

BULETINUL MONUMENTELOR ISTORICE

anul XLI nr. 3 1972

CONSILIUL CULTURII ȘI EDUCAȚIEI SOCIALISTE

BULETINUL MONUMENTELOR ISTORICE

Nr. 3. 1972

ANUL XLI

Coperta și prezentarea grafică: JEAN EUGEN

Tehnoredactare: GHEORGHE MATEI

Coperta I: Cetatea Histria, Domus (sec. IV — V).

Coperta IV: Cetatea de la Mălăești (sus); Biserica din Colț, turnul-locuință de pe altar (vezi pag. 54).

Colegiul de redacție:

ȘTEFAN BALȘ, CONSTANTIN BĂLAN, VIRGIL BILCIURESCU, RICHARD BORDENACHE, CONSTANTIN DAICOVICIU, MIȘU DAVIDESCU, VASILE DRĂGUȚ, CONSTANTIN FLOREA, GRIGORE IONESCU, CORNEL IRIMIE, EMIL LĂZĂRESCU, MARCEL LOCAR, PAUL PETRESCU, DIONISIE PIPPIDI, ADRIAN RĂDULESCU, LUCIAN ROȘU (redactor șef), AURELIAN SACERDOȚEANU, HORIA TEODORU, VIRGIL VĂTĂȘIANU.

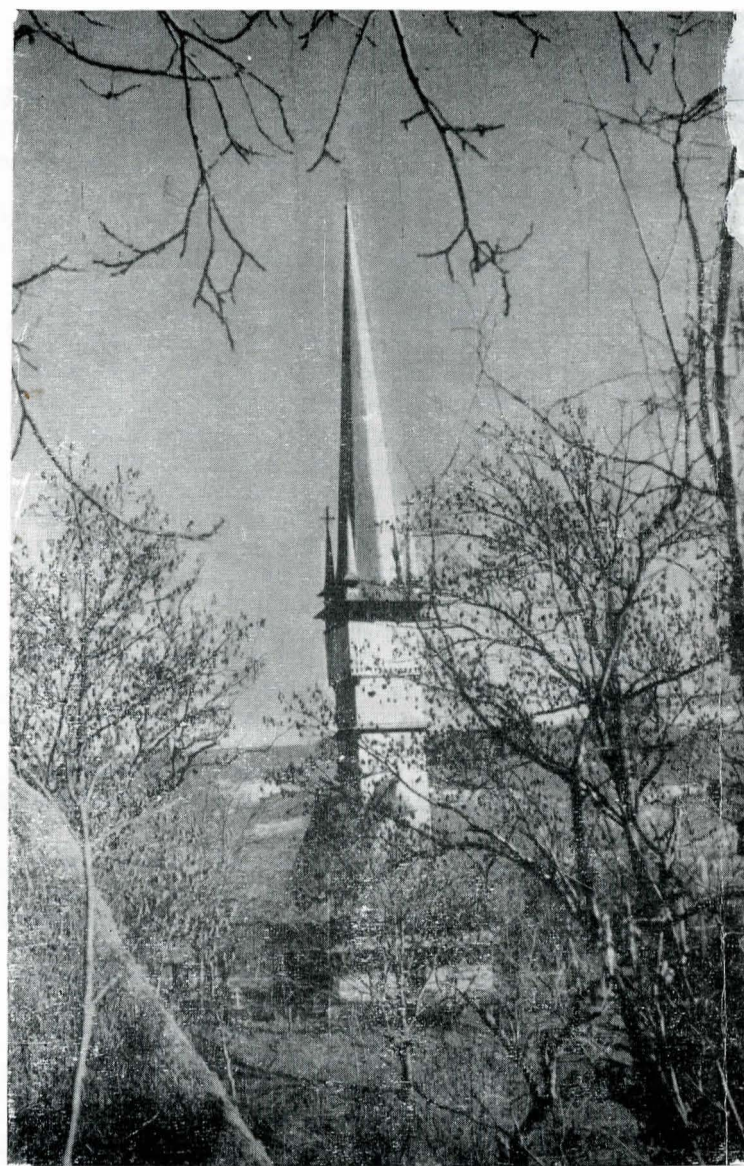
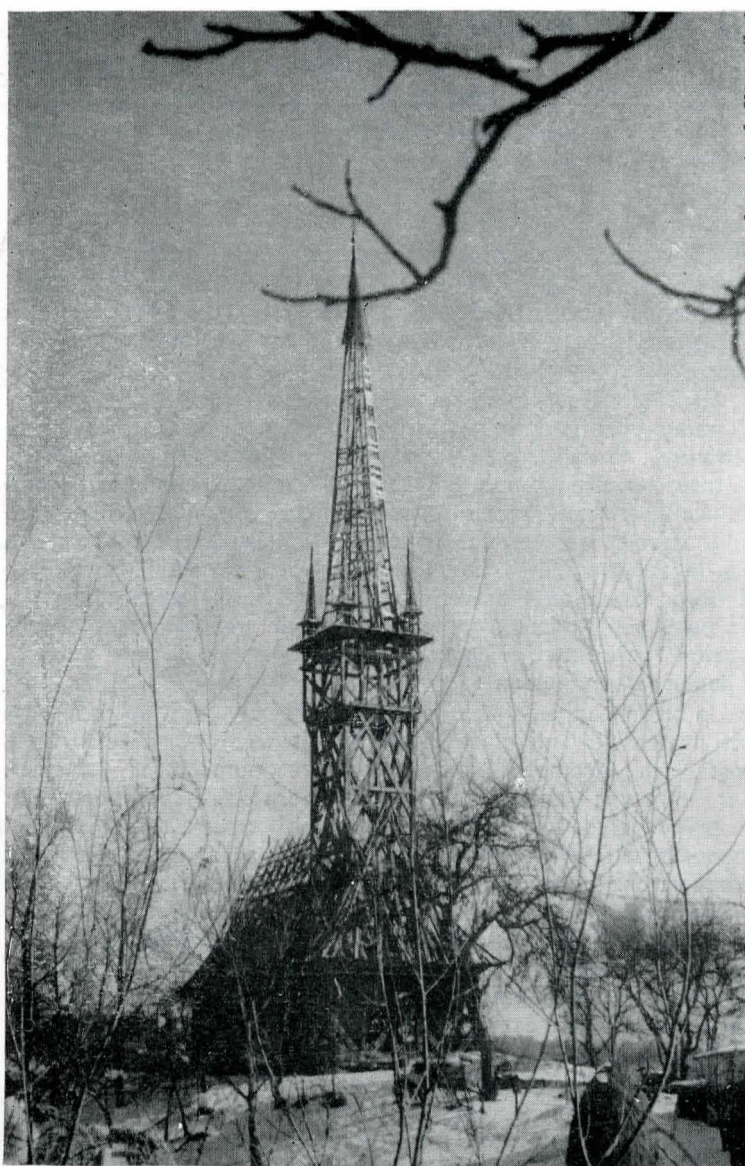

Fig. 1.2. Biserica din Plopiș în timpul și după restaurare.

Toate aceste gânduri și altele exprimate în diferite ocazii de marele savant au constituit vreme de mai multe decenii baza teoretică a activității Comisiunii Monumentelor Istorice, numeroase fiind restaurările exemplare realizate sub înalta sa veghe științifică. Prima mare victorie a Comisiunii, de răsunet european, a fost salvarea și restaurarea metodică a Bisericii domnești Sf. Nicolae din Curtea de Argeș. Sortită dărîmării de către Lecomte du Noüy, biserica a fost restaurată de arhitectul Grigore Cerchez și de pictorul I. Mihail, care are meritul de a fi pus în valoare vastul ansamblu de picturi murale, unul dintre cele mai importante din întregul sud-est european în secolul al XIV-lea. Cercetările arheologice întreprinse de Virgil Drăghiceanu au rotunjit cunoștințele cu privire la acest monument, piatră de capăt pentru arta medievală românească. Rezultatele întregii acțiuni de restaurare au fost publicate într-un amplu volum, la care colaborau N. Iorga, D. Onciul, V. Drăghiceanu, V. Brătulescu, P. Cancel, Gr. Cerchez, N. Ghika-Budești, C. Moisil, P. P. Panaitescu, I. Rainer⁶. Este îndeajuns să privească cineva această listă de personalități grupate în jurul unui monument pentru a înțelege întrucît Comisiunea Monumentelor Istorice înțelegea să trateze problemele patrimoniului cultural-artistic cu deplină răspundere.

Aceasta este, poate, cea mai scumpă moștenire pe care vechea Comisiune a Monumentelor Istorice a lăsat-o actualei Comisii, ca și Direcției monumentelor istorice și de artă, instrument de cercetare, proiectare și execuție a restaurărilor. Considerată prin prisma acestei moșteniri, aniversarea a opt decenii de la înființarea primei Comisiuni a Monumentelor Istorice îmbracă nu doar un veșmînt festiv, ci dobîndește un caracter de gravitate, de lucidă analiză a răspunderilor.

⁶ Volumul a apărut în cadrul „Buletinului Comisiunii Monumentelor Istorice”, sub titlul *Curtea Domnească din Curtea de Argeș*, București, 1923.

Evident, acum, în cel de-al XIV-lea an de existență, Direcția monumentelor istorice și de artă poate raporta un număr important de înfăptuiri care, toate laolaltă, reprezintă cel mai prețios omagiu pe care istoricii și păstrătorii de azi ai monumentelor îl pot aduce înaintașilor lor⁷. Din lunga serie de restaurări este suficient să amintim pe cele efectuate la Cetatea și la mănăstirea Neamț, la complexul feudal Sebeș, la mănăstirea Hurez, la Cetatea Făgăraș, la Curtea domnească din Tîrgoviște, la casa Udriște Năsturel din Herești, la mănăstirea Moldovița, la Cetatea de Scaun a Sucevei, la Cetatea țărănească din Prejmer, la Cetatea din Tg. Mureș, pentru a înțelege întrucît eforturile depuse de statul nostru, de corpul de restauratori, pentru păzirea și punerea în valoare a patrimoniului cultural-artistic sînt cu adevărat impresionante.

Dar, potrivit stilului de muncă ce caracterizează societatea noastră socialistă, în prezent ne aflăm într-o etapă de îndrăzneță ridicare a ștachetelor, sarcinile care ne stau în față fiind incomparabil mai mari decît cele din trecut. Este un fapt cunoscut că prin organizarea Consiliului Culturii și Educației Socialiste a devenit posibilă abordarea unui fond mai bogat de sarcini, cu răspunderi sporite și că azi problema restaurării monumentelor istorice a încetat să mai fie în primul rînd o chestiune de ordin tehnic, fiind cu precădere o misiune de largă perspectivă culturală. O realizare deosebit de semnificativă a fost, în acest sens, reînființarea, la 11 februarie 1972, a Comisiei Monumentelor Istorice și de Artă, for științific și obștesc chemat să confere politicii de restaurare echilibru și consistență, acordînd-o armonios cu

⁷ Un adevărat bilanț al restaurărilor realizate de D.M.I. a fost publicat de prof. arh. Richard Bordenache și ing. Victor Munteanu, *Criterii științifice în activitatea de restaurare a monumentelor istorice*, „BMI”, XXXIX, 1970, nr. 1, p. 6—10 și 73—78 (*Principalele lucrări de restaurare a monumentelor istorice din Republica Socialistă România, 1959—1969*).

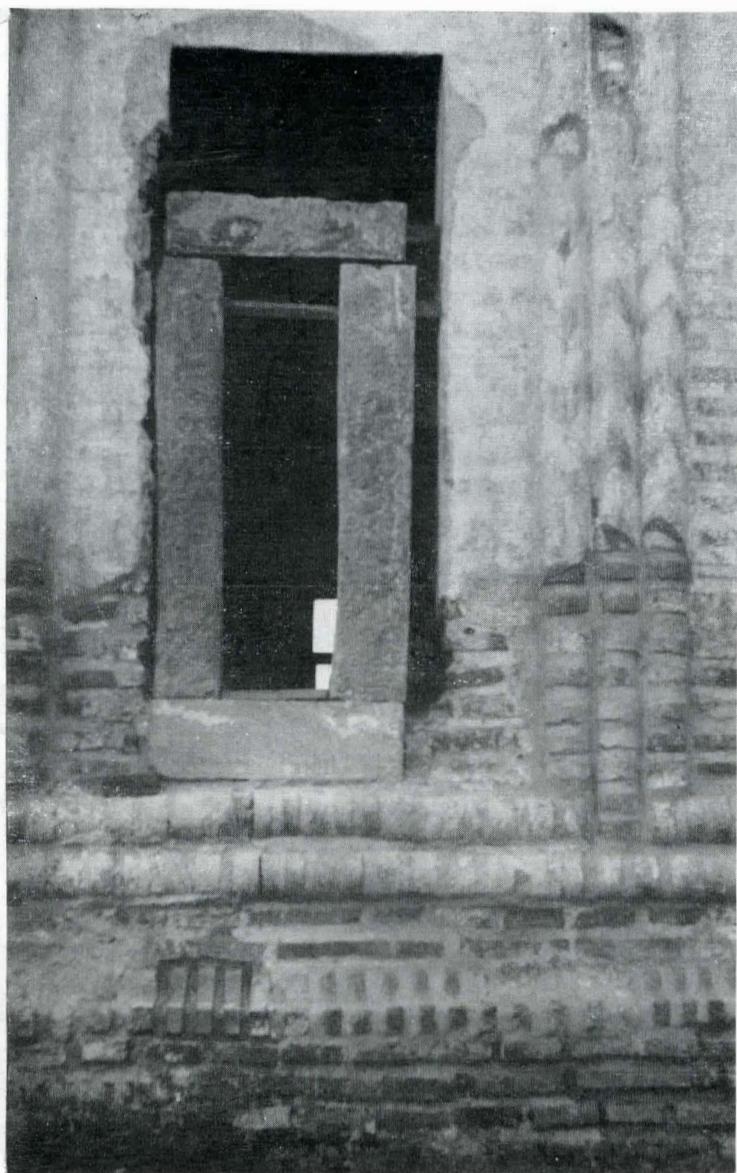

Fig. 3. Fereastră originală, descoperită la mănăstirea Strehaia în cursul restaurării.

Fig. 4. Restaurarea bisericii din Sebeș, fațada de sud.

întregul proces științific și cultural din țara noastră. Alcătuită din istorici, arhitecți, etnografi, istorici de artă, din factori de răspundere pe linie de partid și de stat, din reprezentanți ai oamenilor muncii, noua Comisie a Monumentelor Istorice a analizat, în prima ei ședință de lucru, planul de restaurări pe 1972 și planul pentru actualul cincinal, de asemenea a dezbătut principiile inventarierii monumentelor istorice, subliniind grija care trebuie să existe pentru arhitectura populară, pentru arhitectura urbană din secolul al XIX-lea, pentru tot ceea ce reprezintă patrimoniul de artă fix și mobil aferent unui monument. Cu prilejul aceleiași ședințe a fost scos în evidență faptul că răspunderea față de monumente nu are, nu trebuie să aibă, un caracter unilateral, că grija pentru păstrarea lor revine deopotrivă organelor locale și centrale, tuturor cetățenilor care trebuie să se deprindă cu marele adevăr că patrimoniul cultural-artistic este un bun comun, „averea națiunii”.

Reamintind, fie și foarte sumar, câteva aspecte din dezbaterile care au avut loc cu prilejul constituirii Comisiei Monumentelor Istorice, doresc să accentuez faptul că programul de activitate al Direcției monumentelor istorice și de artă este stabilit și călăuzit de acest înalt for științific și că principiile teoretice promovate de Comisie dobândesc în sistemul nostru de lucru o valoare practică.

Continuând și dezvoltând tezele enunțate de Al. Odobescu și de Nicolae Iorga, Direcția monumentelor istorice și de artă este dator să intensifice cercetarea monumentelor, cercetare de tip complex care trebuie să preceadă și să pregătească orice activitate de restaurare, care trebuie să însumeze rezultatele științifice ale restaurărilor, îmbogățind literatura de specialitate cu contribuții originale. Direcția monumentelor istorice și de artă trebuie să realizeze repertorii analitice ale patrimoniului, să încurajeze studiile monografice și zonale, să culegă inscripțiile, să cartografeze siturile arheologice și urbane, să asigure o largă circulație a

informației de specialitate, susținând-o printr-o temeinică bază documentară (fototecă, fișiere tematice, cataloage de tipuri etc.). În același timp, prin calitatea sa de instituție centrală cu sarcini de îndrumare și control, Direcția monumentelor istorice și de artă trebuie să efectueze cercetări fundamentale privind metodologia restaurărilor și să transmită în mod organizat rezultatele cercetărilor sale factorilor de răspundere din județe, cărora le revin sarcini tot mai importante în opera de conservare, protejare și restaurare a patrimoniului monumental.

Pe de altă parte, așa cum arătam și cu alt prilej⁸, va trebui să ne preocupăm tot mai mult de conservarea și restaurarea părților de artă aferente construcțiilor: picturi și sculpturi monumentale, elemente de arhitectură interioară etc. Neglijarea vinovată a acestei probleme explică de ce azi numeroase monumente sînt într-o stare precară de conservare, explică de ce rezervele noastre în specialități sînt sever limitate. Ni se cere un susținut efort pentru a asigura formarea restauratorilor de artă capabili să intervină de urgență pentru a consolida, deocamdată, picturile murale amenințate cu desprinderea (situații grave se semnalează la Bălinești, la Moldovița, la Probota), pentru a combate agenții biologici (Cozia, Tismana), urmînd ca mai tîrziu să se realizeze restaurarea efectivă și scoaterea la lumină a acelor ansambluri valoroase desfigurate de repictările din secolul trecut sau înnegrite de fum.

Nu mai puțin alarmantă este problema conservării lemnului. În afară de piesele de mobilier, de strane și tîmple pe care acțiunea distructivă a cariilor le-a adus într-o stare deplorabilă, va trebui să ne îngrijim de arhitectura populară de lemn, atît de grav amenințată. În prezent, dacă nu vor fi luate măsuri corespunzătoare, se află sub semnul risipirii numeroase exemplare

⁸ Vasile Drăguț, *Restaurarea monumentelor istorice*, „Contemporanul”, 17 martie 1972.

reprezentative ale acestei arhitecturi—capitol de frunte al creației artistice românești — și sîntem datori să întreprindem urgente măsuri de salvare. Cînd mă refer la îndatoriri, am în vedere nu numai Direcția monumentelor istorice și de artă, dar și organele locale de răspundere, pînă la nivelul comunelor, care, potrivit legilor în vigoare, trebuie să vegheze la păstrarea patrimoniului cultural-artistice al poporului nostru.

În același timp, Direcția monumentelor istorice și de artă, ca instrument practic al Comisiei Monumentelor Istorice, va trebui să se preocupe de problemele ce decurg din sistematizarea urbană și rurală, întreprinzînd acțiuni pentru protejarea și punerea în valoare a centrelor istorice. Doar printr-o perseverență aplicare a principiilor de restaurare istorică se va ajunge la rezultatul dorit.

Am intitulat acest articol *Răspunderea unei aniversări*, vrînd să subliniez din capul locului o constatare cu caracter concludiv: confruntarea cu trecutul de strălucit prestigiu al fostei Comisiuni a Monumentelor Istorice, confruntarea cu acea constelație de personalități în frunte cu Nicolae Iorga și Gheorghe Balș, ne

încarcă de răspunderi grave, răspunderi de care avem a da seama nu în fața trecutului, ci în fața prezentului și viitorului unei societăți conștiente de sine și de valorile sale.

Este un moment de sărbătoare, dar și un moment de lucidă meditație și sînt convins că el va însemna o treaptă mai înaltă în evoluția activității de restaurare din țara noastră. Pentru-că, citîndu-l încă o dată pe Nicolae Iorga:

„Ceea ce s-a păstrat împotriva răutății vremurilor și a lipsei de înțelegere a oamenilor este de așa mare preț, încît rostul nostru în istoria civilizației se fixează mai mult de jumătate prin aceasta. Restul, vitejia, istețimea diplomatică, cultura, literatura, alcătuiește cealaltă jumătate. Dar nu oricine citește o carte literară, istorică, pe cînd lucrările acestea se înfățișează imperativ în fața oricui are puțin simț și nu poate privi fără admirație lucrurile acestea”⁹.

⁹ Nicolae Iorga, *Ce este vechea noastră artă?* „BCMI”, XXXV, iulie-octombrie 1942, p. 113—114.

Fig. 5, 6. Biserica Sf. Gheorghe de la mănăstirea Neamț, în timpul și după restaurare.

Monumentele arheologice și de arhitectură sînt dovezi materiale necontestate doveditoare a vechii noastre culturi, una din cele mai caracteristice pentru zona de interferențe în care s-a dezvoltat poporul nostru. Cu ele ne-am mîndrit totdeauna și prin ele am cîștigat un loc binemeritat în cultura universală. Ținînd seama de vitregiile vieții istorice în care am trăit, pentru unii, apariția și păstrarea unor astfel de opere a putut părea un adevărat miracol. Nu poate fi vorba nicidecum de un miracol, ci numai de strînsa legătură materială și spirituală dintre omul care a biruit valul greutăților și pămîntul pe care îl locuia, înzestrat cu toate darurile naturii.

Armonia vieții creatoare, constructivă, a predecesorilor noștri a înzestrat pămîntul țării cu mult mai multe monumente decît cunoaștem azi, dar pe unele le-a ros dintele necruțător al vremii, iar altele au fost năruite prin ignoranța și lăcomia urora dintre semenii noștri fără suflet și înțelegere. Pentru stăvilirea acestui proces de descompunere s-a luptat totdeauna cu îndîrjire prin urmărirea și pedepsirea infractorilor care cădeau sub incidența legilor de protecție. Dar aceste măsuri nu au înlăturat neajunsurile care se observau, mai ales în timpurile mai noi cînd infracțiunile se înmulțeau iar incuria devenea tot mai frecventă. Motivul principal al acestei stări de lucruri era lipsa unui organism central care să observe degradările monumentelor și să intervină practic pentru îndreptarea situației.

Cu peste o sută de ani în urmă oamenii de bine din țară și-au dat seama că trebuie să se intervină energic pentru curmarea răului care ne putea lipsi de una din prețioasele comori ale culturii noastre. Începuturile au fost timide dar salutare. În această privință nu poate fi lipsită de interes cunoașterea unei îndelungate dibuiri pentru aflarea celei mai bune căi de intervenție spre conservarea și restaurarea monumentelor de arhitectură și artă.

Începutul l-a făcut A. G. Golescu, ministrul cultelor din Țara Românească. În anul 1859, acesta a considerat util să formeze o comisie care să facă cercetări istorice și arheologice la toate bisericile și mănăstirile din țară. Trebuia mai întîi să se știe ce există, în ce stare sînt și ce obiecte arheologice posedă.

În anul următor, ministrul și trimite în țară patru delegați care să facă astfel de cercetări arheologice, cum se spunea atunci. Aceste misiuni erau conduse de Alex. Odobescu pentru județele Argeș, Vîlcea, Gorj, Mehedinți și Dolj, Cesar Bolliac pentru Ilfov, Vlașca, Teleorman și Romanați, maiorul D. Pappazoglu la Olt, Muscel, Dîmbovița și Prahova și Alex. Pelimon în Buzău, Rîmniceu-Sărat, Brăila și Ialomița. Observațiile acestora, mai ales ale lui Odobescu, au constituit o adevărată revelație și reprezentă cunoașterea și salvarea unui prețios material cultural, care a îmbogățit bibliotecile și muzeele noastre. Aceste cercetări sînt cunoscute și nu mai este cazul să fie arătate în cadrul acestor însemnări. Ne mulțumim să stăruim asupra măsurilor legale care s-au luat ulterior.

În ianuarie 1862, generalul Mavros făcuse cunoscut Adunării Elective a țării, că oferă întreaga sa colecție de antichități, spre a fi integrată Muzeului național, existent atunci într-o formă embrionară. Punea o singură condiție: să i se asigure un local satisfăcător. Împlinirea acestei dorințe a marelui donator a cerut timp, dar au fost și tergiversări criticate la vremea lor. În cele din urmă, domnitorul Alexandru Ioan Cuza, la 25 noiembrie

1864, aproba un *Regulament pentru Muzeul de antichități*, ceea ce înseamnă însăși fundarea lui. Prin acesta se asigură și conservarea donației lui Mavros. Regulamentul prevedea însă și crearea unui Comitet arheologic, care avea sarcina să dirijeze activitatea muzeului și cercetările arheologice din țară, cum și să se îngrijească „de buna stare a monumentelor naționale de orice natură” stăruind „pentru a lor nealterare sau cuvenită restaurare”. Totodată se prevedea creșterea colecțiilor pe diferite căi făcîndu-se apel și la „directorul general al arhivelor”, la învățători, institutori, profesori „și cu deosebire inspectori scolastici de veri ce clasă”. Apare astfel noțiunea de restaurare.

Decretul domnesc nr. 1648 de promulgare a acestui regulament obliga Comitetul arheologic să procedeze „direct și fără amîinare la primirea colecției donată de generalul Mavros”, căruia totodată i se încredințează pe viață președinția Comitetului arheologic, el fiind „primul și mai mare donator și fondatorul Muzeului de antichități”.

Această întîie măsură oficială nu oprea răul și nu definea practic înlăturarea lui. De aceea, la 11 februarie 1871, un număr de 10 deputați, între care V. A. Urechia și Cesar Bolliac, propune Adunării deputaților un *Proiect de lege pentru conservarea monumentelor culturii române*, mai cuprinzător: *Comisiunea monumentelor naționale*. În expunerea de motive se spune că aceste monumente „sînt pentru noi și unicele documente pergamone de nobleță ale culturai, ale dezvoltării artelor în timpii remoți ai țării”. Ele trebuie ferite de „mîna sacrilegiă a ignoranței”, cerîndu-se „să se pună capăt unor asemenea preținse restaurațiuni care sînt mai pernicioase monumentelor și mai insultătoare generațiunei care le permite, decît dacă s-ar fi lăsat acele monumente să cadă în ruine, care știu vorbi de gloriei”.

Proiectul era bine documentat, preciza structura comisiunii, scopul și mijloacele ei de lucru. Se pare însă că propunerea atunci nu a avut audiență la conducere. Trei ani mai tîrziu însă B. Boerescu, ministrul cultelor și instrucțiunii publice, propune și el un *Regulament asupra Comisiunii monumentelor publice*, sancționat prin Decretul nr. 754 din 6 aprilie 1874. Acesta nu se deosebea mult de proiectul precedent, dar este un început promițător de salvare a monumentelor istorice.

În acest timp țara învinge o seamă de dificultăți politice și reușește să ducă la bun sfîrșit un război prin care își capătă independența politică și națională. În această situație se impuneau noi măsuri de organizare politică, administrativă și culturală. În chestiunea care ne interesează acum intervine un factor nou. După mai bine de patru secole de stăpînire otomană, Dobrogea, veche țară a lui Mircea cel Bătrîn, în 1878, a revenit la țara noastră. Regiunea vestită prin antichitățile sale greco-romane, ea a intrat imediat în preocupările arheologice ale istoricilor români. O întîie măsură a fost constituirea, la 23 septembrie 1880, a unei Comisiuni pentru cercetarea antichităților în Dobrogea. Din ea făceau parte ca membri M. Kogălniceanu, Gr. Ștefănescu și B. P. Hasdeu. S-a impus deci necesitatea creării unui organism central, autoritar în materie de antichități.

Totuși lucrările tergiversau deși experiența arăta că trebuia să se intervină mai serios, încît ministrul cultelor și instrucțiunii publice, V. A. Urechia intervenea din nou cu un *Proiect de lege pentru conservarea monumentelor naționale*, publicat la 24 noiembrie /6 decembrie 1881. A fost o tentativă onorabilă

și cuprinsul acestuia stă la baza viitoarei legi, care va apărea abia în 1892, și care este legea de fundare propriu-zisă a Comisiei Monumentelor Istorice.

Proiectul din 1881 a avut darul să popularizeze ideea principală, conservarea monumentelor și în acest sens a dat naștere unui curent de opinie publică salutar. N-a lipsit nici umorul față de respectabilele persoane care se ocupau cu arheologia. La o farsă arheologică a căzut victimă și Kogălniceanu. Comunicându-i-se că Al. Papadopol-Calimah ar fi găsit la Anadolkiioi mormântul lui Ovidiu, la 21 iunie 1887 el telegrafiază lui V. A. Urechia ca împreună cu B. P. Hasdeu să cerceteze chestiunea. Se știe că animatorul pe nedrept uitat care a fost Urechia, era foarte credul. Pentru aceasta adesea a fost ironizat chiar de prietenul său Hasdeu. Odată i-a spus că nu putea să existe un portulan din secolul al V-lea pe care Urechia l-ar fi văzut în biblioteca din Madrid, adăugând malițios că tot acolo „se vor fi păstrând și ochelarii lui Attila”.

Este evident că se lucra pe dibuite spre aflarea drumului către salvarea monumentelor istorice, dar se lucra cu pasiune. Se alcătuiau și publicau liste de monumente¹, iar uneori se și studiava serios². Terenul se pregătea însă cu încetinitorul.

Cu toate acestea, într-o astfel de atmosferă în general serioasă, se creau premisele construirii unei lumi noi în acest sfârșit de secol al uriașelor înfăptuiri românești. Între acestea se așază și înființarea organismului care să se preocupe de păstrarea patrimoniului monumental și arheologic.

*

Comisiunea Monumentelor Istorice a luat ființă prin Decretul regal nr. 3658 din 17 noiembrie 1892, care promulgă *Legea pentru conservarea și restaurarea monumentelor publice*, votată de Senat la 27 martie iar de Cameră la 27 mai, același an. Este vorba de o „comisiune consultativă” pe lângă Ministerul Instrucției Publice, numită „Comisiunea monumentelor publice”, compusă din „trei membri numiți de ministru dintre bărbații cei mai competenți în științele istorice sau arheologice, din care doi vor fi luați dintre membrii Academiei Române, directorul Muzeului de antichități din București, un arhitect” ale căror funcții sînt onorifice. Președintele de drept este ministrul însuși.

Scopul imediat al instituirii Comisiei era ca în termen de un an să alcătuiască „*Inventarul general al tuturor edificiilor și obiectelor vechi din țară cari prezintă un deosebit interes istoric sau artistic, pentru a căror conservare urmează să se ia măsuri*”. Acest inventar va fi difuzat prin *Monitorul Oficial*, completat în fiecare an și revizuit din 5 în 5 ani „*pentru clasarea și declararea monumentelor*”. Nici un astfel de monument „*nu va putea fi dărîmat, reparat sau restaurat fără prealabila autorizare a Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice, care va hotărî după ce va fi luat avisul Comisiunii monumentelor publice*”. Legea prevedea și „*exproprierea pentru cauză de utilitate publică*” a terenului proprietate particulară pe care s-ar fi aflat un astfel de monument, cum și pedeapsa penală pentru „*oricine va dărîma sau deteriora un asemenea monument, chiar cînd este proprietatea sa*”. Propunătorul și susținătorul legii era Take Ionescu³.

În scurt timp apare și *Regulamentul legii pentru conservarea și restaurarea monumentelor publice*, care definește ce este un monument public de valoare istorică și artistică, cum și obiectele mobile de interes arheologic, istoric și artistic amplu enumerate. Comisia este obligată să prezinte ministerului „*un raport general tipărit asupra activității sale de peste an, asupra stărei în care se află monumentele istorice cu indicațiunea măsurilor ce trebuiesc luate spre a lor conservare*” și alte informări cerute. Demnă de reținut este și indicația de a se aduna „*planuri, desene și notițe asupra monumentelor publice, însoțite de istoricul lor*”

¹ Monumente naționali. Monastiri și biserici ortodoxe. Raporturi de la Comisiunile întocmite pentru cercetarea lor, (2 vol.), București, 1881, p. 249 (Două părți: 162 p. și 165—249).

² Gr. G. Tocilescu, *Raporturi asupra citorva mănăstiri și biserici din țară prezentate Ministerului Cultelor și al Învățămîntului Public*, București, 1887, 90 p., „Anal. Acad. Rom.”, seria II, tom VIII, secția II; Memorii și notițe.

³ Lege pentru conservarea și restaurarea monumentelor publice, „Monitorul Oficial” nr. 187 din 24 noiembrie / 6 decembrie 1892, p. 5490—5491. Concomitent s-a promulgat și *Legea pentru descoperirea monumentelor și obiectelor antice*, publicată tot acolo. Și pentru restaurarea sau repararea acestor obiecte este necesar avizul Comisiei de conservare a monumentelor istorice care „*va impune modul de restaurare sau reparare*”. Regulamentul acestei legi a fost publicat în nr. 239 din 28 ianuarie / 9 februarie 1893, p. 6853—6856.

și de studii asupra-le din punctul de vedere estetic și artistic”, spre a fi publicate în albumuri și monografii.

Continuă precizări cu privire la întocmirea inventarului general al monumentelor „*cel mult pînă la 20 noiembrie 1893*”, pentru care se va difuza „*un formular de cestiuni*” cu multe coloane și subiecte, cum și indicații practice de executare⁴. Era un început promițător.

Este de înțeles că legea și regulamentul Comisiei au avut răsădit mai mult în lumea intelectuală și a cercetătorilor în ale istoriei, dar în alte cercuri mai lucrative, în administrație și chiar în rîndurile clerului au continuat să apară abateri, uneori scandaloase. Acestea au făcut pe Spiru Haret, ministrul cultelor și instrucțiunii publice și Petre Gîrboviceanu, administratorul Casei Bisericești, să trimită în 1907 epitropiilor bisericești și autorităților civile o circulară cerîndu-le să sprijine munca depusă pentru conservarea monumentelor istorice care „*trebuiesc îngrijite și păstrate cu cea mai mare scumpătate, ca să le putem transmite urmașilor, precum și nouă ne-au rămas de la înaintași*” și să respecte prevederile legii de conservare a monumentelor istorice. Totodată, se spune în circulară, „*punem în vedere, cu deosebire slujitorilor sfintelor altare declarate monumente istorice, ca să vegheze cu seriozitate și scumpătate, ca obiectele și odorele bisericești să nu fie înstrăinate, iar inscripțiile, pietrele de mormînt mai ales, să nu fie expuse deteriorării*”⁵. Circulara a contribuit foarte mult la lămurirea celor în cauză și a însemnat un început de înțelegere în masă a acestei probleme esențiale pentru cultura națională.

Experiența căpătată între timp arăta că totuși se simțea nevoia revizuirii legii Comisiunii Monumentelor Istorice. Noul proiect a fost discutat în parlament și la 25 aprilie 1913, s-a promulgat o nouă *Lege pentru conservarea și restaurarea monumentelor istorice*⁶. De data aceasta Comisia este pusă „*pe lîngă Casa Bisericii și sub autoritatea Ministerului Instrucțiunii publice și cultelor*” și are scopul:

„1. Să îngrijească de conservarea și restaurarea monumentelor istorice, fără excepțiune;

„2. Să supravegheze toate săpăturile și descoperirile de monumente și obiecte vechi, întîmplătoare sau voite, ce se vor face;

„3. Să inventarieze odorele vechi de la toate mănăstirile și bisericile din țară și să culeagă materialul pentru un Corpus inscriptionum slavoromanicarum;

„4. Să îngrijească de muzeele de artă plastică și artă religioasă, cari se pun prin aceasta sub directă sa conducere;

„5. Să înlesnească înfrumusețarea muzeelor istorice regionale, unde se va putea și vor fi de folos;

„6. Să destepse și să răspîndească în public simțul și priceperea pentru valoarea istorică și artistică a vechilor monumente”.

În continuare se dau mai multe precizări de modul cum trebuie să lucreze în ansamblul său și care îi sînt răspunderile specifice. Comisia se compune din 9 membri onorifici numiți pe 5 ani prin decret la propunerea ministerului și din membri corespondenți numiți de Comisie. Legea mai precizează serviciile Comisiei și statul de salarizare a întregului personal. Totodată ia ființă și o *Casă a Monumentelor Istorice*, care se va îngriji de strîngerea și distribuirea fondurilor bănești în vederea realizării scopului Comisiunii.

Se pare că nu toți membri Comisiei făceau exces de zel în sarcina lor onorifică, de aceea nu numai că se limitează durata mandatului lor la 5 ani, ci se spune chiar că „*în regulament se vor prevedea dispozițiuni pentru membrii care nu vor lua parte la ședințe sau nu vor lucra pentru ajungerea scopului Comisiunii, cum și pentru membrii corespondenți care nu vor da concurs Comisiunii*”. Aceste noi măsuri nu au apărut.

Rezultă însă că unii din membrii Comisiei făceau obstrucție lucrărilor ei, de aceea, la 28 ianuarie 1919 se promulgă un decret care adaugă un nou alineat la articolul 5 din lege, cu următorul

⁴ Regulamentul legii pentru conservarea și restaurarea monumentelor publice, în „Monitorul Oficial” nr. 239 din 28 ianuarie / 9 februarie 1893, p. 6851—6853.

⁵ Circulara d-lui ministru al Cultelor și Instrucțiunii Publice către epitropiile bisericești și autoritățile civile, cu privire la conservarea și restaurarea monumentelor istorice, în „Monitorul Oficial” nr. 115 din 24 august / 6 septembrie 1907, p. 4409—4410.

⁶ Legea a fost votată de Adunarea deputaților la 28 martie 1913 și de Senat la 30 martie același an și promulgată la 25 aprilie 1913 prin Decretul nr. 3226. S-a publicat în *Monitorul Oficial* nr. 21 din 28 aprilie / 11 mai 1913, p. 884—886 și în „BCMI” VI (1913), p. 87—89.

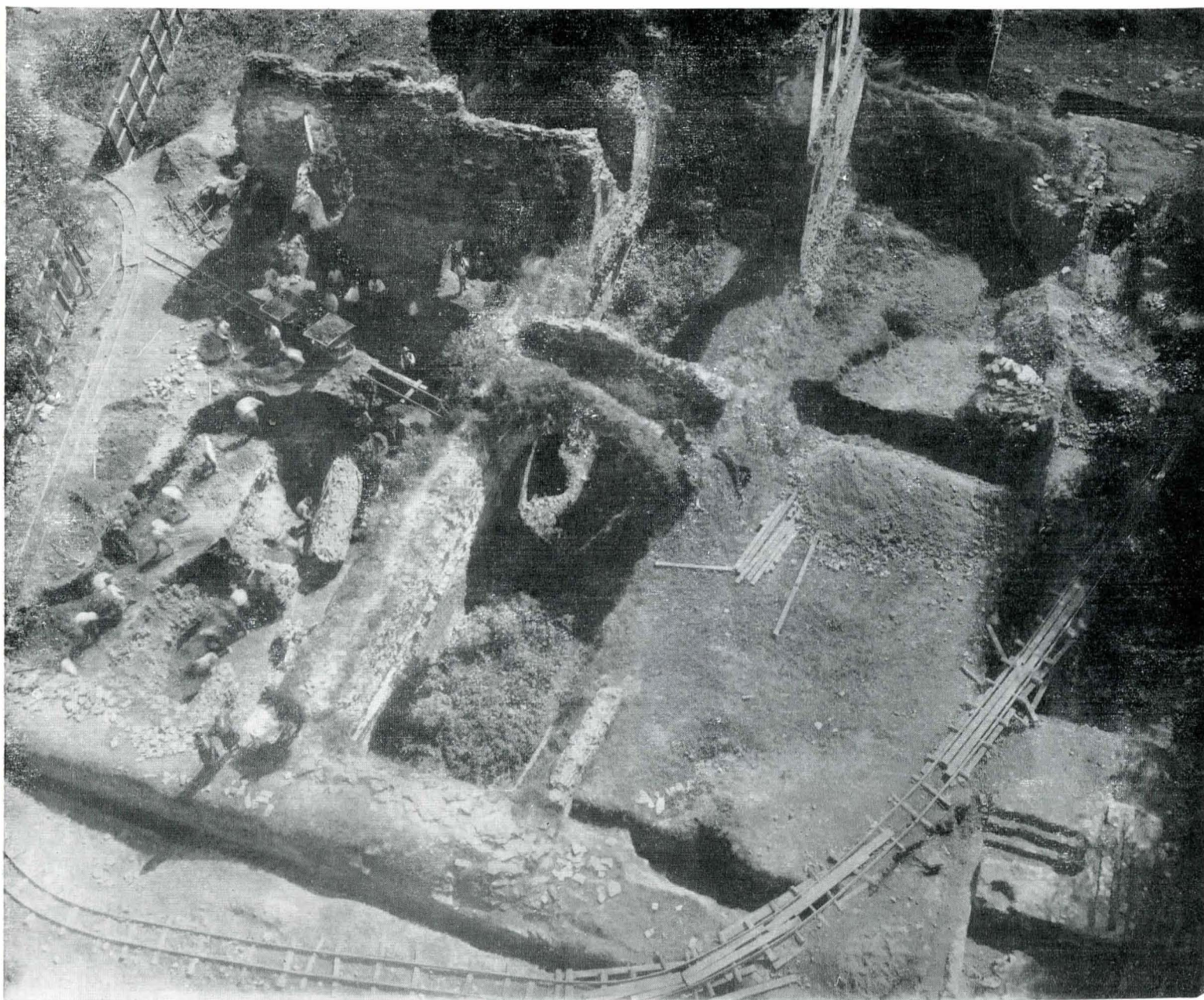

Fig. 1. Lucrări de degajare la ruinele curții domnești din Tîrgoviște (clișeu C. M. I.)

cuprins: „Ministerul poate de asemenea să facă prin decret regal înlocuirea unora sau mai multor membri chiar în timpul celor 5 ani, fără arătare de motive, dacă crede că prin aceste înlocuiri se garantează o mai bună și regulată funcționare a Comisiei”⁷.

O dată săvîrșită unitatea națională era necesar ca legea Comisiunii Monumentelor Istorice să fie revizuită și pusă de acord cu noua situație existentă. Noua lege din 1919 păstrează esența legiuirilor existente, dar aduce unele modificări de fond⁸. Astfel se spune că ea se îngrijește „de conservarea stațiunilor sau localităților preistorice, clasice, medievale și în general istorice”; exportarea obiectelor mobiliare vechi „este cu totul oprită”; „pînă la publicarea inventarului monumentelor toate bisericile și mănăstirile zidite pînă la anul 1834 se clasează provizor monumente istorice cu toate odorele lor”; Comisiunea poate să înființeze „secțiuni regionale cu personalul necesar onorific sau plătit” cu un număr de membri aleși de Comisiune.

Structura Comisiei suportă și ea modificări mai importante. Acum va fi compusă din „9 membri onorifici aleși pe 9 ani” și anume: „un membru desemnat de Academia Română, directorul general al Arhivelor Statului, directorul Muzeului de antichități și doi membri desemnați de minister, dintre care unul va fi profesor al Școalei de arhitectură”. Aceștia, la rîndul lor, vor alege încă 4 membri. Reînnoirea are loc în proporție de o treime la fiecare 3 ani, dar este posibilă realegerea. Comisia poate alege și membri onorari din străinătate. Astfel cercul Comisiei se lărgeste.

Ani de zile nu au mai fost schimbări esențiale, pînă la 29 decembrie 1947, cînd, pentru Comisie se pregătește un drum nou⁹. Aceștia îi urmează actele normative de restructurare fundamentală a grijii pentru monumentele țării în condițiile noului regim politic instaurat după abolirea monarhiei.

Activitatea Comisiunii Monumentelor Istorice izbutise să creeze un simț istoric pentru monumentele vechi. De aici s-a născut și un simț estetic pentru monumentele publice așa încît era nevoie să se intervină și în sistematizarea acelor monumente ce aveau să se ridice în viitor. Astfel a părut necesară înființarea unei Comisiuni superioare a monumentelor publice¹⁰. Semnalăm această instituție asupra căreia nu putem stăruia mai mult în cadrul expunerii noastre. Amintim însă că în 1938 a apărut și un *Regulament pentru monumentele publice*, care definește mai bine rolul Comisiei superioare a acestor monumente¹¹.

Cei dintîi membri ai Comisiunii în 1892 au fost: V. A. Urechia și Titu Maiorescu recomandați de Academie, C. C. Arion numit de minister, Grigore Tocilescu directorul Muzeului de antichități (mort 1909) și Gh. Sterian, arhitect. T. Maiorescu demisionînd a fost înlocuit în 1896 cu B. P. Hasdeu, decedat la 25 august 1907; demisionînd și Gh. Sterian în 1898 îi ia locul arhitectul N. Gabrielescu (pînă în 1911), C. C. Arion devenind ministru la 7 iulie 1900, a fost urmat de Gr. Cerchez, mort în

⁹ Decret nr. 2223 din 1947, publicat în *Monitorul Oficial* nr. 229 bis din 29 decembrie 1947.

¹⁰ Decizia Ministerului Instrucțiunii Publice și al Cultelor publicată în *Monitorul Oficial* nr. 52 din 5 martie 1930, p. 1758—59.

¹¹ Publicat în *Monitorul Oficial* nr. 293 din 16 decembrie 1938, p. 5974—76.

⁷ Publicat în *Monitorul Oficial* nr. 250 din 6/19 februarie 1919, p. 5063.

⁸ Decret regal nr. 3229 din 28 iulie 1919, publicat în *Monitorul Oficial*, nr. 82 din 29 iulie 1919, p. 4354—4356.

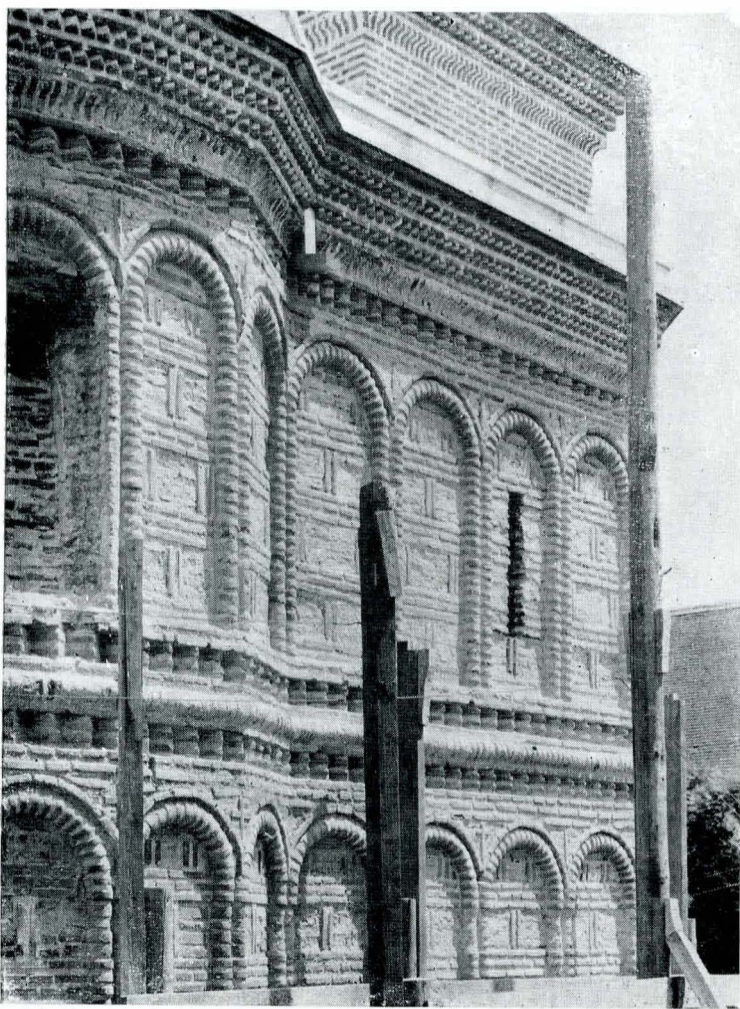

Fig. 2. Biserica Mihai Vodă din București în timpul restaurării (clișeu C. M. I., 1934).

mai 1927, iar după moartea lui V. A. Urechia, întâmplată la 23 noiembrie 1901, este numit Ion Kalinderu (mort la 11 decembrie 1913)¹². Cu aceștia a fost începutul.

*

În vremea care a urmat se succed noi membri fie prin modificarea legii și înmulțirea numărului membrilor, fie prin decese sau demisii. În modul acesta apar noi nume proeminente dintre care enumerăm în ordine cronologică: George Murnu în 1909, D. Onciul în 1910 (m. 20 martie 1923), Vasile Pârvan în 1910 (m. 26 iunie 1927) și Ermil A. Pangrati în 1911.

În 1913 intervine reorganizarea Comisiei, cu membri numiți pe 5 ani. Noua Comisie, numită la 25 aprilie și instalată la 17 mai 1913 (Decret nr. 3475, în *Monitorul Oficial* nr. 32 din 14/27 mai 1913), cuprindea: Nifon, episcopul Dunării de Jos delegat al Sf. Sinod, Ion Kalinderu președinte, dr. C. I. Istrati (16 decembrie 1913 — m. 20 ianuarie 1918) și D. Onciul recomandați de Academia Română. E. A. Pangrati directorul Școlii superioare de arhitectură (retras la 6 noiembrie 1915), Grigore Cerchez, profesor la Școala de poduri și șosele, George Murnu, profesor universitar și Gh. Balș inginer. În locul lui I. Kalinderu decedat, D. Onciul, la 21 decembrie 1913, propune succesor pe Vasile Pârvan, directorul Muzeului național de antichități. La 3 noiembrie 1914 este numit N. Iorga. Această comisie durează până la reorganizarea din 1919.

În 1919 se restructurează din nou Comisia, sub președinția lui D. Onciul (mort la 20 martie 1923). Continuă activitatea membrii vechi Gheorghe Balș (m. 1934), Gr. Cerchez (m. mai 1927), Vasile Pârvan (m. 26 iunie 1927) și N. Iorga (m. 28 noiembrie 1940), iar de la 12 august 1919 se adaugă Petre Antonescu, Alex. Lapedatu, prof. Nic. M. Popescu și Artur Verona. Apoi se împros-

pătează cu Const. Moisil (1924—1938), Mihail Șuțu (1924—m. 1932), Ioan Andrieșescu (1928—1940), Victor G. Ștephănescu (1929), N. Ghika-Budești (1937 — m. 16 decembrie 1943), G. Oprescu (1935), Virgil Drăghiceanu (1938—1941), Aurelian Sacerdoțeanu director general al Arhivelor Statului (1938), Scarlat Lambrino (1939) și I. D. Ștefănescu (1941). Toți au fost realeși la 15 octombrie 1941. Ultimul ales Teofil Sauciuc-Săveanu (1944). Cu aceștia Comisia lucrează până la începutul transformărilor care au loc în decembrie 1947.

În fruntea Comisiei rezida un președinte numit. Întîia lege a Comisiei prevedea ca președinte de drept pe însuși ministrul departamentului Cultelor și Instrucțiunii Publice. Principiul s-a menținut și ulterior cu prezențe întâmplătoare. În fapt, primul președinte a fost V. A. Urechia. Acestuia i-au urmat Ion Kalinderu, dr. C. I. Istrati (16 decembrie 1913 — m. 20 ianuarie 1918), D. Onciul (1919 — 20 martie 1923), Gr. Cerchez ad-interim 1923, N. Iorga (1923 — m. 28 noiembrie 1940), Alex. Lapedatu (1941 — 1947), Constantin Daicoviciu (decembrie 1947—1949).

Încă din 1913 Comisia a făcut un larg apel la sprijinul voluntar al membrilor corespondenți cu atribuții de supraveghere și informare despre monumente istorice județene și orășenești. Și în această privință apar nume cu o contribuție remarcabilă. Astfel, încă în acel an, se încredințează această muncă onorifică, la Bacău, arhitectului Gh. Sterian, la Constanța profesorului G. Coriolan și Ilie Ghibănescu, directorul muzeului local, la Iași profesorilor D. A. Atanasiu, O. Tafrali și S. Mureșanu, la Mehedinți profesorului A. Bărcăcilă și la Tulcea lui D. G. Ionescu, administratorul Pescăriilor Statului. Lista lor continuă în anii următori: I. Antonovici la Bîrlad, Șt. Ciuceanu la Dolj, C. D. Dimitriu la Dîmbovița (1914).

Inițiativa s-a dovedit folositoare și a continuat să fie pusă în practică și după primul război mondial alăturîndu-se noi și noi nume, ca: Gh. T. Kirileanu (1923), T. Bulat și Pericle Papahagi (1924), D. Furtuna (1930), D. Munteanu-Rîmnic (1931), C. Mătasă (1938), Al. Borza (1942) și alții, care acopereau aproape toate județele țării.

În general, erau bărbați cu pregătire superioară dar, mai presus de toate, cu nespusă dragoste pentru monumentele din județele și orașele în care trăiau și visau la mai binele țării. Se lucra cu încredere reciprocă. O singură dată pare să se fi ivit nemulțumiri, în sensul că nu trimiteau rapoartele anuale așa cum se cădea. Astfel în ședința de la 20 decembrie 1914, s-a dispus „să se comunice d-lui O. Tafrali că după răspunsul dat Comisiunea îl consideră ca desărcinat de însărcinarea ce a avut ca membru corespondent al ei”. Aici însă nu trebuie să vedem numai o chestiune de serviciu, ci și concluzia unei discuții științifice cu unii membri ai Comisiei în care profesorul ieșean se angajase fără a avea dreptate, precum s-a dovedit atunci¹³ și s-a confirmat mai pe urmă prin cercetările arheologice care au urmat.

Un merit deosebit în bunul mers al Comisiunii l-au avut și secretarii ei. Cel dintîi numit în 1904, de o activitate inepuizabilă a fost Alex. Lapedatu, care a lucrat efectiv pînă la 1916, cînd primul război mondial a întrerupt orice activitate. Lui i-a urmat Virgil N. Drăghiceanu ca secretar al Comisiei și director al Colecțiilor ei pînă în 1938, cînd Victor Brătulescu preia aceleași funcții.

*

În primii ani de activitate lucrările Comisiei au mers greu. Sarcina sa de căpetenie, inventarierea monumentelor istorice, abia dacă fusese începută. Această situație a făcut pe ministrul Spiru Haret să ceară grăbirea întocmirii lui. Rezultatul a fost publicarea unui inventar cuprinzînd 534 monumente publice din 31 de județe și 63 monumente istorice numai din 18 județe¹⁴. Anti-

¹³ D. Onciul, I. Bogdan, N. Iorga, *Raport înaintat Academiei Române cu privire la Biserica domnească de la Curtea de Argeș* (9 octombrie 1915), „BCMI” VIII (1915), p. 141—143. Reprodus: D. Onciul, *Scrieri istorice*, ediție critică îngrijită de Aurelian Sacerdoțeanu, II, București, Edit. științifică, 1968, p. 221—225.

¹⁴ V. A. Urechia, B. P. Hasdeu, Gr. G. Tocilescu, *Inventariul monumentelor publice și istorice din România*, București, 1903, 12 p. (Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice). Lucrarea era mai veche căci Urechia murise în 1901.

¹² Vezi E. A. Pangrati, *Ion Kalinderu*, „BCMI”, VII (1914), p. 41—45, frumos și ponderat necrolog.

chitatea predominantă. Inventarul are neașteptat de multe lipsuri. Așa de pildă în județul Vâlcea nu figurează mănăstirile Arnota și Dintrunlemn. Numele de prestigiu care îl semnează n-au lucrat cu atenție, probabil încrezându-se prea mult în sîrguința secretarului N. Dumitrescu.

În afara Comisiei au apărut însă două completări valoroase. Una a fost dată de un membru al Comisiei¹⁵, iar alta de un devotat cercetător al județului său Dîmbovița¹⁶, care avea să lucreze apoi timp îndelungat chiar în cadrul acestei Comisii.

Era timpul Comisia să fie mai activă. În fruntea ei venise omul de acțiune care era Ion Kalinderu. Acum activitatea Comisiei s-a manifestat sub mai multe aspecte. Pe de o parte a fost o intensă muncă de teren, prevăzută și cerută insistent de toate legile și regulamentele care o dirijau, iar pe de altă parte o erudită muncă de cercetare științifică îmbinată cu o riguroasă tehnică aferentă.

În această atmosferă începe mai întâi publicația de prestigiu: „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice. Publicațiune trimestrială. Sub auspiciile Ministerului de Culte și Instrucțiune Publică și în editura Administrației Casei Bisericii”. Temeiul acestei publicații este Decizia nr. 34 329 din 19 octombrie 1907, semnată de Spiru Haret, ministrul cultelor și instrucțiunii, prin care se hotărăște apariția Buletinului și se fixează cadrul în care avea să se desfășoare activitatea lui¹⁷. În ea se spune:

„1. Cu începere de la 1 ianuarie 1908 se va publica, sub direcția Comisiunii Monumentelor Istorice, și în editura Administrației Casei Bisericii, o revistă periodică numită Revista Comisiunii Monumentelor Istorice.

„2. Această revistă va fi organul oficial al Comisiunii, va apărea trimestrial... și va cuprinde:

„a) O parte științifică, în care se vor publica tot felul de monografii, studii, lucrări, comunicări și materialuri de natură istorică, arhitectonică și artistică, privitoare direct și numai la monumentele noastre istorice;

„b) O parte oficială, în care se vor publica rapoartele anuale ale Comisiunii, procesele-verbale ale ședințelor ei, referatele arhitecților însărcinați cu conducerea și executarea lucrărilor de conservare și restaurare, precum și eventualele circulări, informațiuni și deciziuni ale Ministerului și ale Comisiunii, privitoare la monumentele noastre istorice.

„3. Revista apare sub direcția membrilor Comisiunii, cari, împreună cu administratorul Casei Bisericii, alcătuiesc comitetul de redacție, și sub îngrijirea secretarului Comisiunii, care e îndatorat: să pregătească și să procure materialul necesar, să-l aducă la cunoștința comitetului de redacție și să supravegheze tipărirea lui...

„4. Pentru ca publicațiunea să se prezinte cât mai sistematică și cât mai folositoare, se stabilește următorul program cu privire la felul lucrărilor ce va trebui să cuprindă revista:

„a) Monografii istorice, arhitectonice și artistice asupra monumentelor noastre istorice, monografii care vor fi ilustrate și documentate cu reproduceri necesare de fotografii, desemnuri, aquarele etc.;

„b) Releveuri de la cele mai însemnate și caracteristice, din punct de vedere arhitectonic, monumente istorice;

„c) Studii și lucrări unitare, asemenea ilustrate și documentate, bunăoară: asupra inscripțiunilor murale și tombale din epoca lui Ștefan cel Mare, Matei Basarab, Vasile Lupu, Constantin Brîncoveanu etc., asupra artei decorative, în sculptură și pictură, întrebuințată în bisericile și mănăstirile noastre în anumite epoci, asupra portretelor murale, de ctitori: domni, doamne, arhieriei, boeri, jupînese etc.; asupra picturii bisericești, asupra costumelor etc.;

¹⁵ Gr. G. Tocilescu, *Catalogul Muzeului Național de Antichități din București*, Edițiune prescurtată cu 15 figuri, București, Imprimeria Statului, 1906, 1 f. + 164 p. + IV p. și 12 pl. a. d. text.

¹⁶ Virgiliu Drăghiceanu, *Căldăuza monumentelor istorice din județul Dîmbovița* (Raport extras din *Expunerea situațiunii județului Dîmbovița pe 1907*), Tîrgoviște, 1907, 34 p. Refăcută din alt punct de vedere, Virgiliu N. Drăghiceanu, *Monumentele istorice din județul Dîmbovița*, București, Minerva, 1912, 35 p. (9 fig.) + 1 pl. (Extras din *Almanahul Dîmboviței*).

¹⁷ Publicată în *Monitorul Oficial*, nr. 185 din 18 noiembrie / 1 decembrie 1907, p. 6772—73.

Fig. 3. Mănăstirea Neamț, fața de sud, cojită de tencuială (clișeu C. M. I., 1928).

„d) Materialuri: scurte fragmente, comunicări, însemnări și note de interes deosebit privitoare la monumentele noastre istorice;

„e) Note bibliografice și artistice asupra publicațiunilor și periodicelor de specialitate;

„f) În sfîrșit, suplimente artistice, în culori, care să înfățișeze biserici, mănăstiri, reproduceri de portrete murale, de picturi, de ornamentațiuni etc.

„În cadrul lucrărilor înșirate mai sus se cuprind și acele privitoare la monumentele istorice din afară de Regat, întrucît aceste vor fi de origine românească — înălțate de voevozii noștri”.

Decizia mai precizează datoria secretarului Comisiei, care „va lucra însuși o parte din articolele și comunicările istorice” și se va îngriji de buna tipărire a revistei, și modul cum se vor acoperi cheltuielile cerute de ea. Nu uită să adauge că „publicațiile primite sau procurate pe seama redacției, se vor încorpora la biblioteca Comisiunii” consemnându-le într-un registru anume. Tot așa se va proceda cu fotografiile, desaturile și clișeele făcute pentru revistă. Se pune astfel baza bibliotecii și colecțiilor de clișee și fotografii ale Comisiei.

Articolul de fond *Cuvinte începătoare*, apărut în primul număr, explică pe larg sensul sarcinilor trasate prin Decizia de fondare, dar se fac și unele considerații de cel mai deosebit interes. Astfel, în sensul arătat, Buletinul trebuie „să rămîie pentru cei viitori o arhivă de icoane cît mai credincioase, sub toate raporturile, a stării în care se găsesc azi monumentele noastre străbune” și totodată să contribuie „la cultivarea, spirituală și sufletească, a publicului cărturar românesc întru buna cunoaștere, trebuitoră înțelegere, cuvenitul respect și datorita pietate ce cu toții trebuie să avem față de monumentele noastre istorice, aceste singure mărturii vădite și obștești a vieții strămoșești”. Studiile ce se vor publica în el vor căuta să scoată și „elementele caracteristice vechiului meșteșug de clădire îndătinat” în construcții „spre a le întrebuința apoi cu înțelegere și dibăcie, în lucrările lor moderne” cu „lăudabila îndreptare de naționalizare a arhitecturii”. Acestea

vor folosi și „vechiului nostru meșteșug de zugrăvire” pentru care „mîine poimîine curentul de progres al dezvoltării culturii noastre naționale va mîna și pe alții într-acolo”, ca să vadă mai bine „caracterul specific românesc pe care l-a căpătat în dezvoltarea sa de patru secole în țările române arta de zugrăvire și deco-rațiune”. În același timp se vor depune stăruinți deosebite în lucrări de conservare și întreținere a monumentelor istorice căci „sîntem datori față de urmași să păstrăm măcar icoana lor cît mai credincioasă, ca astfel să nu fim învinuiți de cei următori pentru nepăsarea și nepriceperea cu care ne învinuim azi așa de des unii pe alții”¹⁸.

Legea din 1913 păstrează condițiile precizate anterior cu privire la apariția și conținutul Buletinului Comisiei și modul de alcătuire a Comitetului de redacție în care pot fi primiți și membri corespondenți prevăzuți în această lege.

Primul comitet de redacție al Buletinului era compus din: I. Kalinderu, Gr. G. Tocilescu, Gr. Cerchez și N. Gabrielescu, membri ai Comisiunii Monumentelor Istorice împreună cu Petre Gîrboviceanu, administratorul Casei Bisericii iar secretar fiind tot Alexandru Lapedatu. Principiul acesta se menține și în anii următori.

Activitatea Buletinului poate fi considerată excepțional de interesantă și bogată. Opera realizată este inegalabilă ca valoare științifică și ilustrativă, o adevărată arhivă de prestigiu pentru știința românească: 6 227 pagini format în-folio, 7 895 ilustrații, 1369 de planșe, cuprinzînd 424 articole și studii, 221 de comunicări, 110 cronici, 27 recenzii, 22 necroloage, 25 informații oficiale. Recenziile și informațiile oficiale formează partea cea mai deficitară. Unele volume cuprind cîte o singură lucrare (vezi tabela recapitulativă alăturată). Pentru informare Buletinul a acordat un spațiu tipografic relativ întins spre a face cunoscută în ansamblu activitatea Comisiei prin rapoartele anuale sintetice. În ele se arăta munca efectiv realizată și propunerile de perspectivă, dar și marile greutăți întâmpinate întru realizarea sarcinilor corespunzătoare¹⁹.

Buletinul a avut un sprijin material efectiv din partea Casei Bisericii sub a cărei tutelă administrativ-financiară era pusă Comisia. Merită deci să fie amintiți și administratorii acestei Case din perioada de tutelă: Petre Gîrboviceanu (1908—1910), D. Boroianu (1911) și arhiereul Vartolomei Băcăoanu (1912—1913). În continuare atît Casa Bisericii cît și Casa Școalelor vor acorda Comisiunii Monumentelor Istorice prețiosul lor sprijin material.

Buletinul s-a tipărit la mai multe tipografii: la Institutul de arte grafice Carol Göbl, str. Ion St. Rădescu, (vol. I—III, VII—IX), tipografia Gutenberg, Joseph Göbl S-sori (vol. IV—VI), Cultura Națională (X—XVI: Curtea Domnească din Argeș și XXI), Ramuri — Craiova (XVII, XIX și XX nr. 51—52), Cartea Românească (XVIII), Datina Românească — Vălenii de Munte (XX nr. 53—54, XXI, XXIII—XXXIII nr. 103—104), Monitorul Oficial, Imprimeria Națională (XXXIII nr. 105—106, — XXXVIII).

Numeroase clișee au fost executate de Eduard Marvan, unul din bunii zincografi, care a contribuit la perfecționarea artei grafice la noi.

Am ținut să amintesc aceasta fiindcă de osîrdia acestor lucrători anonimi depinde realizarea artistică a operelor artei grafice atît de necesară reprezentărilor monumentale și artistice.

Nu putem încheia capitolul despre Buletin fără să intrăm puțin în grija pe care a avut-o redacția ca să înlesnească informarea celui ce-l consultă, adică partea lui tehnică. Primele volume au fost prevăzute cu table de materii bine orînduite după diviziunile publicației. S-a încercat la volumul al II-lea (1909) și o tablă de materii „întocmită în formă de indice”. Ni se pare nefiresc să lipsească numele autorilor, care apar numai după subiect, ca de exemplu: „Comana (Două inscripții de la —) de Alex. Lapedatu”.

Anul	Volumul	Fascicule	Pagini	Figuri	Planșe	Articole	Comunicări	Cronici	Bibliografie	Necrolog	Oficiale
1908	I	1—4	192	105	4	13	7	4	—	—	2
1909	II	5—8	196	139	2	16	2	6	—	2	—
1910	III	9—12	238	162	—	23	15	1	1	—	1
1911	IV	13—16	226	198	—	18	17	7	1	—	1
1912	V	17—20	203	156	—	13	10	7	1	—	1
1913	VI	21—24	212	217	10	11	4	11	1	2	3
1914	VII	25—28	204	165	2	11	12	—	1	2	—
1915	VIII	29—32	200	204	—	20	10	1	—	—	—
1916	IX	33—34	96	58	1	10	7	—	—	1	—
1917	X—XVI	35—38	353	305	13	11a	—	—	1	—	—
—23											
1924	XVII	39—42	202	174	6	26	9	—	—	4	—
1925	XVIII	43—46	331	488	—	1b	—	—	—	—	—
1926	XIX	47—50	198	212	12	21	27	—	—	1	1
1927	XX	51—54	166	284	86	10	8	—	—	—	2
1928	XXI	55—58	399	425	—	1c	—	—	—	—	—
1929	XXII	59—62	203	142	19	33	8	3	1	2	—
1930	XXIII	63—66	63	196	146	1d	—	—	—	—	—
1931	XXIV	67—70	200	259	—	30	21	4	—	—	2
1932	XXV	71—74	108	527	335	1e	—	—	—	—	—
1933	XXVI	75—78	210	85	—	23	27	6	2	—	5
1934	XXVII	79—82	202	243	3	18	16	4	—	1	—
1935	XXVIII	83—86	192	255	—	21	6	9	—	—	4
1936	XXIX	87—90	193	1081	646	1f	—	—	—	—	—
1937	XXX	91—94	192	182	—	16	2	13	1	—	3
1938	XXXI	95—98	192	298	2	12	—	24	—	—	—
1939	XXXII	99—102	192	255	1	16	2	8	—	—	—
1940	XXXIII	103—106	200	218	13	16	1	2	1	1	—
1941	XXXIV	107—110	167	259	36	1g	—	—	—	—	—
1942	XXXV	111—114	207	424	32	9	3	—	1	1	—
1943	XXXVI	115—118	130	155	—	7	4	—	4	—	—
1944	XXXVII	119—122	103	89	—	8	1	—	5	2	—
1945	XXXVIII	123—126	93	55	—	6	2	—	6	3	—
Total:			6227	7895	1369	424	221	110	27	22	25

- Curtea Domnească din Argeș.
- Gh. Balș, Bisericile lui Ștefan cel Mare.
- Idem, Bisericile moldovenești din veacul al XVI-lea.
- N. Ghika-Budești, Evoluția arhitecturii în Muntenia, II.
- Idem, III.
- Idem, IV.
- V. Brătulescu, Bisericile din Maramureș.

De la o vreme aceste table au fost simplificate și mai mult ori au lipsit cu totul²⁰. Această lipsă a fost resimțită de toți cercetătorii, care au primit cu bucurie publicarea tablei de materii a 29 volume din Buletin pe anii 1908—1936, care venea să umple golul în informare. Este compusă din două părți: text (articole, comunicări, cronică, însemnări, bibliografie, necroloage și oficiale) și ilustrații²¹. Ilustrațiile principale sînt ordonate topografic, adică pe localități, dar cu unele inconsecvențe. Așa de exemplu apare indicația *Arhivele Statului* cu 12 trimiteri, însă arătînd de fapt mănăstirea Mihai Vodă, în timp ce sub *București* se dă o singură trimitere pentru acest monument; pe lângă *Arbora* apare și *Arbore Luca* în realitate fiind vorba de aceeași biserică; sub *Brîncoveanu* apar argintării diferite și de la mănăstiri care lipsesc sub numele corespunzător, Bărăția din Cîmpulung lipsește la acesta; *Budei*, cetatea, e vorba de Buda din Ungaria; *Corur* e vorba de Jacques Coeur (!); *Mamul* (*Lungești*) și *Mamul* (*Vîlcea*) se referă la aceeași mănăstire Mamul; *Moștești* nu există, ci numai *lezerul Mostiștei*. Sînt curioase onomasticile sub care se arată atît obiecte cît și mănăstiri: Bogdan stema, Bengescu casa, Brîncoveanu argintării felurite, Cocos Crăsnaru cula, Grădișteanu Bunea, Grigorașcu Vodă, Grigore Ghica Vodă, Hariton egumen, Ion cula popii, Istrati-Capșa colecția, Jianul casa, Magheru casele, Manuc hanul, Matei Vodă Basarab, Melik casa, Mircea cel Bătrîn mormîntul, Mosculești cula, Negru Vodă, Pesena Levina (corect Levin) crucea, Radu Vodă mănăstire, Sevas-tos Chimenitiul, Ștefan cel Mare, Tudosca doamna lui Vasile Lupu, Vintilă Vodă. Orientarea este deci anevoioasă. Tot așa putem spune și despre încercarea de indexare pe materii, incom-

¹⁸ Cuvinte începătoare, „BCMI”, I (1908) p. 5—7.

¹⁹ Raport general cu privire la lucrările Comisiunii Monumentelor Istorice în 1907, „BCMI”, I (1908) p. 29—46; Idem, 1908, ibidem, p. 169—186; idem, în 1909, ibidem, II (1909) p. 181—190; idem, în 1910; ibidem, IV (1911) p. 34—39; idem, în 1911, ibidem, V (1912) p. 39—42; idem 1912, ibidem, p. 185—190. Ulterior aceste rapoarte se simplifică simțitor, ori lipsesc cu totul.

²⁰ Pentru bibliografi atrag atenția că titlurile din tabla de materii nu corespund totdeauna cu însuși titlul studiului publicat în corpul revistei.

²¹ „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice”, *Indice alfabetic pe anii 1908—1936*, Vălenii de Munte, 1939, 38 p. (vol. I—XXIX).

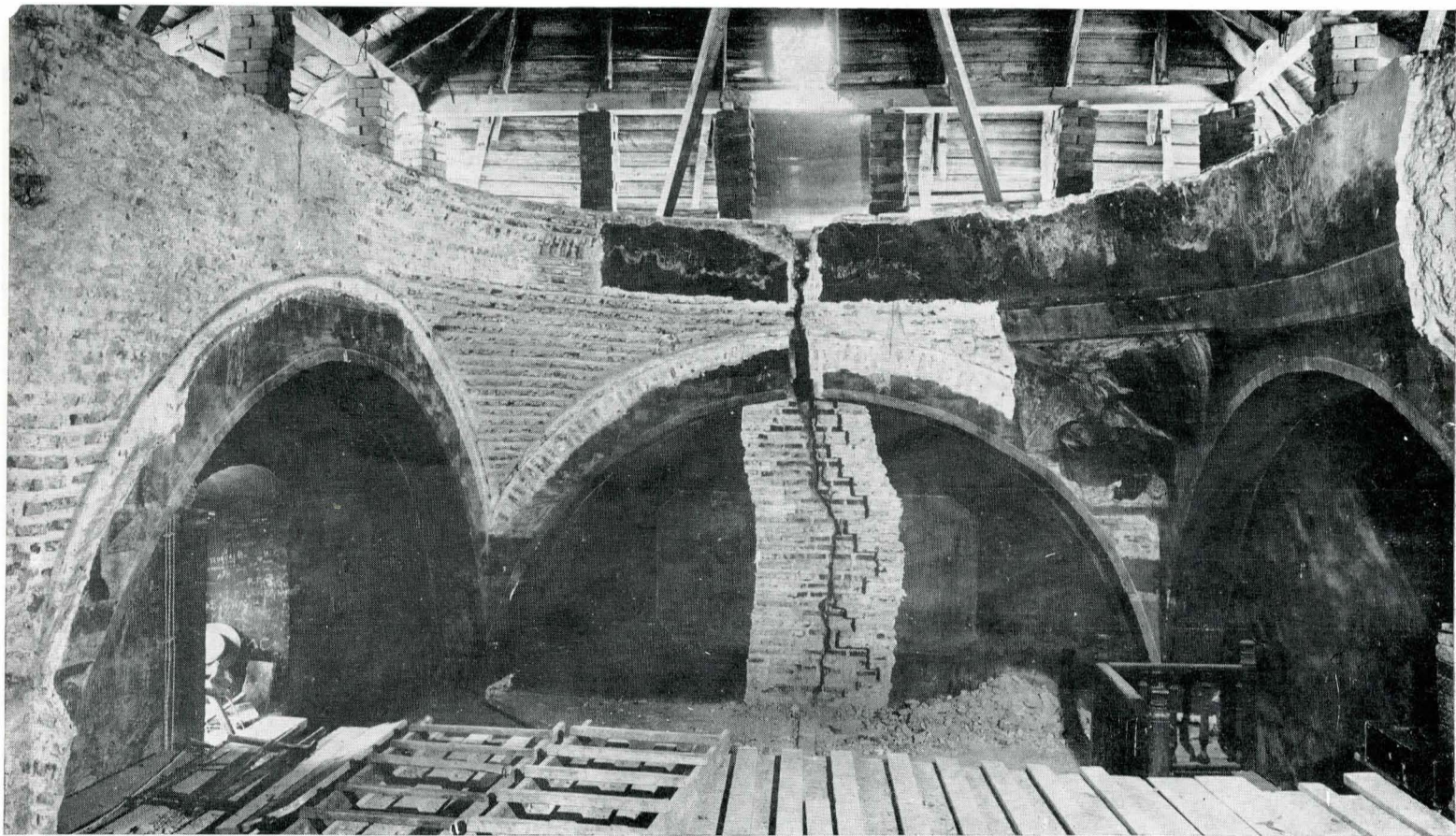

Fig. 4. Biserica Mihai Vodă din București în timpul restaurării (clișeu C.M.I., 1931).

letă și amestecată: apostolul Luca evanghelie, crucile, iconografia, instrumente de cioplit piatra, legătură ferecată, miniaturi românești, oală de rezonanță, pagină din evanghelia de la 1435, pictura religioasă, portrete, preistoria, sfășnice, sirene, tîmpla și tronul arhieresc, teracote, în care localizarea lipsește mai totdeauna. Enigmaticul *Cappadose*, *Les églises rupestres*, nu este decît Cappadocia cu referire la fundamentală lucrare a părintelui G. de Jerphanion, iar *Corur* (Hotelul lui Jacques) se referă la Jacques Coeur!

Practic această tablă nu și-a ajuns scopul pentru care a fost alcătuită. Am socotit necesar să stărui mai mult asupra acestei lucrări cu gîndul la îmbunătățirea ei într-o eventuală reluare atît de necesară.

Aceasta fiind situația de fapt, trebuia făcut ceva pentru îmbunătățirea consultării colecției Buletinului. Se punea problema alcătuirii unui dicționar arheologic, artistic și istoric la care se putea colabora mai întîi prin indicele celei mai bogate și nuanțate colecții în această privință. Pentru început trebuia făcută experiența cu un volum al Buletinului și la 16 aprilie 1943 colegii din Comisie au crezut potrivit să-mi încredințeze mie această sarcină, pe care cred că am sfîrșit-o în condiții bune²². Desfășurarea este aceasta: I. *Tabla de materii* a volumului împărțită în patru rubrici: articole, comunicări, necrolog și recenzii. Clasarea materiei în fiecare rubrică s-a făcut alfabetic, după numele autorilor. II. *Tabla planșelor* tipărite afară din text. III. *Indicele figurilor* cu rubricile topografic și analitic (de ex. arcaturi, brîu). IV. *Indice general* de nume și materie.

Volumele următoare sînt prevăzute cu indice general în același gen alcătuit de I. Barnea.

Problema indicelui unei lucrări fiind esențială pentru documentare, observațiile noastre de acum au scopul să contribuie la o mai bună realizare în viitor. Astăzi nu se mai poate concepe nici o lucrare științifică fără înlesnirea rapidă a consultării ei prin bune table de materii și indici atotcuprinzători.

Buletinul, în splendida și îngrijita sa prezentare grafică, folosea mult spațiu pentru arătarea muncii interne, tehnico-administrative a Comisiei. Cum aceasta era totuși o parte esențială, constituind arhiva vie a prestigiosului așezămînt, ea trebuia să

fie făcută cunoscută, însă în condiții materiale mai modeste S-a hotărît atunci ca în paralel, să se publice și *Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice*, care să cuprindă structura Comisiei, personalul ei, lista membrilor corespondenți, decrete pentru declararea ca monumente istorice, procesele-verbale ale ședințelor și unele lucrări de informare. În aceste condiții a apărut primul volum pentru anul 1914²³.

Volumul cuprinde decrete pentru declararea a 3 biserici ca monumente istorice, procesele verbale a 19 ședințe ale Comisiunii cu numeroase sesizări pentru conservarea monumentelor istorice și amănunțite relatări privind lucrări de pictură și de restaurare, cum și despre colaborarea prețioasă a membrilor corespondenți. Urmează referate și memorii ale arhitecților asupra lucrărilor de restaurare executate, rapoarte și cercetări de la membrii și personalul Comisiunii și de la membrii corespondenți. Altele privesc campaniile de săpături arheologice (V. Pârvan despre prima campanie de la Histria). La sfîrșit se publică integral conferința lui N. Iorga, *Ce este un monument istoric*, ținută la 13 decembrie în sala de conferințe a Casei Școalelor.

Volumul următor privește lucrările Comisiunii din anul 1915, întocmit în același mod²⁴. Și acesta cuprinde decrete de declarare a unor monumente istorice, între care și cel privitor la toate bisericile și mănăstirile anterioare anului 1834, făcut la propunerea lui N. Iorga și Gh. Balș; 11 procese-verbale ale ședințelor Comisiunii, memoriile arhitecților de restaurare a unor biserici și rapoarte și cercetări ale membrilor și personalului Comisiunii. Unul pentru mănăstirea Bordești este semnat și de Gr. Pișculescu (Gala Galaction). Este îmbucurător faptul că, patronate de Comisie, iau ființă numeroase muzee județene. Pentru modul de funcționare a acestora, la 20 iunie 1915, V. Pârvan a fost rugat să întocmească un regulament. La 16 noiembrie, în legătură cu chestiunea conservării monumentelor, N. Iorga propune „să se redacteze și tipărească o serie de instrucțiuni” care să fie trimise celor însărcinați cu grija monumentelor, iar Gh. Balș cerea ca problema „să fie introdusă în programele școlare în

²³ *Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice*, pe 1914, publicat de Alex. Lapedatu, secretarul Comisiunii, București, 1915, 140 p, cu 26 ilustrații în text.

²⁴ *Idem*, pe 1915, cu 93 ilustrații în text, București, 1916, 224 p.

²² A. S (acerdoțeanu), *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*, Anul XXXV, fasc. 111—114, 1942, Tablă și indice, p. 201—207. S-a difuzat ca fasciculă separată o dată cu volumul următor.

Fig. 5. Mănăstirea Neamț, ferestrele de pe latura de sud (clișeu C.M.I., 1928).

legătură cu studiul istoriei naționale sau al istoriei artelor". Este remarcabil raportul membrului corespondent pentru Dolj, Șt. Ciuceanu, numeroase note ale lui Virgil Drăghiceanu și raportul Muzeului național de antichități semnat de V. Pârvan.

Amîndouă volumele sînt o mină de informații culese cu gînd bun și foarte serios. Unele din monumentele semnalate atunci, astăzi nu mai există, încît acestor rămîn singurele mărturii de existența lor istorică.

Din cauza războiului din 1916, această publicație și-a sîstat apariția. A fost reluată foarte tîrziu, iarăși pentru doi ani 1942—1943 și întreruptă tot de starea de război. Din seria nouă, primul volum pe anul 1942 cuprinde 15 procese verbale ale ședințelor Comisiei, foarte sumare, o dare de seamă asupra restaurărilor de biserici din Bucovina, raport despre Muzeul din Alba Iulia, restaurări de biserici și de săpături arheologice, cum și cîteva studii dintre care amintim pe al lui C. Bobulescu, *Candela de la temelia bisericii din Cotmeana*²⁵. Al doilea volum pe anul 1943 cuprinde 27 procese-verbale ale ședințelor Comisiei și ale subcomisiilor, rapoarte de săpături arheologice, important cel de la Cetatea Neamțului și un studiu: G. D. Florescu, *Casa cu lanțuri (Casa Cantacuzino-Crețulescu-Moruzi)*, din București²⁶.

Observăm că redactarea proceselor-verbale de data aceasta este foarte sumară.

Comisia Monumentelor Istorice și membrii ei nu s-au oprit numai la publicațiile oficiale amintite. Se simțea nevoie de mai mult și mai ales de crearea unei atmosfere de masă pentru cunoașterea și protecția monumentelor istorice. Astfel a început seria publicațiilor paralele, nu îndestul de fecundă.

Cea dintîi, o colecție de fotografii realizate de Șt. Petrescu, pe bună dreptate a fost primită cu satisfacție de unii, dar i s-au

adus și obiecțiuni, mai ales de N. Iorga, nu pe deplin justificate²⁷. De aici a rezultat o stagnare condamnată a lucrărilor de acest gen, altfel foarte utile pentru istoria artelor. Totuși secretarul Comisiei nu s-a oprit la acest început.

În calitatea sa de secretar al Comisiunii Monumentelor Istorice, Al. Lapedatu își ia în sarcină să revizuiască traducerea făcută de Victor Lazar, a monumentalei lucrări datorate arhitectului K. A. Romstorfer închinată cetății Suceava²⁸. Aici a fost nevoit să elimine unele pagini, să simplifice altele, dar să dea „o lucrare de total” prin notița istorică însoțitoare. Grea a fost și transpunerea în românește a terminologiei de arhitectură în limba germană. Astfel a fost obligat să recurgă fie la simplificări, fie la amplificări, ori păstrînd-o în germană dar cu parafrazare.

Erau greutăți care nu puteau fi înlăturate cu ușurință lipsind experiența trebuitoare.

Din același motiv Al. Lapedatu dorește să facă o mai largă popularizare a monumentelor istorice romane și române de pe întinsul patriei. Prilejul i-a fost dat de cererea făcută de Mihai Popescu, administratorul Casei Școalelor, de a pune la dispoziția învățămîntului o culegere de studii și descrieri despre monumente reprezentative²⁹. Astfel își află aci un meritat loc pa-

²⁷ Șt. Petrescu, *Odoarele de la Neamț și Secu*, București, 1911, Prefață de Alex. Lapedatu, 108 autotipii și 2 planșe fotografură (Sub auspiciile CMI). Prefațatorul vine cu o îndreptătită justificare în „BCMI”, III (1911), p. 160-161.

²⁸ K. A. Romstorfer, *Cetatea Sucevii descrisă pe temeiul propriilor cercetări făcute între 1895—1904*. Publicată în românește cu o notiță istorică de Alex. Lapedatu, secretar al Comisiunii Monumentelor Istorice, membru corespondent al Academiei Române, Ediția Academiei Române. Cu 113 ilustrații în text și 12 planșe anexate, București, Göbl-Rasidescu, 1913, LVI + 112 p.

²⁹ Alex. Lapedatu, *Monumentele noastre istorice în lecturi ilustrate*. Alese, orînduite și publicate pe seama tinerimii școlare. Cu 115 ilustrații în text, București, „Flacăra”, 1914, XXIV + 431 p. + 1 h. (Din publicațiile Casei Școalelor, Biblioteca secundară nr. 5).

²⁵ *Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice pe 1942*, publicat de Victor Brătulescu, secretarul Comisiunii, București, 1943, 200 p., cu 13 figuri în text.

²⁶ *Idem*, pe 1943, București, 1946, 192 p., cu 61 figuri în text.

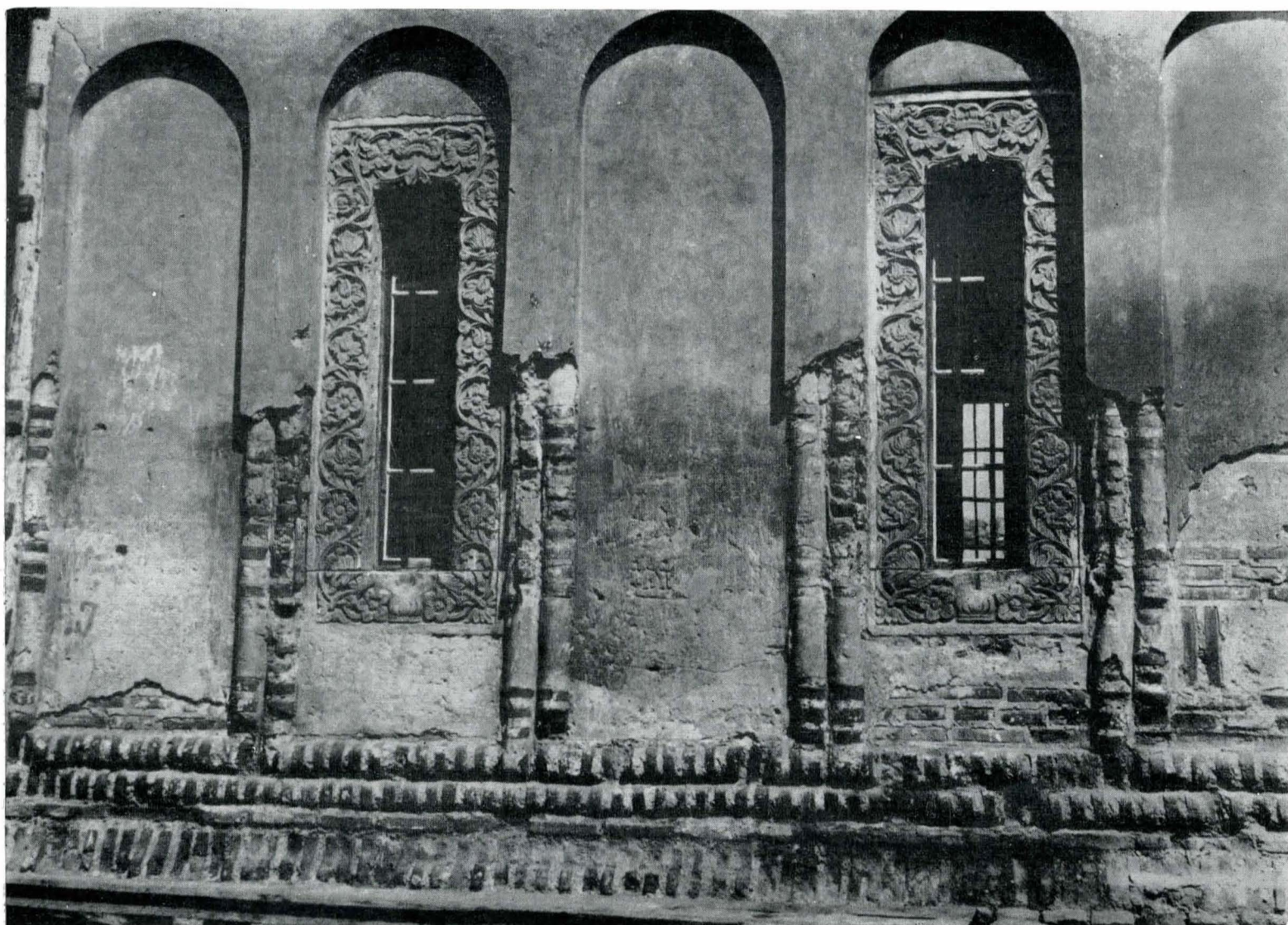

Fig. 6. Biserica mănăstirii Mărcuța (clișeu C.M.I.)

gini scrise de eminente istorici, arheologi, arhitecți și scriitori ca Al. Odobescu, Gr. Tocilescu, R. Netzhammer, Vasile Pârvan, N. Iorga, Ioan Bogdan, Teohari Antonescu, Al. Ștefulescu, Al. Russo, I. D. Traianescu, Gh. Balș, N. Ghika-Budești, G. Mandrea, P. Antonescu și alții. Largă este și contribuția alcătuitorului culegerii însăși și a colegului său de la Comisie, Virgil Drăghiceanu. Subiectele alese sînt dintre cele mai reprezentative: Podul lui Traian, Adamclisi, castrul de la Celei, cetățile Suceava, Neamț, Poenari, palate și curți domnești, cule, biserici și mănăstiri felurite ca Rădăuți, Baia, Putna, Probota, Sinnicoară, Vodița, Tismana, Cozia, Govora, Arnota, Cotroceni și altele. Astfel de inițiative laudabile nu au mai apărut.

Este demn de reținut și faptul că pentru înțelegerea mai cu înlesnire a lecturii, alcătuitorul dă și o listă relativ bogată de termeni de arhitectură și artă cum și diferite alte ramuri ce au nevoie de explicație, iar la sfîrșit o Listă de numele cetăților și orașelor antice.

Cititorii și iubitorii de artă din țară și străinătate aveau nevoie de îndrumări competente, sau măcar de ghiduri sumare. Erau greu de realizat, mai ales din lipsă de cadre calificate, dar și multele lipsuri pe care le prezenta atunci informarea științifică. De altfel și astăzi ne lipsește o bibliografie a genului.

În timpul primului război mondial, și mai ales imediat după aceea, cercetătorii din alte țări doreau să fie mai bine informați despre monumentele noastre de arhitectură și de artă. Ca să vină în întâmpinarea acestor cereri N. Iorga a simțit nevoia de la începutul conferințelor sale de la Paris să vorbească și despre acestea³⁰. Îndată, în calitate sa de membru și apoi de președinte

al Comisiunii Monumentelor Istorice, Iorga va căuta să informeze străinătatea printr-o largă prezentare a artei românești vechi³¹, a celei populare în România³² și chiar a prveliștilor țării³³.

Pentru marelui public străin și mai ales pentru cei care ne vizitau țara ca turiști sau cercetători, tot Iorga s-a gîdit să facă o prezentare sub formă de ghid³⁴. Acest ghid, într-o redactare cu totul personală, a avut mai largă accesibilitate la publicul călător³⁵.

Atît călătorii străini, cît și dezvoltarea studiilor de istoria artei din țara noastră, l-au îndemnat pe același Iorga să dea la lumină și alte lucrări în cadrul aceleiași Comisii.

Buletinul a căutat insistent îmbogățirea portretisticii românești. Urmărind îndeaproape această temă cu multiple implicații documentare și artistice, N. Iorga, președintele Comisiei, a dat culturii românești două colecții dintre cele mai prețioase, culese dintre fresce, de pe țesături sau produse prin alte tehnici.

³⁰ N. Iorga — Gh. Balș, *Histoire de l'Art roumain ancien*, Paris, Boccard, 1922, 412 p. (cu 102 fig.) + 12 pl. Cuprinde două părți: N. Iorga *L'Art Roumain du XIVe au XIXe siècle*, și Gh. Balș, *L'Architecture religieuse moldave*; Balș semnează ca „Membru al Comisiei Monumentelor Istorice”; clișeele provin de la această Comisie.

³² N. Iorga, *L'Art populaire en Roumanie. Son caractère, ses rapports et son origine*, Paris, Gamber, 1923 (Imprimerie Ramuri-Craiova), XII + 139 p. (cu multe figuri în text) + 22 planșe.

³³ N. Iorga, *La Roumanie pittoresque*, Paris, Gamber, 1924 (Imprimerie Ramuri-Craiova), 221 p. + 19 pl. și numeroase figuri.

³⁴ N. Iorga, *Guide historique de la Roumanie*. Partie générale (partie descriptive), 2 broșuri, Paris-București, 1928, 55 + 151 p. (Commission des Monuments Historiques de Roumanie). Idem, *Conducător istoric la bisericile din București și împrejurimile imediate*. Traducere după *Guide historique de la Roumanie* de Liliana Iorga, Editura Municipiului București, 1935, 23 p. + 5 pl. (Luna Bucureștilor).

³⁵ N. Iorga, *Guide historique de la Roumanie*, deuxième édition, București, 1936, 175 p., 35 fig. în text și 10 pl. af. din text (Commission des Monuments Historiques de Roumanie). Cu același titlu cu mențiunea *Extraits choisis par Victor Brătulescu*, București, 1936, 68 p. (fără patronajul Comisiei Monumentelor Istorice).

³⁰ N. Iorga, *Introduction à l'Étude de la Roumanie et des Roumains. Conférences données à l'École interalliée des Hautes Études Sociales*, Paris, 1921, 20 p.; ed. nouă București, 1927, 52 p.; ed. III, București, 1931, 47 p. imediat și în românește: N. Iorga, *Introducerea la studiul asupra României și românilor*. Conferințe ținute la „Școala interaliată de Înalte studii sociale” de la Paris, Beiuș, 1922, 59 p. (extras din ziarul „Beiușul”, 1922).

Cea dintîi cuprinde portretele de domni, unele în mai multe variante³⁶. A doua se referă la portretele doamnelor, multe fiind cu variante³⁷. În prefețe se dau cîteva lămuriri sumare. Chiar dacă unele atribuiri pot fi discutabile, nu e mai puțin important faptul că, adunate la un loc, ele vor înlesni nespuse de mult studiile iconografice ulterioare. Totuși, de la apariția acestor serii, nu au mai apărut altele, care sînt atît de necesare.

După părerea mea, înainte de orice nouă inițiativă, se impune o altă ediție a portretelor, cu completări de rigoare, cu ceea ce nu a cunoscut lorga și cu descoperiri ulterioare. Se cere și o descriere mai amănunțită ca tehnică și realizare artistică. Dacă nu toate, măcar în parte să fie reproduse în culori.

Atît membrii Comisiei cît și personalul ei administrativ și tehnic firește au fost permanent preocupați de problema fundamentală a conservării și restaurării monumentelor istorice și au intervenit cu studii speciale. Însă, ori fiindcă în discuțiile Comisiei nu se ajunsese la un consens, ori fiindcă nu le socoteau potrivite să aibă girul ei, acestea nu au intrat între publicațiile oficiale. Amintim totuși intervenția și în această chestiune a neobositului ei prim-secretar, justă în esență și astăzi³⁸.

În sfîrșit, o altă activitate paralelă ce și-a asumat Comisia a fost aceea de a colecționa monumentele de cultură și artă mobile. Astfel a luat ființă Colecția Comisiunii Monumentelor Istorice, inaugurată la 23 noiembrie 1910, cînd a fost deschisă publicului³⁹. Începutul de strîngere a acestor monumente însă era mai vechi, dar acum sprijinită de Ministerul Cultelor și al Învățămîntului, ca și de noile așezăminte Casa Bisericii și Casa Școalelor, ea a izbutit să salveze de la pierdere și înstrăinare un număr impresionant de opere. Văzută chiar atunci de cunoscutul bizantinolog Charles Diehl ea a fost apreciată favorabil și considerată unică în tot sud-estul european. Comisiunea Monumentelor Istorice avea sarcina să le studieze și să pună ordine în păstrarea și prezentarea lor. Primul ei conservator a fost Virgil Drăghiceanu care și-a luat foarte în serios rolul.

Mai presus de toate însă este de lăudat truda ce și-a asumat-o să dea la iveală catalogul acestei colecții cu peste nouă sute de numere cuprinzînd 34 monumente, 35 fresce, 700 icoane, 55 tablouri, 90 obiecte diverse (patrafire, feloane, podoabe eclesiastice etc.), 71 sculpturi și 53 antimise⁴⁰. Descrierea lor în general este bună ca și, cînd era cazul, descifrarea inscripțiilor slavone sau grecești (la acestea din urmă fiind ajutat și de profesorul Remus Caracac). La toate se arată proveniența. Se dau și reproduceri atît alb-negru cît și în culori. În ce privește tehnica lucrării este lăudabil că tînarul conservator a însoțit-o de un tabel cronologic al obiectelor descrise, o listă de nume de pictori, meșteri și zugravi, indice de nume și altul de lucruri. Importanța acestui catalog nu poate fi minimalizată de nimeni iar astăzi ajută la identificarea multor opere din muzeele noastre.

Scopul catalogului era să înlesnească studiul „diverselor probleme de artă ce le suscită o colecțiune, cît și pentru cunoașterea publică a unei averi publice”. Deși autorul a fost lipsit de studii pregătitoare care să-l ajute a-l face mai bun, totuși recunoaște că răspunde „adîncilor nevoi de orientare în trecutul nostru artistic” și ajută la studiul „restaurării monumentelor noastre naționale”. Totodată se gîndește la „organizarea tuturor muzeelor bisericești și monastirești din județe, astăzi lăsate la voia întîmplării și amatorilor de antichități”, vede necesitatea strîngerii obiectelor „ce formează însăși verigile evoluției activității artistice ale trecutului

³⁶ N. Iorga, *Domnii români după portrete și fresce contemporane*. Adunate și publicate de președintele Comisiunii, Sibiu, Krafft et Drotleff, 1930, XV p. + 221 pl. + 21 pl. adause (23 a, 43 a, 67 a, 67 b, 68 a, 68 b, 68 c, 95 a, 129 a, 142 a, 142 b, 142 c, 155 a, 178 a, 183 a, 184 a, 186 a, 188 a, 191 a, 194 a, 198 a) (Comisiunea Monumentelor Istorice). Pe copertă „Portretele domnilor români”. A apărut în mai multe tiraje cu un număr variabil de planșe, toate detașabile, foarte puține exemplare fiind complete.

³⁷ N. Iorga, *Portretele doamnelor române / Portraits des princesses Roumaines*, București, 1937, XXXV p. + 85 fig. (planșe) + V p. (Comisiunea Monumentelor Istorice).

³⁸ Alex. Lapedatu, *Scurtă privire asupra cestiunii conservării și restaurării monumentelor istorice în România*, București, Göbl, 1911, 24 p. (tipărită mai întîi în publicația omagială „Lui Sp. C. Haret”).

³⁹ A. L. [apedatu], *Colecțiile istorico-artistice ale Comisiunii Monumentelor Istorice și ale Casei Bisericii, „BCMI”, III (1910), p. 197—198.*

⁴⁰ Virgil Drăghiceanu, *Catalogul colecțiunilor Comisiunii Monumentelor Istorice*, București, 1912, XXI + 185 p. + XXXIII planșe.

nostru”, catalogarea lor și întocmirea „unei călăuze a monumentelor țării”⁴¹. Era astfel un început bun.

Cum la îndemnul și patronajul Comisiei începuseră să ia ființă muzee județene și orășenești în țară, conservatorul Colecției Comisiunii Monumentelor Istorice încă din 1914 devine „Conservator al muzeelor Comisiunii Monumentelor Istorice”. Această sarcină de cinste dă prilej lui Virgil Drăghiceanu să le cerceteze cu stăruință, o dată cu monumentele de arhitectură din țară. Referințele lui în această privință sînt de importanță documentară deosebită.

În 1931 monumentele medievale și religioase care se păstrau la Muzeul de antichități au fost unite cu Colecția Comisiunii Monumentelor Istorice. A luat astfel ființă Muzeul de artă religioasă, patronat tot de Comisie.

Munca pe care a realizat-o Comisia s-a datorat membrilor ei pe care i-am amintit la locul potrivit. Aproape toți au nume cu mare prestigiu în știința și arta românească. Dar nu au fost numai ei. Alături de ei a stat totdeauna o falangă de cercetători și iubitori ai monumentelor, adesea și numele lor fiind de rezonanță venerabilă: istorici, ingineri, arhitecți, pictori etc. Dăm aici doar cîteva nume: D. Dan, Al. T. Dumitrescu, I. Grămadă, O. Lugoșianu, G. Mandrea, I. Minea, Gh. Nedioglu, P.P. Panaitescu și Sever Zotta.

Pentru partea de muncă pe teren și de realizare tehnică contribuția esențială a adus-o serviciul tehnic al Comisiunii. Activitatea aceasta, de toată lauda merită o prezentare specială, pe care noi nu putem decît să o enunțăm.

Acum încă o vorbă de sfîrșit: o sarcină importantă a Comisiei era să realizeze inventarul monumentelor istorice din țară. Am arătat ce s-a putut face în această privință. Adică nu s-a făcut. Motive se pot invoca multe. Ele se înțeleg de oricine fiindcă nici astăzi nu-l avem.

Comisiunea Monumentelor Istorice a însemnat foarte mult pentru grija ce o purta conservării și restaurării monumentelor. A însemnat poate mai mult prin contribuția efectivă pe care a adus-o în studierea acestor monumente și integrarea lor în circuitul științific și cultural al întregului popor. Sînt merite pe care nu trebuie să le uităm.

Résumé

Quatre-vingts ans s'accomplissent cet automne depuis la création, par le Décret du 17 novembre 1892, de la Commission des Monuments Historiques, organisation dont la mise en place marquait le début d'une étape nouvelle dans l'activité de conservation et de restauration des monuments historiques de Roumanie.

Dans l'article *Les obligations d'un anniversaire*, le Dr. Vasile Drăguț, directeur de la Direction des monuments historiques et d'art, souligne l'importance tant de l'anniversaire que de la réorganisation, au printemps de 1972, de la Commission des monuments historiques, institution qui continue en essence l'activité de celle créée il y a huit décennies, tout en la portant à un niveau supérieur correspondant aux exigences scientifiques et culturelles spirituelles de notre temps.

L'article *La Commission des Monuments Historiques au bout de quatre-vingts ans*, par le Prof. Aurelian Sacerdoțeanu, ancien membre de la Commission, passe en revue l'ensemble d'organes, d'organisations et de lois liés à l'activité de restauration et de conservation des monuments historiques de Roumanie, depuis l'époque du prince Alexandru Cuza jusqu'à nos jours. L'auteur insiste sur l'organisation, le cadre, les personnalités et les actions qui ont marqué l'activité de l'ancienne Commission et fait une analyse sommaire de sa publication, le „Bulletin de la Commission des Monuments Historiques”.

Le Prof. Horia Teodoru, ancien collaborateur de la Commission des Monuments Historiques, évoque, de même, des aspects et l'activité de celle-ci, notamment en ce qui concerne les restaurations d'architecture, dont l'auteur s'est occupé tout particulièrement.

Le Prof. Virgil Vătășianu expose les principales réalisations de la Section pour la Transylvanie de la Commission des Monuments Historiques, créée en 1919 à Cluj, notamment dans la tâche de l'étude et de la sauvegarde des vestiges daces et de l'art roumain de la Transylvanie.

A titre d'exemple de la fructueuse activité de l'ancienne Commission des Monuments Historiques, l'architecte Ștefan Balș, l'un des plus actifs restaurateurs de monuments de Roumanie, publie les données de la restauration, faite en 1932—1937, de l'église Crețulescu de Bucarest, important monument de l'époque Brâncoveanu, restauration qui a soulevé à ce moment-là des problèmes particulièrement délicats.

Le texte du Décret d'instauration de la nouvelle Commission des monuments historiques, ainsi que la liste de ses membres, constituent la partie finale de cette série d'articles qui, tout en rendant hommage à un anniversaire et à une activité méritoire du passé, ouvre une voie nouvelle à ceux appelés aujourd'hui à la poursuivre.

⁴¹ Catalogul este însoțit de o: *Ochire asupra artei naționale în legătură cu colecțiunile Comisiunii Monumentelor Istorice*, (p. IX—XXI), încă și acum destul de sugestiv în idei și cu prețioase lămuriri de tehnică, mai ales pentru pictură.

La numai câțiva ani de la înființarea ei, Comisiunea Monumentelor Istorice avea să se bucure de o desăvârșită lucrare de restaurare, condusă de unul dintre viitorii săi membri, inginerul Grigore Cerchez. Biserica domnească din Curtea de Argeș, consolidată prin legături de fier care luau locul celor putrezite de lemn, a fost restaurată în forma pe care o avusese la întemeiere, înlăturându-se toate elementele adăugate fără pricepere, dar nu și modificările (tîmpla de zid zugrăvită, chenarele de piatră ale ferestrelor etc.) care nu prezentau nepotrivire cu stilul bisericii și care nu se știa cum fuseseră la întemeiere. Autorul acestei lucrări de restaurare avea cele mai aspre cuvinte pentru restaurarea celui alt monument din Curtea de Argeș, biserica Episcopală, precizînd că „a reproduce un monument, începînd prin a da la pămînt tot ce se găsește, pentru a clădi o construcție după modelul celei vechi, îmbunătățind totul: material, decorații, zugrăveli, mobilier etc.... și adăugînd că acest mod de a pricepe restaurarea poate să dea rezultate foarte bune și frumoase, dar clădirea devine un facsimil, nu mai este a întemeietorului, ci devine opera restauratorului. Așa spre pildă, biserica episcopală a lui Neagoe Vodă din Curtea de Argeș nu mai este biserica meșterului Manole, ci a devenit opera meșterului Lecomte”¹.

Pentru a îndruma lucrările de conservare și de restaurare pe o cale cît mai justă, Comisiunea Monumentelor Istorice a luat inițiativa de a trimite cîte doi arhitecți tineri la fiecare doi ani, ca bursieri ai Școlii Române din Roma unde, în afară de lucrările scrise pentru publicația periodică a Școlii, urmau să studieze, pe lîngă specialiștii din Italia, diferitele lucrări de restaurare ce aveau loc în timpul respectiv. În felul acesta s-a putut dispune de un personal tehnic bine pregătit pentru lucrările de restaurare ce urmau să se execute, pe tot cuprinsul țării.

Cu fondurile foarte reduse de care se dispunea și din care — trebuie să amintim — se susțineau și valoroasele cercetări arheologice ale Muzeului de antichități, s-a salvat de la ruină un număr considerabil de monumente dîndu-se, cu mare chibzuință, prioritate acelor care, lipsite de acoperiș și brăzdate de crăpături, amenințau să se prăbușească.

Este ceea ce se poate constata parcurgînd *Buletinul Comisiunii* care a început să apară încă din anul 1908. Se găsesc puse față în față imaginile fotografice ale acestor monumente înainte și după lucrările de restaurare, cum ar fi biserica Albă din Baia (1908, p. 170—171), mănăstirea Snagov (1908, p. 32—33), clopotnița din Popăuți (1908, p. 37—172) și multe altele.

Cu o nestrămutată perseverență, prin lucrări care, din cauza lipsei fondurilor, durau mai mulți ani în șir, multe monumente de pe tot cuprinsul țării au fost restaurate în condiții satisfăcătoare.

Astfel, printr-o temeinică lucrare de totală subzidire a fost salvată de prăbușirea ce o amenința interesanta biserică din Siret, care, curățată de tencuielile cu care fusese acoperită, și-a recăpătat vechea ei podoabă de caracteristice elemente ceramice smălțuite.

Multe monumente din timpul lui Ștefan cel Mare, dintre care, unele fuseseră radical transformate și-au regăsit înfățișarea lor autentică, cum ar fi biserica mănăstirii Neamț sau bisericile din Borzești, Piatra, Bacău și Vaslui. Tot în Moldova au fost restaurate multe alte monumente, semnificative pentru evoluția artei de a construi, cum ar fi biserica Sf. Dumitru din Suceava, căreia i s-au redeschis monumentalele ferestre cu timpane de piatră lucrate străpuns, sau ctitoria lui Rareș din Baia în interiorul căreia s-a repus la locul lui valorosul portal de piatră măiestrit lucrat care fusese înlăturat și sortit pieirii. Nu putem să nu amintim și de restaurarea altor monumente importante din Moldova cum

ar fi valoroasa biserică din Probota, iar în Iași biserica Golia, interesanta biserică Sf. Sava, și în împrejurimile lui, ansamblul de la Cetățuia, biserica Aroneanu, schitul Hlincea și multe altele.

În Muntenia și Oltenia monumentele consolidate și restaurate nu sînt mai puțin numeroase. Amintim dintre ele mănăstirile Hurez și Tismana, culele din Măldărești, biserica din Snagov, Biserica domnească din Tîrgoviște etc.

În București s-au făcut lucrări temeinice de restaurare la biserica Mihai Vodă, la biserica Curții Vechi care fusese atît de transformată încît nici nu se puteau bănui elementele ei originale care au putut fi scoase la lumină, la biserica Bucur, la biserica Crețulescu, la Sf. Elefterie și multe altele.

Printre aceste numeroase lucrări de restaurare vom menționa și pe cele executate pentru salvarea bisericii din Crețulești — Mănăstirea, zisă Rebegești. Uzinele comunale din București executau în anul 1934 sistematizarea lacurilor din jurul capitalei. Proiectul prevedea ridicarea cu mai mulți metri a nivelului apelor în jurul acestui monument istoric din secolul al XVII-lea care conține o frumoasă și prețioasă podoabă de pictură în frescă. Pentru păstrarea monumentului s-a prezentat Comisiunii Monumentelor Istorice o machetă reprezentînd monumentul înconjurat de un înalt dig de pămînt care l-ar fi protejat contra nivelului ridicat al apelor înconjurătoare. Soluția propusă era inadmisibilă: expus unor eventuale infiltrații, în fundul unei gropi, monumentul pierdea orice semnificație plastică. Inginerul Emil Prager și-a însușit propunerea ce i-am făcut, de a ridica pe loc monumentul (care, din fericire, nu avea abside laterale), făcîndu-se lucrările necesare de creare a unei insule în jurul bisericii. Ridicarea a fost executată cu mijloace mecanice simple, cu 44 verine manuale, realizîndu-se în circa 15 zile diferența de 3,50 m deasupra nivelului ei inițial.

Nu putem omite în această succintă prezentare să nu amintim și de considerabilul efort ce s-a făcut pentru intervențiile urgente de consolidare a tuturor monumentelor istorice care au fost mai mult sau mai puțin zdruncinate de cutremurul din anul 1940.

Este locul să amintim aici că menținerea hotărîtă a unei orientări juste în lucrările de conservare și restaurare a monumentelor noastre istorice se datoresc în primul rînd inginerului Gh. Balș² — cunoscut și prin lucrarea sa în trei volume despre evoluția arhitecturii moldovenești de la origine pînă în secolul al XVIII-lea care, în calitate de președinte al subcomisiei tehnice, cu o perseverență rîvnă, zi de zi, timp de un sfert de secol a avizat toate referatele, proiectele și devizele de restaurare a monumentelor istorice, neadmițînd nici cea mai mică abatere de la justa interpretare a cercetărilor făcute și de la judicioasa orientare tehnică și istorică a proiectelor și a devizelor lucrărilor de restaurare.

În ultimii ani interesul și grija pentru buna păstrare și pentru punerea în valoare a prețioaselor noastre monumente istorice s-a bucurat de un avînt cu totul excepțional pe tot cuprinsul țării. Cititorii acestui „*Buletin*” cunosc lista și valoarea lucrărilor de restaurare executate în ultimul deceniu, publicată în 1970, în primul număr al acestei publicații. În această listă se vede că pe lîngă foarte importante lucrări de restaurare generală la monumentele de arhitectură civilă, militară și religioasă, găsim și un număr impresionant de intervenții urgente care, la timpul cuvenit, curmău de la rădăcini extinderea oricărei stricăciuni intervenite. Pe tot cuprinsul țării, patrimoniul nostru monumental istoric cunoaște în zilele noastre o înțelegere și un sprijin nemărginit, o prețuire desăvîrșită.

¹ Grigore Cerchez, în „BCMI”, 1917—1923 (X—XVI), p. 80.

² Vezi necrologul semnat de N. Iorga, în „BCMI”, XXVII — fasc. 91, p. 97.

Acțiunea de reorganizare a țării întregite după primul război mondial a inclus, în 1919, și elaborarea măsurilor cu privire la îngrijirea monumentelor istorice. În intenția de a adapta vechea Comisiune a Monumentelor Istorice noilor împrejurări, legea din 29 iulie prevedea și înființarea unei *Secții pentru Transilvania* cu sediul în Cluj. În concret, această Secție a început să funcționeze abia după publicarea decretului din 8 martie 1921, prin care erau numiți următorii membri: M. Csaki, E. Dăianu, Al. Lapedatu (ales apoi președinte), I. Lupaș, M. Marțian, M. Roska și D. M. Teodorescu. Acestora li s-a adăugat ca secretar C. Daicoviciu, angajat în octombrie 1921.

Rapoartele pe anii 1921/2 (Cluj, 1922), 1922/3 (Cluj, 1924), 1924 (Cluj, 1926), 1925 (Cluj, 1928), primul semnat de președintele Al. Lapedatu, următoarele două de secretarul C. Daicoviciu, iar ultimul — publicat în absența lui C. Daicoviciu, plecat ca membru al Școlii Române la Roma — de S. Mihali, ne dezvăluie preocupările și acțiunile inițiate de Secția transilvăneană.

La loc de frunte figurează în aceste rapoarte mereu problema inventarierii monumentelor, o problemă complexă, delicată și spinoasă atât din punct de vedere științific, cât și practic și care abia în zilele noastre e pe cale de a primi o soluție mai satisfăcătoare, deși, după cum bine se știe, ea va trebui să rămână permanent deschisă. O primă încercare de a întocmi un asemenea inventar fusese întreprinsă în 1906 de către Comisia Monumentelor Istorice din Ungaria și lucrarea fusese fără îndoială foarte utilă, cu toate că se întemeia numai în parte pe cunoștințele concrete ale specialiștilor, bazându-se în rest doar pe informații furnizate de autorități administrative și de colaboratori localnici benevoli, rareori în măsură să răspundă în mod competent la chestionarele ce le fuseseră adresate. Din păcate, la acest sprijin al localnicilor nu s-a putut renunța nici în cursul acțiunilor următoare, fiindcă realizarea unei inventarieri cu specialiști presupune mai întâi existența unui asemenea corp numeros, iar apoi un buget care să poată acoperi nenumărate deplasări.

În momentul când Secția transilvăneană a luat ființă, lipsurile de informație erau de-a dreptul copleșitoare. Din dările de seamă se desprinde inițierea unor cercetări la fața locului și întocmirea unei arhive cu datele corespunzătoare. Un prim rezultat concret în acest domeniu a însemnat *Inventarul monumentelor și obiectelor istorice și artistice săsești din Transilvania*, întocmit de M. Csaki (Cluj, 1923), cuprinzând o înșirare sumară, dar ca toate acestea de mare utilitate pentru cercetători. Dacă pentru monumentele săsești, Csaki se putea sprijini pe o bibliografie relativ mai bogată, pentru întocmirea unui inventar al monumentelor românești lipseau încă aproape complet lucrările pregătitoare. Probabil că acesta a fost unul din motivele care au determinat mai întâi publicarea unor volume aparte (alături de *Inventarul* lui Csaki, care poartă nr. III din această serie) cu titlurile *Urme din războaiele romanilor cu dacii*, de Iul. Marțian, Cluj, 1921 (vol. I din serie), *Cercetări arheologice în munții Hunedoarei*, de D. M. Teodorescu și M. Roska, Cluj, 1923 (vol. II din serie) și *Un vechi cimitir românesc în fostul sat Vărarea din jud. Bistrița-Năsăud, după săpăturile arheologice*, de M. Roska, Cluj, 1924 (vol. IV din serie), iar apoi editarea unui „Anuar”, din care au apărut următoarele volume: pe anii 1926—8 (Cluj, 1929), 1929 (Cluj, 1930), 1930—1 (Cluj, 1932) și 1932—8 (Cluj, 1938).

În „Anuarele” acestea s-au publicat studii monografice și câteva încercări de a cuprinde și corela aspecte mai complexe, oglindind preocupările concrete ale Secției. Cercetările privind perioada comunei primitive au fost conduse de M. Roska și rezultatele săpăturilor la Cetățuia de la Otomani au apărut în „Anuarul” din 1926—8. Mai fructuoasă a fost activitatea pe șantierele daco-romane. D. M. Teodorescu inițiasă explorarea cetăților dacice de la Costești („Anuar” 1929) și Grădiștea Muncelului („Anuar” 1930—1). În domeniul arheologiei romane au predominat cercetările lui C. Daicoviciu, cu săpăturile de la Sarmizegetusa („Anuarele” din 1926—8 și 1932—8), în cursul cărora tânărul arheolog a reușit să rectifice o tradiție eronată, demonstrând că pretinsa Sarmizegetusa de la vest de Hațeg fusese în realitate numai metropola romană Ulpia Traiana, nu și capitala dacică. Tot lui C. Daicoviciu i se datoresc săpăturile castrului Micia („Anuarul” din 1930—1), în timp ce Em. Panaitescu s-a ocupat de castelele de la Cășei („Anuar” 1929) și Largiana („Anuar” 1930—1).

Cu privire la arta perioadei feudale, cercetările s-au concentrat asupra monumentelor accesibile fără ajutorul săpăturilor arheologice. S. Dragomir a dedicat un studiu vechilor biserici din Zărand („Anuar” 1929), iar V. Vătășianu a încercat — studiind bisericile din județul Hunedoara — să surprindă apariția arhitecturii de piatră românești în sudul Transilvaniei („Anuar” 1929). În sfârșit, lui V. Literat i se datoresc primele informații mai temeinice despre bisericile românești din Țara Oltului („Anuar” 1926—8 și 1932—8).

O atenție deosebită s-a acordat de la început bisericilor de lemn, luându-se totodată măsuri care să împiedice pe cât posibil distrugerea lor. Greutățile s-au dovedit adeseori de neînvins, dar s-au depus eforturi de a se aduna cel puțin un valoros material documentar. Secția transilvăneană a Comisiei a sprijinit astfel studiile lui C. Petranu (editate de alte instituții) și cercetările monografice ale lui At. Popa, acestea din urmă publicate în „Anuarele” din anii 1930—1 și 1932—8.

În sfârșit, tot acestei Secții i se datorește tipărirea primei culegeri de știri despre zugravii bisericilor române, culegere întocmită de Șt. Meteș („Anuar” 1926—8).

Anuarele cuprind și alte numeroase studii și rapoarte minore. Din punct de vedere științific și raportat la mijloacele modeste de care Secția dispunea — unele cercetări s-au realizat de fapt pe cheltuiala personală a autorilor respectivi — se poate spune că activitatea Secției a fost în anumite domenii deschizătoare de drumuri și, luată în ansamblu, remarcabil de rodnică.

De altfel, bugetul Secției nu a servit numai pentru a finanța săpăturile arheologice și cercetările pe teren, ci mai ales pentru executarea lucrărilor de conservare. Sub conducerea arhitectului R. Wagner, angajat al Secției transilvănene, dar ocazional și cu ajutorul arhitecților Comisiei centrale din București, s-au realizat lucrări de protecție la ruinele dacice și romane de la Costești, Grădiștea Muncelului și Ulpia Traiana, precum și lucrări de întreținere la castelul din Hunedoara, la ruina cetății de la Rîu de Mori, la casa lui Avram Iancu din Vidra și la bisericile românești din Făgăraș, Avrig, Hunedoara, Prislop, Densuș, Gurasada, Feleac, la fosta Calvaria din Cluj-Mănăstur, la bisericile evanghelice din Mojna, Ațel ș. a. m. d.

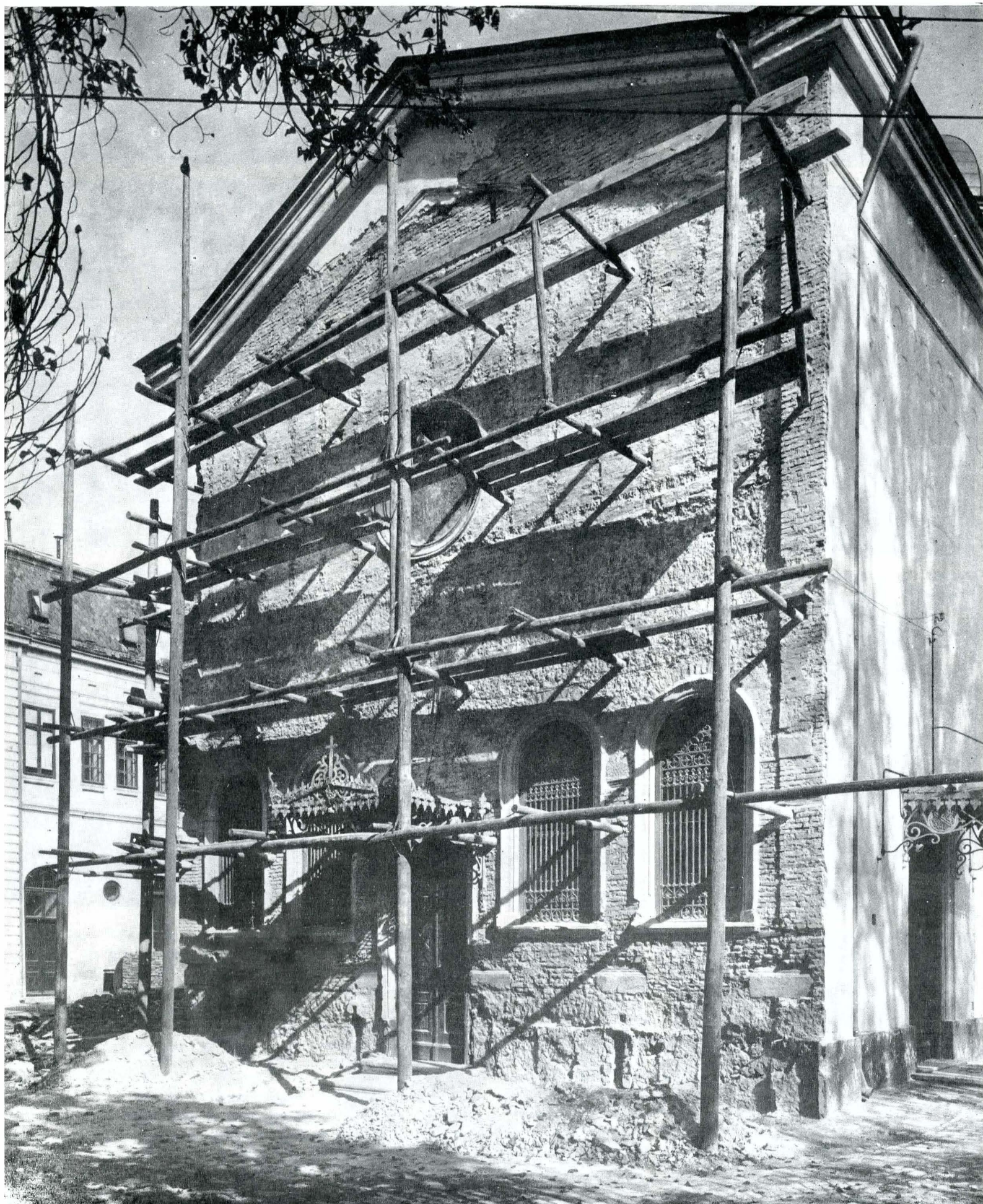
Iată un bilanț care justifică prinosul nostru de recunoștință închinat eforturilor depuse de fosta Secție transilvăneană a Comisiunii Monumentelor Istorice.

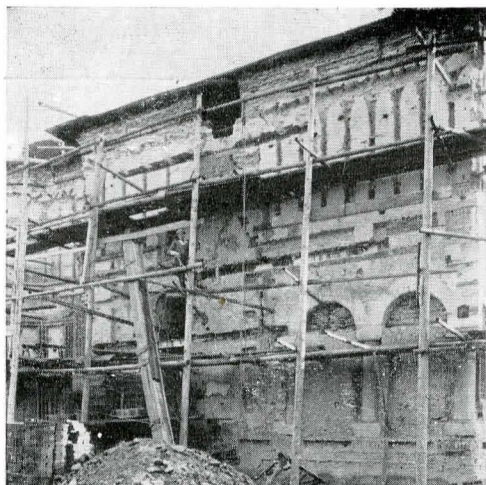
RESTAURAREA BISERICII CREȚULESCU

Arh. ȘTEFAN BALȘ

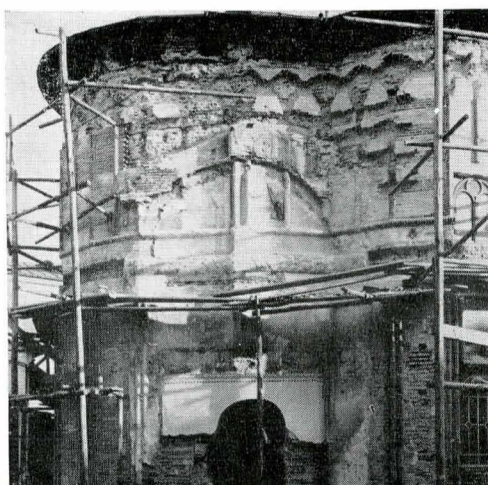
Fig. 1. Fațada vest după cojirea tencuiei.

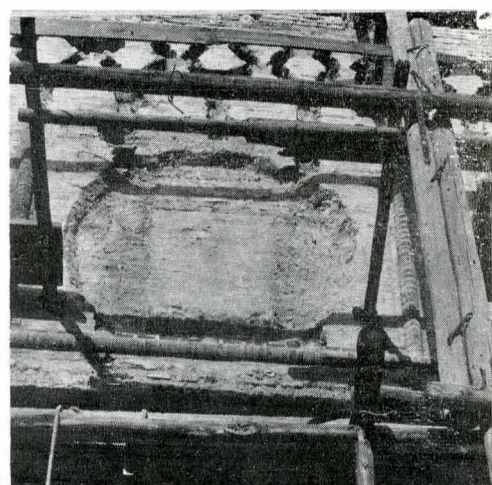

2

3

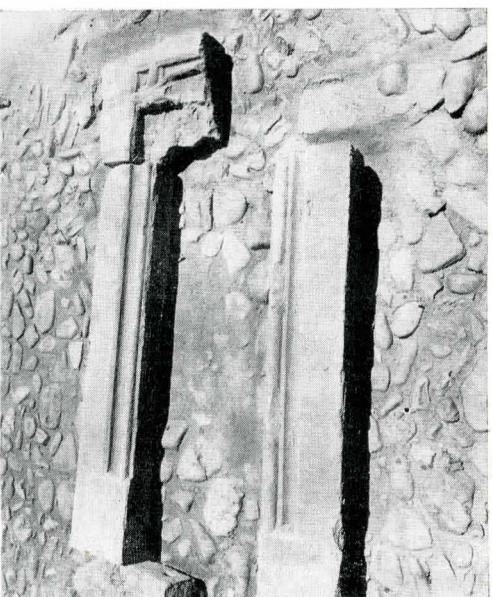
4

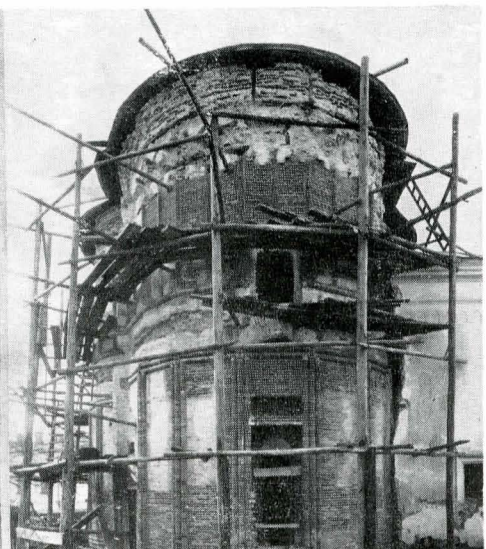
5

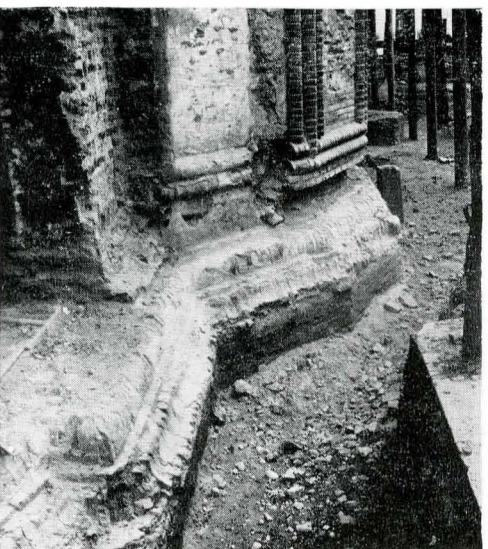
6

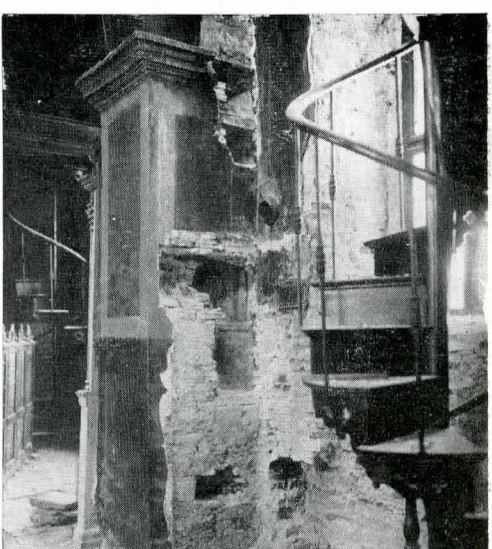
7

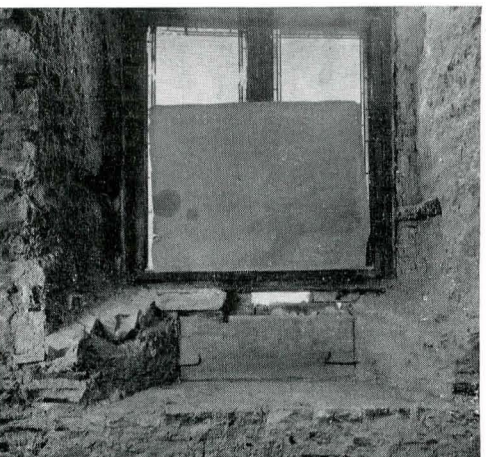
8

9

10

11

12

Fig. 2. Façada nord la începerea lucrărilor.
 Fig. 3. Decorația tencuită păstrată în podul veșmîntăriei.
 Fig. 4. Urmele panoului pridvorului.
 Fig. 5. Absida nord cu urmele placajului de cărămidă.
 Fig. 6. Pridvorul în timpul degajării arcadelor.
 Fig. 7. Fragmente de ancadrament de fereastră.
 Fig. 8. Refacerea ciubucelor.
 Fig. 9. Soclul în dreptul veșmîntăriei.
 Fig. 10. Coloana peretelui despărțitor dintre naos și pronaos.
 Fig. 11. Fereastra mare, pragul interior.
 Fig. 12. Façada de sud înainte de restaurare.

Pe calea Victoriei, în centrul Capitalei, se înalță deosebit de elegantă silueta bisericii Crețulescu într-un cadru de verdeață, trepte și terase. Înfațișarea ei de astăzi este însă atât de diferită de cea pe care o avea acum patruzeci de ani, înainte de restaurare, încât cu greu s-ar putea crede că este totuși una și aceeași clădire. Ea se găsea atunci închisă într-o curte înconjurată de clădiri cu parter și etaj, înșirate pe calea Victoriei și pe strada Sf. Ionică — azi dispărută — ce cobora spre strada Brezoianu.

Ridicată în 1722 de lordache Crețulescu, ginerele lui Constantin Brîncoveanu, a fost radical transformată după moda timpului în 1860.

În 1932, eforii Emanoil și Nicolae Crețulescu, urmașii ctitorului, nemulțumiți de aspectul și starea ei, au hotărât să o reînnoiască, fie prin restaurare, fie prin refacere totală. La insistențele stăruitoare ale arhitectului Paul Emil Miculescu — convins de menținerea vechii arhitecturi sub îmbrăcămintea tencuielii moderne — au fost încercate câteva sondaje care au scos la iveală coloanele de piatră ale fostului pridvor și au dovedit existența unei picturi în frescă acoperită de pictura în ulei, opera lui Tattarescu din 1860. În căutarea altor mărturii, s-a mai bănuit că examinarea situației din podul veșmîntăriei, alipită mai târziu, ar putea da rezultate interesante. Într-adevăr, în confirmarea faptului de multe ori verificat pentru asemenea cazuri de prefaceri ulterioare, adeseori mărginite la părțile vizibile, a apărut și aici în cuprinsul podului, un fragment din vechea modenatură tencuită, cu un brîu median cu ornamentația sa florală, încadrat de amorsele unor ciubuce reliefate.

Față de aceste rezultate, eforii au hotărât să înceapă restaurarea cerînd concursul Comisiunii Monumentelor Istorice.

După generalizarea cercetărilor și întocmirea proiectului, lucrările au fost pornite în 1934 și au luat sfîrșit în 1939, costul lor total în valoare de 5 000 000 lei fiind acoperit din fondurile Eforiei.

În cele ce urmează vom arăta felul în care au fost obținute datele necesare readucerii fațadelor din soclu pînă la cornișă, la vechea lor înfațișare, date bazate pe urmele găsite pe monument; după care vom expune studiul pentru reconstituirea formelor dispărute de la nivelul cornișei în sus, deduse prin analogie cu alte monumente ale epocii, rămase întregi.

Înlăturarea întregului strat de tencuială al veacului al XIX-lea, ce acoperea în mod uniform fațadele pe toată înălțimea lor, a fost completată în părțile superioare prin desfacerea unui placaj de jumătate cărămidă prins cu crampoane mari de fier, care rotunjea absidele poligonale și îmbrăca retragerea pereților la pronaos și pridvor. După terminarea acestor două operațiuni, s-au obținut indicații surprinzător de complete. Pe suprafețele pereților decojiți se putea citi cu ușurință întreaga schemă a vechii modenaturi ce fusese rasă la fața zidului în 1860.

S-a putut astfel stabili că fațadele erau împărțite printr-un brîu median în două părți de înălțime egală, împodobite ambele cu o rețea de ciubuce reliefate și încadrînd un șir continuu de panouri. În cîmpul inferior, între soclu și brîu, panourile erau încadrate în ciubuce duble și aveau o formă dreptunghiulară. Cele aflate peste brîu în schimb aveau ciubuce simple arcuite și erau întretăiate la partea superioară după un model destul de rar în arhitectura timpului, folosit doar de meșterii lui Constantin Brîncoveanu¹, care l-au reluat probabil de la clădirile lui Matei Basarab, aflate la Brîncoveni.

Pridvorul s-a dovedit a fi de proporții monumentale, cu arcadele și coloanele sale intacte, înglobate în zidăria de umplură.

Socluul a fost regăsit ascuns în pămînt din cauza înălțării nivelului curții cu aproape un metru, suprapus de un soclu modern din dale simple de piatră.

Prin coborîrea terenului la vechiul nivel, a fost degajată de asemenea partea inferioară a turnului scării la clopotniță, alipit pe latura de nord a pronaosului.

În sfîrșit, au mai apărut peste înaltele ferestre neogotice ale veacului trecut golurile astupate ale unor ferestre de mici dimensiuni prevăzute cu o retragere, indicînd existența unui ancadrament sau trafor de piatră.

Astfel, la sfîrșitul fazei de cercetare, singurele elemente rămase neidentificate din compoziția fațadelor erau ferestrele mari și cornișa. În cursul lucrărilor însă au putut fi completate și aceste lipsuri. Cercetările făcute la ferestre, în interior și exterior, sub completările de zidărie refăcută cu ocazia lărgirii

lor, au scos la iveală pragurile și pornirile glafurilor laterale ale vechilor deschideri, indicînd totodată și locașul unui ancadrament de piatră, așezat spre exterior, la fel ca la micile ferestre din registrul superior. Totodată chiar și dimensiunile și profilele acestor ancadramente au fost pînă la sfîrșit cunoscute prin blocurile de piatră recuperate cu ocazia săpăturilor făcute.

Cît despre cornișă, regăsirea unor cărămizi de format special, cu vîrf, în molozul din podul bisericii, a lăsat să se presupună că existase probabil și aici aceeași cornișă cu trei rînduri suprapuse de cărămizi, nelipsite la toate bisericile de atunci. Nivelul de pornire pe de altă parte, a fost și el precizat prin cîteva fragmente de tencuială, cu urme de frescă aflate în zona de zidărie deasupra arcaturilor, care, prin ușoara lor curbură spre exterior, nu puteau fi explicate decît în cazul existenței primului rînd al cornișei scos în afara peretelui. Amîndouă aceste indicii au fost considerate suficiente pentru a justifica refacerea unei cornișe de acest fel.

Completarea ciubucelor după vechile trasee nu a prezentat probleme. Reîncadrarea acestor cărămizi de format special, rotunjite și ușor ascuțite la vîrf după modelul regăsit în podul veșmîntăriei, a fost ușoară, ele fiind de la început așezate în canale anume prevăzute și nețesute cu restul zidăriei.

Pentru închiderea ferestrelor mici de la partea superioară, s-au montat plăci de piatră traforată în felul celor aflate la alte biserici din aceeași epocă, cu motive florale similare.

În sfîrșit la fațada vest a fost refăcut panoul dreptunghiular ce conturase pictura hramului, după urmele găsite în cuprinsul medalionului existent în acel loc.

Recapitulînd cele arătate pînă acum, s-ar putea afirma că fațadele de astăzi reproduc întocmai pe cele din trecut. Dar înfațișarea lor nu mai este totuși aceeași din cauza zidăriei care nu a mai fost tencuită și din cauza înlocuirii cărămizii cu piatră la soclu și la brîu.

Această abatere de la criteriile de restaurare științifică atît de strîns urmate în lucrarea realizată, care a atras încă de pe atunci destule critici, a fost preferată din următoarele motive de ordin tehnic și estetic:

Pentru buna aderență a tencuielii noi pe zidăria veche de mult uscată, era necesară, fie o șprițuială cu ciment care ar fi atras o impermeabilizare dăunătoare, fie distrugerea prin ciocănire a frumosului parament foarte îngrijit lucrat și rostuit, păstrat în bună stare în cîmpul panourilor. Pe de altă parte, datorită desigur și formației sale profesionale de arhitect, restauratorul a fost mai înclinat să accepte ideea menținerii la vedere a unei zidării socotită mai frumoasă și mai durabilă decît tencuiala.

De aceea, trecînd peste argumentele de ordin istoric opuse unei modificări denaturînd aspectul inițial autentic, s-a dat precădere propunerii menținerii materialului aparent.

Aceleași argumente de o mai bună rezistență în timp și de un aspect estetic superior, au justificat și înlocuirea cărămizii cu piatră identic profilată și sculptată, în zonele mai expuse la soclu și la brîu, avîndu-se însă grijă de a se păstra ca martor al situației inițiale colțul absidei nord în dreptul fostei veșmîntării, în care mai există încă zidăria cu tencuială originală.

Propunerile în acest sens nu fuseseră prevăzute la începerea restaurării, după cum se constată la paramentul pridvorului placat cu cărămizi așezate pe lat pentru completarea zidăriei cioplite la suprafață, fațadele urmînd să fie tencuite.

Ideea renunțării la tencuială, apărută pe parcurs, a fost discutată în cadrul Comisiunii Monumentelor Istorice și aprobată la fața locului de către Nicolae Iorga, Alexandru Lapedatu și Gh. Balș, membri în comisie, recomandîndu-se o zugrăvire a zidăriei noi, cu lapte de var diluat, pentru atenuarea contrastului cu zidăria veche.

În interior restaurarea a fost tot atît de radicală ca și în exterior. În locul unei mari arcade deschise pentru lărgirea spațiului, operație curent executată la sfîrșitul secolului trecut, se puteau presupune ca forme desființate, fie un zid plin despărțind naosul de pronaos, fie un perete cu trei arcade sprijinite pe coloană, ambele cazuri existînd în arhitectura timpului. Primele sondaje făcute la pilaștrii laterali au scos la iveală frumoasele coloane angajate de piatră, ascunse în zidărie, cu fusuri canelate și capitele decorate cu motivul stilizat al floarei de crin folosit adeseori pe atunci, păstrînd și urme de zugrăveli colorate. Zidul despărțitor a fost ca atare refăcut prin completarea celor două coloane

¹ Bolnița mănăstirii Hurezu, Mogoșoaia.

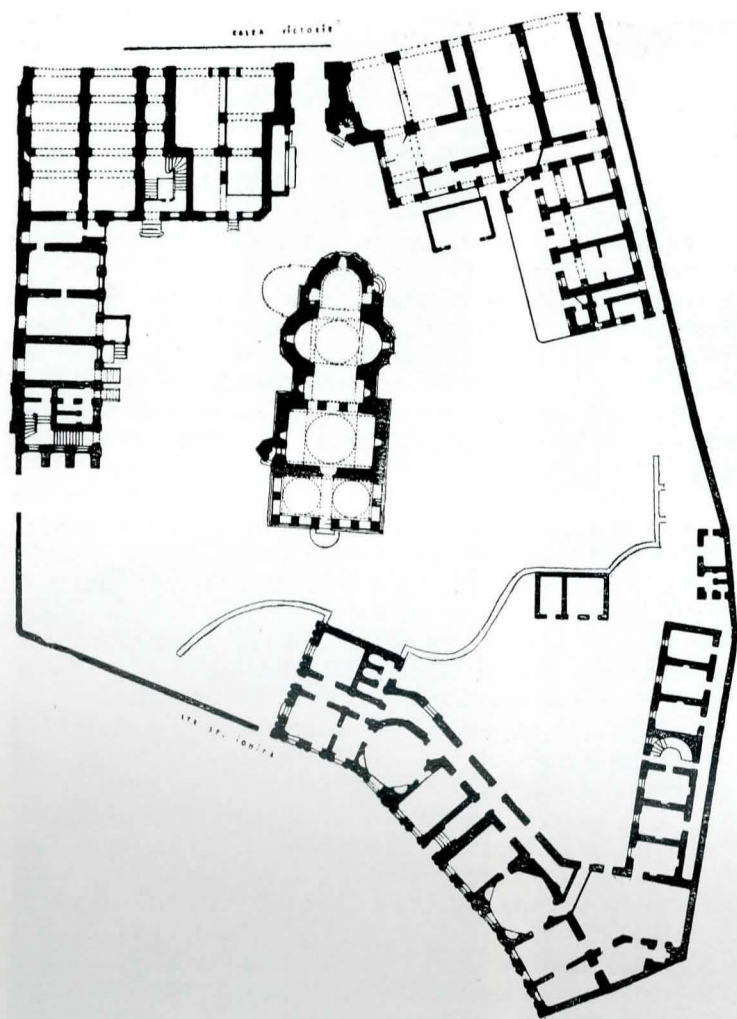

Fig. 13. Planul bisericii, cu clădirile din deceniul IV.

Fig. 14. Biserica după restaurare.

centrale și reconstruirea celor trei arcade, la nivelul nașterilor descoperite pe fețele laterale ale pilaștrilor.

Pictura interioară în frescă readusă la lumină în urma îndepărtării picturii în ulei din 1861, a fost restaurată tot atunci, fiind curățită și consolidată fără a fi reîntregită, scenele păstrate fiind încadrate în zone de tencuială simplă, după principii încă noi pe atunci, în țara noastră.

Partea a doua a restaurării, cuprinzând refacerea turelor și a bazelor dispărute, a avut un specific diferit, fiind în oarecare măsură mai legată de aportul personal al restauratorului.

În mod obișnuit în asemenea cazuri, în care se caută regăsirea unor forme cât mai apropiate de cele vechi, se consultă în primul rând documentația grafică unde ar putea să fi figurat edificiul, fie în tabloul votiv, fie în stampe sau picturi.

Se folosește de asemenea cercetarea altor biserici contemporane de același tip, având turele încă păstrate, pentru a se constata în ce fel au fost dimensionate și proporționate acestea în raport cu corpul clădirii. În limitele rezultatelor obținute și ținând seama de acele indicații obligatorii aflate pe monument, adică numărul și locul de amplasare al turelor, precizat prin diametrele golurilor aflate în pod, se va putea întocmi un proiect de reconstituire, în forme dacă nu identice, dar destul de apropiate de cele inițiale.

În cazul de față imaginea bisericii din tabloul votiv nu mai există fiind distrusă o dată cu refacerea picturii. Au fost făcute însă studiile analitice asupra raporturilor existente la clădirile similare. Ele au arătat respectarea în mod constant a anumitor proporții, cum ar fi raportul de egalitate între înălțimea corpului și înălțimea bazei plus turla, sau raportul dintre lățimea și înălțimea tamburului turlei, variind de la pătrat la pătrat plus cornișă și ajungând pentru bisericile cu proporțiile trase în înălțime, la diagonala pătratului, zisă proporția de aur sau chiar la diagonala pătratului plus cornișă.

Pe de altă parte reconstituirea urmărită a fost mult ajutată de existența unei biserici aproape identice în plan și elevație la Brădești de Jos din județul Olt, care a putut fi luată ca element de confirmare și control.

Ca derogare de la modelele studiate, menționăm, înlocuirea obișnuitei colonete de colț, subliniind muchia tamburului octogonal al turlei², printr-un mănunchi de ciubuce împreunate, derogare care nu de mult putea fi socotită ca o licență inventată, dar care a fost regăsită întocmai la turla bisericii Sf. Gheorghe, recent restaurată, la Pitești.

O importantă latură a lucrării executate a fost aceea a consolidărilor pentru care au fost folosite toate posibilitățile oferite de tehnica modernă. Se știe că mai toate turele bisericilor din București au fost dărâmate de cutremure. De aceea au fost luate aici măsuri preventive prin executarea unui radier de beton armat așezat peste bazele turelor, formînd o platformă de susținere pentru un schelet de beton armat înscris în interiorul secțiunii stîlpilor, legat de centuri perimetrice la mijloc și în partea superioară, totul înglobat în zidărie. Pentru consolidarea pronaosului amenințat de două crăpături foarte pronunțate, au fost introduse de asemenea trei grinzi metalice în grosimea zidului, socotite suficiente întrucît sondajele executate în pămînt au arătat o fundație sănătoasă coborînd la doi metri adîncime.

Acesta este pe scurt istoricul restaurării din 1939. Între timp biserica a trecut prin cîteva încercări grele. Dar nici marele cutremur din 1940, nici bombele avioanelor germane căzute în apropiere în 1944 și nici schimbările radicale ale spațiului dimprejur și ale întregului cartier, care au dat anturajului înfățișarea actuală, nu au reușit să-i modifice nimic din ceea ce s-a realizat atunci. Ea rămîne mai departe ca document al unor vremi trecute, în cadrul timpurilor moderne și este încă astăzi socotită printre cele mai reprezentative monumente ale orașului București.

² Modificare făcută la sugestia arhitectului Horia Teodoru.

În perioada tîrzie a imperiului, limesul ajunge să fie o adevărată instituție, depășind în multe direcții caracterul inițial de sistem defensiv al graniței, și determinînd apariția unor aspecte specifice economice și sociale, de habitat și ocupații, într-un cuvînt de cultură specifică¹.

Cercetările recente din Dobrogea — și anume mai ales acelea de la Capidava², dar și săpăturile de la Dinogetia³, Tropaeum Traiani⁴, Muzait⁵ și chiar Histria⁶, Callatis⁷ și de la Capul Dolojman⁸, au permis noi concluzii cu privire la trăsăturile caracteristice ale acestei instituții și la durata ei în Imperiul romano-bizantin și bizantin.

În general considerat, limesul roman tîrziu al Dunării dobrogene nu mai este un ansamblu de fortificații garnizionate cu trupe pe una sau două linii, de-a lungul frontierei, legate de drumuri strategice, ci o rețea de fortificații, amplasate în toate punctele de importanță strategică: vaduri (Axiopolis, Capidava, Troesmis ș. a.), porturi (Noviodunum, Argamum, Histria, Tomis, Callatis), încrucișări de drumuri (Ibida sau Libida⁹, Ulmetum și Tropaeum Traiani), puncte de control ale fluviului. În cadrul acestei rețele sînt cuprinse atît forturi militare cît și așezări întărite. De altfel, primele nu pot fi deosebite de celelalte nici prin traseul și detaliile defensive caracteristice ale zidului de incintă, nici prin amenajările interioare — decît în cazuri cu totul excepționale — și aceasta cu atît mai mult cu cît trecerea la sistemul de limitanei era de natură să șteargă diferențele între populația civilă și aceea cu sarcini militare. Este probabil că această confuzie se datorește faptului că populația zonei avea îndatoriri militare în mod egal repartizate, indiferent de ocupații și de situația economică individuală, și că de asemenea întreaga zonă constituia un teritoriu privilegiat, privilegiile — în primul rînd imunități fiscale — răsfrîngîndu-se asupra tuturor locuitorilor acestui teritoriu, în direct raport cu datoriile militare ce le reveneau¹⁰.

Dacă încercăm o sistematizare a complexului de trăsături și date caracteristice, incluzînd toate elementele cunoscute de pe întreg traseul limesului Dunării de jos — atît noile descoperiri din Bulgaria și Iugoslavia cît și monumentele cunoscute mai de mult — trebuie să remarcăm încă de la început o anumită diferență de situație între Dobrogea și restul prispei prebalcanice, datorită în primul rînd poziției geografice, dar și similitudinii importante. Astfel, în întreaga zonă dunăreană, organizația defensivă a graniței prezintă următoarele trăsături:

— fortificarea liniei graniței atît cu forturi, așezări de limitanei agricultori, cît și cu așezări urbane fortificate, constituind un sistem defensiv unitar. De la guri spre Cazane se pot

aminti Salsovia, Aegyssus, Noviodunum, Dinogetia, Arrubium, Troesmis, Beroe, Carsium, Capidava, Axiopolis, Sacidava(?)¹¹, Altinum, Durostorum, Transmarisca, Sextanta Prista, Iatrus, Novae, Nicopolis, Oescus..., Bononia, Pontes, apoi în continuare micile fortificații din Clisuri¹² pînă la Lederata, Singidunum, ș.a.m.d. către Dunărea mijlocie. Sistemul acesta care îmbină într-un ansamblu unitar forturi militare cu orașe întărite se mai întîlnește pe Rin, în Italia meridională bizantină — Capitanate¹³ — precum și pe limesul olandez¹⁴. Limesul Dunării mijlocii, în schimb, era redus, în aceeași vreme, la un șir de turnuri și forturi¹⁵, trădînd o viață mult mai precară și un spate mai puțin puternic. Linia fortificată avea avanposturi în teritoriul inamic — Dierna, Tibiscum¹⁶, Gornea¹⁷, Drobeta, Puținei¹⁸, Sucidava, Turnu Măgurele, Barboși¹⁹, și în acest caz asemănător cu celelalte limesuri renan sau dunărean — superior și mijlociu. În spatele liniei fortificate de graniță se întindea rețeaua internă de fortificații dispusă de-a lungul drumurilor și anume la răscrucele importante. Dacă însă — datorită orientării drumurilor — în general la sud de Dunăre această rețea este orientată perpendicular pe fluviu — d.e. Iatrus, Nicopolis ad Istrum, Augusta Traiana ș. a. m. d., în Dobrogea, rețeaua de adîncime — Ibida, Ulmetum, Tropaeum — constituie de fapt o linie de fortificații mediană, paralelă cu aceea de pe rîpa rîului. Acest fapt, precum și distanța mică dintre Dunăre și Mare, sau altfel exprimat caracterul cvasipeninsular al Dobrogei, dau fortificațiilor de pe malul Mării Negre — Argamum, Histria, Tomis, Callatis — reprezentînd toate așezări urbane întărite, caracterul de cea de a treia linie de fortificații, și fac din aceste cetăți, de la Gurile Dunării și pînă la Varna - Odessos — exclusiv, parte integrantă din sistemul defensiv al Dunării.

Este interesant de remarcat că cele trei linii de apărare astfel definite diferă între ele atît ca tip de fortificație cît și din punct de vedere al garnizoanelor. Astfel, pe linia Dunării se păstrează încă tipul de castru dunărean, de plan patratulater regulat simetric, cu alternanță regulată de turnuri patratulate — uneori și în U — și în sfert de cerc, care se întîlnește la Drobeta, Capidava și Troesmis cetatea de vest, precum și tipul oriental de quadriburgium atît în varianta propriu-zisă — Gornea, Puținei —, cît și în aceea de triunghi cu turnuri circulare la colțuri, în afară de tipul tracic, poligonal — Garvăn, Troesmis est, Axiopolis, Iatrus²⁰, Ostrovul Banului, Novae²¹ — cu turnuri în formă de U, și circulare, cu frunzion patratulate, puternic și cu o tehnică a zidăriei specifică, foarte îngrijită. Acest tip este de fapt exclusiv folosit în fortificațiile de pe liniile interioare, și cunoaște cîteva

¹¹ C. Scorpan, *Sacidava și unele probleme stratigrafico-cronologice ale limesului dobrogean*. Comunicare prezentată la Sesiunea științifică a Muzeului de arheologie, Constanța, 18—21 octombrie 1971.

¹² *Anciennes cultures du Djerdap*, Belgrad, 1969, p. 78—177.

¹³ Jean-Marie Martin, *Une frontière artificielle: La Capitanate italienne*, în „XIVe Congrès international des études byzantines, Bucarest, 6—12 septembrie 1971, Résumés — Communications”, p. 89—90.

¹⁴ J. E. Bogaers, *Some Notes in connection with the Dutch Section of the Limes of Germania Inferior (Germania Secunda)*, în „Roman Frontier Studies 1967”, Tel Aviv, 1971, p. 71—87.

¹⁵ Tibor Nagy, *The Frontier of Pannonia as reflected by recent Research*, în „Roman Frontier Studies, 1967”, Tel Aviv, 1971, p. 145—151; Sandor Soproni, *Burgus-Bauinschrift vom Jahre 372 am Pannonischen Limes*, în „Studien zu den Militärgrenzen Roms”, Köln-Graz, 1967, p. 138—143.

¹⁶ Marius Moga, *Tibiscum, raport preliminar asupra cercetărilor din anul 1964* în „Sesiunea de comunicări științifice a muzeelor de istorie”, decembrie 1964, vol. I, p. 383—395. Cf. și comunicările la sesiunile muzeelor din 1965, 1966.

¹⁷ Informație personală de la Gheorghe Lazarovici.

¹⁸ Puținei, cf. D. Tudor, *Oltenia romană*, București, 1962, p. 235, nu poate fi datat în sec. II și inclus într-un presupus sistem strategic Drobeta, Puținei, Cătușele (?), Bumbești, pentru că după tip — săpături nu s-au practicat, iar la suprafață resturile arheologice sînt extrem de sărace — de quadriburgium, se datează în sec. IV e. n. cel mai devreme.

¹⁹ N. Gostar, Ioan T. Dragomir, Silviu Sanie, Șeiva Sanie, *Castellum și castrul roman de la Barboși*, în „Sesiunea de comunicări științifice a muzeelor de istorie”, decembrie 1964, vol. I, p. 419—420.

²⁰ Teofil Ivanov, *Ausgrabungen im Kastell Iatrus (Moesia Inferior) in den Jahren 1958—1962*, în „Studien zu den Militärgrenzen Roms”, Köln-Graz, 1967, p. 152—161.

²¹ Observații personale efectuate în 1967 asupra zidurilor de incintă descoperite de misiunea arheologică bulgaro-polonă.

¹ Cf. cea mai recentă discuție din cercurile de specialitate românești, Șt. Ferenczi, *Sistemul și caracterul așa-zisului „Limes dacicus”* în „AMN”, V, p. 75—98.

² Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *Capidava, monografie arheologică*, 1958; Gr. Florescu și colaboratori, *Capidava, raport asupra activității arheologice din 1956*, în „MCA”, V, p. 555—564; Gr. Florescu și R. Florescu, *Săpăturile arheologice de la Capidava*, în „MCA”, VI, p. 617—628; Gr. Florescu, R. Florescu și Gloria Ceacalopol, *Săpăturile arheologice de la Capidava*, în „MCA”, VII, p. 571—582; R. Florescu, *Capidava*, București, 1965.

³ Gh. Ștefan, I. Barnea, Maria Comșa, Eugen Comșa, *Dinogetia*, I, București, 1967, p. 14—16, fig. 5.

⁴ V. Barbu, *Adamclisi*, București, 1965; R. Florescu, *Ghid arheologic al Dobrogei*, București, 1968, p. 54—67; Gh. Papuc, *Date noi privind zidirea Cetății Tropaeum Traiani sub Mauriciu Tiberiu*, comunicare prezentată la Sesiunea științifică a Muzeului de arheologie, Constanța, 18—21 octombrie 1971; Simion Ștefan, *Apeductele de la Adamclisi*, ibidem.

⁵ C. Scorpan, *Sacidava și unele probleme stratigrafico-cronologice ale limesului dobrogean*, comunicare prezentată la Sesiunea științifică a Muzeului de arheologie, Constanța, 18—21 octombrie 1971.

⁶ *Histria, monografie arheologică*, București, 1954; Aurelian Petre, *Quelques données archéologiques concernant la continuité de la population et de la culture romano-byzantine dans la Scythie Mineure aux VIe et VIIe siècles de notre ère*, în „Dacia”, N. S., VII, p. 317—354.

⁷ Cf. Radu Florescu, *Ghid arheologic al Dobrogei*, p. 40—46.

⁸ Ibidem, p. 87.

⁹ A. Aricescu, *Les fortifications de la Dobroudja à l'époque de Justinien*, în „XIVe Congrès international des études byzantines, Bucarest, 6—12 septembrie 1971, Résumés — Communications”, p. 126—128.

¹⁰ Joachim Marquardt, *De l'organisation militaire chez les romains*, Paris, 1891, p. 368—369.

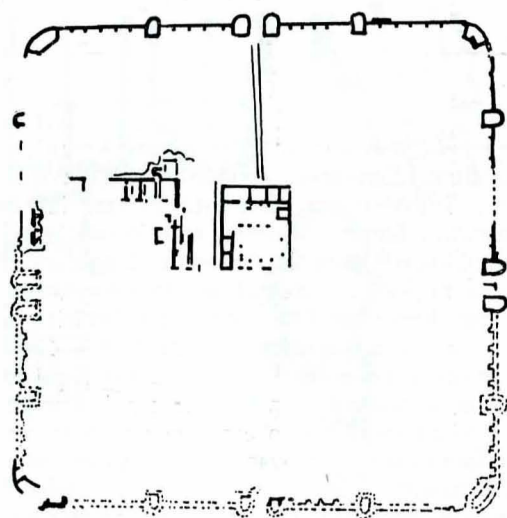

Fig. 1. Castrul de la Cășei (începutul sec. III e.n.).

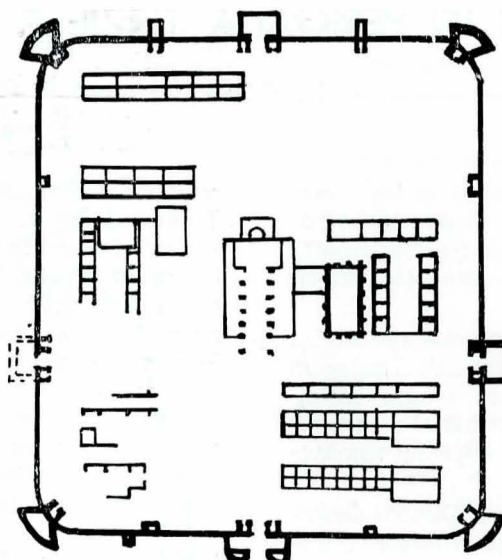

Fig. 2. Castrul de la Drobeta, faza III (sfârșit sec. III e.n.).

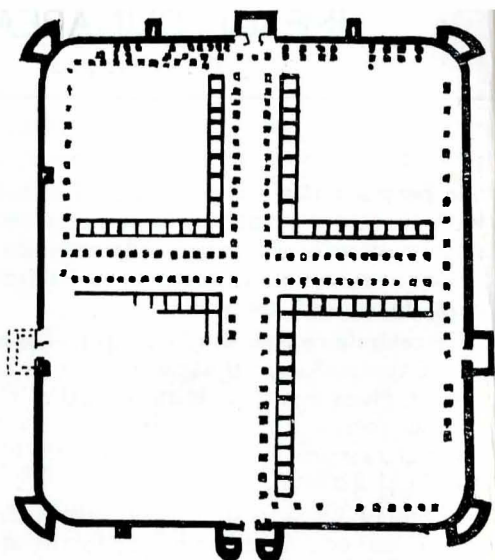

Fig. 3. Castrul de la Drobeta, faza V (sfârșit sec. V e.n. — sec. VI e.n.).

variante importante: una este aceea a fortificațiilor poligonale la care poligonul este de fapt un patrat, transformat în pentagon neregulat, prin tăierea unuia dintre colțuri, și la care frunzionul propriu-zis lipsește — Abrittus²², Nicopolis ad Istrum²³. Alt tip este acela la care ansamblul are planul unui pentagon neregulat care păstrează un unghi drept, și a cărui sistematizare interioară pleacă de la o stradă principală, unind două porți opuse, asemănătoare cu Mese din Constantinopol — Tropaeum, Ulmetum. În sfârșit, cea de-a treia variantă afectează forma unui triunghi dreptunghi cu o latură convexă, cu frunzion și o singură poartă — Iatrus, Axiopolis, Troesmis (cetatea de est) și Dinogetia.

În general același tip de amenajări interioare se poate identifica atât în cetățile militare cât și în acelea care reprezintă așezări civile fortificate, cu două excepții: Troesmis²⁴ — cetatea de est — și Drobeta²⁵. Aceste două cetăți se prezintă ca niște structuri cu caracter strict militar, și cu mare capacitate de autonomie în rezistență. Caracterul strict militar este dat de locuirea relativ puțin densă a spațiului fortificat, de cruțarea unor mari spații libere — necesare evoluțiilor trupelor de cavalerie — și de însăși organizarea interioară a spațiilor construite și destinate locuirii, care afectează o organizare celulară. Autonomia este rezultatul concentrării unor instalații economice necesare rezistenței — cuptoare de pîine, ateliere de olărie, bucătării etc. Aceste dispoziții și structuri, concretizate în șirurile de celule dublate de portice, mărginind străzile importante și piețele de arme, sînt dublate în cazul cetății de la Troesmis de un cartier de edificii ample probabil palate ale înalților funcționari civili și eclesiastici care își aveau sediul oficial în același loc cu comandantul militar al provinciei, în cadrul garnizoanei de la Troesmis. De altfel, atât Troesmis cât și Drobeta par să aibă un caracter deosebit în cadrul celorlalte fortificații de pe limesul dunărean. Astfel Drobeta reprezintă un cap de pod fortificat, garnizonat cu trupe care-și aveau probabil baza la sud de Dunăre și ocupau fortificația de pe malul stîng, pe rînd și temporar, așa încît nu este caracteristic pentru o așezare fortificată de limitanei, iar Troesmis cetatea de est constituia probabil comandamentul Legiunii II Herculia, și prin aceasta trebuie să fie considerată doar ca un imens corp de gardă și nu ca o fortificație obișnuită. De altfel, existența altei cetăți — aceea de vest — contemporană, și în cadrul suprafața așezării, ar putea fi o dovadă tocmai pentru faptul că nucleul fortificat al garnizoanei de limitanei era această cetate și nu aceea de est, cel puțin în secolul V e. n. În celelalte cetăți, ca și în cartierul comandamentului de la Troesmis se întîlnesc tipuri de edificii similare cu acelea din așezările urbane fortificate: palate cu peristil și adesea cu capelă privată, de tipul celor identificate de prof. Em. Condurachi la Histria și Callatis²⁶ și care se reîntîlnesc la Ulmetum, Troesmis, probabil

Capidava²⁷, Dinogetia²⁸, Abrittus²⁹, basilici, în general trinavate, cu nartex simplu și absidă, ca aceea de la Histria din cartierul de vest, identificate la Dinogetia³⁰, Troesmis, Capidava³¹, Beroe³², Axiopolis³³, Iatrus³⁴. Nu s-au identificat pînă acum nici cazărmi, nici locuințe familiare, cu excepția aceluia de la Dinogetia, insuficient publicate și comentate pînă acum. Din cîte se poate desprinde, atît din planurile săpăturilor de la Dinogetia cît și din fragmentele de ziduri surprinse în secțiunile practicate de Vasile Pîrvan la Ulmetum, pare să fie vorba de structuri compacte de tip insula, așa cum au fost identificate și la Histria în nivelul aparținînd sec. V—VI e.n. în sectorul de vest.

Toate aceste constatări ridică problema regimului limitanei și aceea a structurii teritoriale și urbanistice ale așezărilor lor. În judecarea acestei probleme trebuie luate în considerare atît datele de istorie militară caracteristice, comparate cu constatările de ordin arheologic cît și informațiile privind organizarea teritorială a provinciei. Înainte însă de a intra în discuția regimului trupelor de limitanei se impune precizarea zonei pe care aceștia o ocupau. În acest sens trei fapte cunoscute pe cale arheologică par să se coroboreze pentru a orienta investigația. Este vorba în primul rînd de atestarea epigrafică a Pedaturii Lanciarium Iuniorum — unitate aparținînd corpului de armată central al comitatensilor — în vremea lui Iustinian (?) la Ulmetum, și de identificarea unor fortificații secundare, alipite incintei urbane la Tropaeum Traiani³⁵ și la Nicopolis ad Istrum³⁶. Cele două fortificații nu au fost suficient investigate, și nu avem aproape nici o dată cu privire la amenajările lor interioare. Dar simpla lor alipire de incintele urbane indică o diferență funcțională importantă, cum ar fi aceea dintre o așezare și o garnizoană militară.

Dar în sistemul de limitanei, existența unei garnizoane diferite de așezarea fortificată este de neconceput. Așa încît trebuie să presupunem că cele două orașe, situate de altfel pe liniile interioare ale limesului, nu aveau regim de limitanei, și că garnizoanele lor aparțineau tot trupelor de comitatenses.

În ceea ce privește orașele maritime din Dobrogea, ale căror legături cu limesul Dunărean erau directe și importante, formînd a treia linie a acestuia, acestea serveau probabil drept stațiuni flotei, și în afara îndatoririlor de autoapărare (atestare, între

²⁶ Em. Condurachi, *Problema unor basilici creștine de la Histria și Callatis*, în: „Pontica”, 4, p. 173—190.

²⁷ Un asemenea palat este probabil la Capidava, comandamentul, publicat în R. Florescu, *Capidava*, București, 1963, p. 15.

²⁸ Săpăturile prof. I. Barnea din ultimii ani.

²⁹ Idem nota 22.

³⁰ I. Barnea, *Garvăn-Dinogetia*, București, 1961, p. 19—21.

³¹ Săpături recente ale lui Simion Ștefan, cf. R. Florescu, *Capidava*, p. 19—20.

³² Informații personale de la Petre Aurelian. Este vorba de o mare bazilică extra muros.

³³ R. Florescu, *Ghid arheologic al Dobrogei*, p. 71.

³⁴ Vezi nota 20.

³⁵ R. Florescu, *Ghid arheologic al Dobrogei*, p. 67.

³⁶ Vezi nota 23.

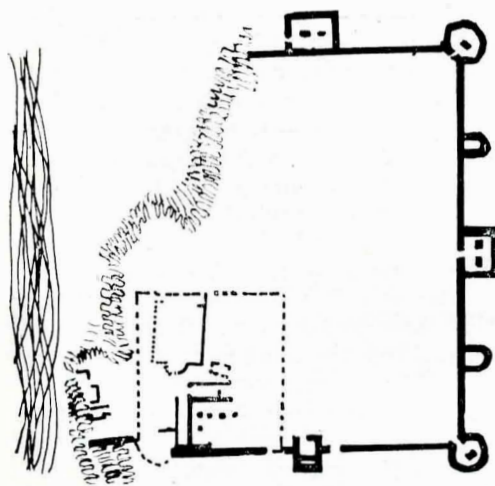

Fig. 4. Castrul de la Capidava (sec. IV e.n.).

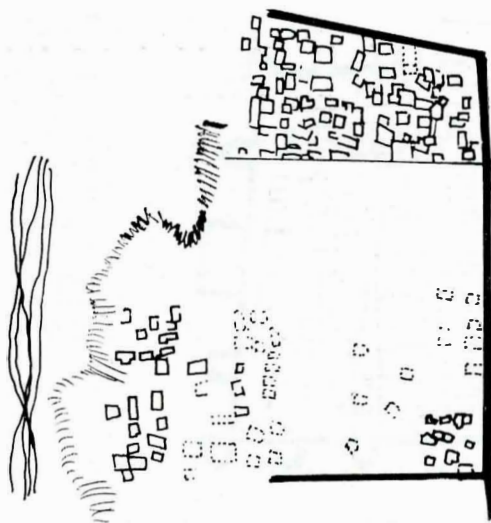

Fig. 5. Așezarea fortificată de stratiotai de la Capidava (sec. IX—XI e.n.).

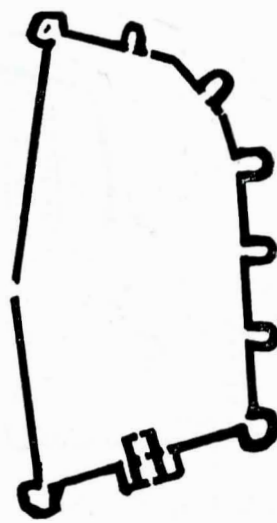

Fig. 6. Cetatea Dinogetia (sec. IV—VI e.n.).

alte, și de inscripția din turnul măcelarilor de la Tomis)³⁷ aveau și altele legate de flota pontică³⁸.

Așadar trebuie să limităm zona cu regim de limitanei numai la malul Dunării propriu-zis, considerând că restul teritoriului dobrogean și prebalcanic a avut același regim de sol provincial obișnuit, ca și din alte zone. Faptul că pe țărmul Mării Negre, s-au folosit numai fortificațiile urbane, fără constituirea unui Litus, ca acela saxon din Britannia³⁹ sau acela belgic⁴⁰ — frontieră maritimă, special fortificată —, arată că pericolul raidurilor și invaziilor maritime era relativ puțin important, și că i se putea face față cu forțele flotei din Pontul Euxin.

În ceea ce privește constituirea sistemului de limitanei, acesta nu poate fi desprins de întregul proces de dezvoltare teritorială, economică și socială a provinciei. În acest sens trebuie amintite etapele de dezvoltare ale armatei romane, în paralel cu evoluția teritorială și social-economică a provinciei. Prima măsură pe calea transformării armatei mobile romane într-o armată teritorială de tip limitanei a fost aceea luată de Hadrian cu privire la recrutarea locală⁴¹. Noul sistem de recrutare a avut drept consecință legarea soldaților romani de un anumit teritoriu, și în mod special în Dobrogea, unde toată zona de frontieră, organizată în limes de Traian, constituia teritoriu sub jurisdicție militară⁴², a generat apariția în preajma castrului a unor așezări de caracter cvasiurban, constituind centrul „administrativ” al zonei înconjurătoare.

Este interesant de remarcat că la sfârșitul sec. II — începutul sec. III e. n. aceste teritorii sînt suficient de populate și de dezvoltate economic ca să fie necesară o delimitare interesantă⁴³. Odată cu reformele care începînd cu epoca Severilor au continuat de-a lungul sec. III pentru a ajunge în sec. IV e. n. la permiterea căsătoriei soldaților⁴⁴ și a locuirii familiilor lor în interiorul fortificațiilor, castrul devin de fapt nucleele și centrele înseși ale acestor teritorii cu jurisdicție militară, iar instituția limitanei nu face decît să oficializeze o situație de fapt, rod al unei îndelungi evoluții istorice. Este interesant de remarcat că observațiile efectuate în nivelul al treilea — datînd din a doua jumătate a sec. III e. n. — de la Drobeta, permit surprinderea acestui proces. Încăperile mari, servind la cazarea unei întregi subunități, din cazărțile sec. II e. n., sînt înlocuite în această perioadă cu mai multe grupuri mici de cîte două încăperi comunicînd între ele, și servind la cazarea unei familii⁴⁵. În interiorul acestor cvar-

tire familiale s-au surprins vetre cu gîrdină, amenajate în așa fel încît să permită gătirea mîncării, iar pe agger s-au putut identifica atît cuptoare de pîine cît și vetre de gătire, denotînd odată cu necesitatea unor organizări gospodărești, indispensabile familiilor, rezolvate prin improvizații, și o anumită relaxare a disciplinei, care de asemenea, constituie un epifenomen normal în condițiile transformării armatei de profesie într-una de țărani-grăniceri.

Această organizație astfel constituită, s-a dovedit deosebit de rezistentă și vitală la Dunărea de Jos, această vitalitate datorîndu-se nu numai unei economii urbane mai dinamice, așa cum pe drept cuvînt observa Henri Pirenne⁴⁶, ci și a unei mai solide structuri a teritoriilor rurale din Imperiul de Răsărit. Comunitățile rurale relativ importante, bazate pe proprietatea mică și mijlocie — nu pe latifundii ca în vestul imperiului — și pe cheagul social deosebit de rezistent pe care îl comportă formele de organizare satească, au constituit rezervorul de forțe umane care au permis regenerarea sistemului de pază a graniței, în ciuda repetatelor raiduri de pradă ale migratorilor germanici, care, de altfel aveau drept obiectiv principal aglomerațiile urbane în care se aduna și depozita prada virtuală care-i atrăgea pe teritoriul imperiului. Că este așa o demonstrează nu numai numărul mare de așezări din preajma Dunării datînd din sec. IV—VI e. n., al căror număr datorită cercetărilor prea puțin dezvoltate, nu poate fi decît aproximat⁴⁷ pe baza unor investigații de suprafață cu caracter de sondaj, mai probabil fără valoare de eșantion statistic, dar și faptul că sistemul de fortificații din această vîrstă cuprinde numai așezări întărite și garnizoane importante, și nu turnuri și castru doar, ca pe Dunărea mijlocie⁴⁸. În sfîrșit un semn sigur de prosperitate și vigoare a așezărilor limitanei de la Dunărea de Jos este și faptul că pe malul Dunării dobrogene s-au putut identifica în sec. IV—V e. n. circa 14 sedii de episcopii⁴⁹.

În aceste condiții, în timp ce limesurile renan și ale Dunării de sus și mijlocii, s-au prăbușit încă din sec. IV⁵⁰ sau cel mai tîrziu la începutul sec. V⁵¹, cel al Dunării de Jos a rezistat pînă ce loviturile sistematice și distrugătoare ale coaliției avaro-slave l-au doborât. În general specialiștii au acceptat ideea că această distrugere a limesului Dunării de Jos a fost definitivă⁵². O serie de observații și fapte noi, referitoare mai ales la limesul dobrogean, permit o repunere a problemei. Astfel se pare, în primul rînd că bizantinii — întrucîtva printr-un fel de ficțiune juridică, care însă nu era total lipsită de un temei real — i-au considerat

³⁷ V. Pârvan, *Zidul cetății Tomis*, p. 419.

³⁸ A. Bouché-Leclercq, *Manuel des Institutions Romaines*, p. 335, care însă nu citează Tomis, nici Callatis, ci numai Trapezunt, Perint și Cizic.

³⁹ Leonard Cottrell, *The Roman Forts of the Saxon Shore*, Londra, 1964.

⁴⁰ J. Mertens, *La nécropole du castellum de Oudenburg*, în „Roman Frontier Studies, 1967”, Tel-Aviv, 1971, p. 59—70. Cf. nr. 39.

⁴¹ A. Bouché-Leclercq, *op. cit.*, p. 294—295.

⁴² Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *Capidava*, p. 18—20.

⁴³ La sfîrșitul sec. II și începutul sec. III se plasează toate inscripțiile — pietre de hotar — cunoscute în Dobrogea (ale vicusului Ulmetum, ale villei Maesiei Pudentilla, ale civitatis Ausdecensium).

⁴⁴ A. Bouché-Leclercq, *op. cit.*, p. 328—329.

⁴⁵ Cf. nota 25, *op. cit.*, p. 146—148.

⁴⁶ H. Pirenne, *Les grands courants de l'histoire universelle*, I, p. 407—414.

⁴⁷ Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *Capidava*, p. 245—247; „MCA”, V, p. 562.

⁴⁸ Vezi nota 15.

⁴⁹ I. Barnea, *Din Istoria Dobrogei*, vol. II.

⁵⁰ B. Beck și H. J. Kellner, P. Petru, F. Křizák, Soproni, în „Studien zu den Militärgrenzen Roms”, Köln-Graz, 1967; precum și Mertens, Bogaers, Roller, Schönberger, în „Roman Frontier Studies, 1967”, Tel Aviv, 1971.

⁵¹ J. J. Hatt, *Les enseignements historiques de vingt années de fouilles en Alsace et en Moselle*, în „Roman Frontier Studies, 1967”, Tel Aviv, 1971, p. 94—97.

⁵² *Istoria României*, vol. I, p. 605—606.

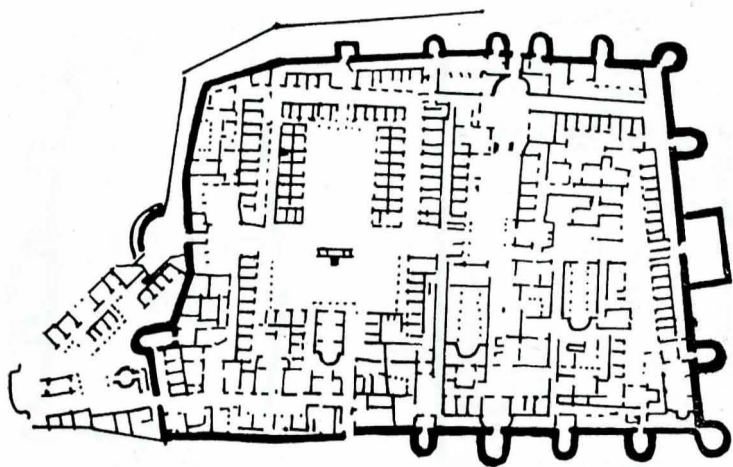

Fig. 7. Castrul de la Troesmis (sec. IV—VI e.n.).

pe slavi ca apărători ai limesului în calitate de federați (*ypo ton pakton ontas*)⁵³.

Din acest punct de vedere, așezarea unor grupe de slavi pe locul vechilor fortificații romane — ca la Popina, Silistra, (R. P. Bulgaria)⁵⁴ are poate tocmai semnificația unei reconstituiri a limesului în noile condiții, interpretare pentru care pledează și constituirea formației celor șapte triburi slave⁵⁵, din zona de la nord de Balcani, în cea de-a doua jumătate a sec. VII e. n.

Este posibil ca și bulgarii la venirea lor, să fi fost considerați de bizantini, tot drept niște federați, însărcinați cu paza limesului dunărean, în schimbul unui teritoriu anumit. Pactul încheiat curînd după venirea lor cu „cele șapte triburi”⁵⁶ ne indică pe de o parte o similitudine de condiție politică și juridică între acestea și noii veniți, pe de alta o repartizare a sarcinilor ca și a teritoriilor, prin bună înțelegere. Iar veleitățile ulterioare de hegemonie ale bulgarilor, au fost așa cum se știe, la originea unor împotriviri adesea violente, soldate cu emigrarea masivă a slavilor în zonele controlate direct de Imperiul bizantin⁵⁷, emigrare despre care încă se mai face mențiune în tratatul de pace dintre Krum și bizantini, de la 814⁵⁸. Pe aceeași linie se înscriu și raporturile haganului Tervel cu bizantinii⁵⁹, cărora le acordă ajutor militar, și a căror suzeranitate o recunoaște tocmai prin povestirea campaniei de ajutorare, în celebra inscripție de pe relieful Cavalerului de la Madara⁶⁰.

Cînd procesul de supunere a slavilor se va încheia, și sub hanul Teleț haganatul bulgar se va simți destul de puternic și de unitar ca să adopte o politică net independentă și ostilă față de Bizanț, imperiul nu va mai păstra aceeași atitudine tolerantă, și va lua măsuri de încercuire și limitare a pericolului. Constantin al V-lea a fortificat granița dintre Tracia și Bulgaria⁶¹ și, așa cum am avut prilejul s-o arăt în altă parte, a organizat thema maritimă a Lycostomionului⁶². Din această vreme trebuie să considerăm că Dobrogea a redevenit bizantină. Săpăturile de la Capidava au permis pentru prima dată să se identifice o așezare fortificată, cu sigure trăsături de organizare interioară de caracter militar⁶³. Apoi observații noi de la Garvăn au confirmat existența unor așezări de stratiotai pe malul drept al Dunării⁶⁴. Dar o considerare a tuturor știrilor pe care le avem cu privire la zona dunăreană în sec. IX—XI ne permit să constatăm un sistem

închegat de fortificare a graniței riverane, cu cel puțin două — Cernavodă—Hinog⁶⁵ și Hîrșova⁶⁶ —, dacă nu trei — și Vicina — centre întărite cu fortificații de zid și cu o serie continuă de așezări satești întărite cu ziduri de incintă din piatră cu pămînt, sau prin refolosirea zidurilor mai vechi ale fortificațiilor romane deasupra cărora sînt situate — Capidava, Piatra Frecăței-Beroe⁶⁷, Turcoaia-Troesmis⁶⁸, Garvăn-Dinogetia, Vicina.

Este cel puțin ciudată și suprapunerea de la Ulmetum-Pante-limonul⁶⁹, unde peste fortificația romană din sec. IV—VI e. n. a fost surprinsă alta din sec. IX—XI. Chiar dacă nu se poate constata suprapunerea unor așezări medio-bizantine peste toate așezările romane — de altfel cercetările sînt departe de a fi epuizate domeniul — și chiar dacă rămîn încă destule probleme deschise în legătură cu epoca la care ne referim, două fapte ne par cîștigate din scurta analiză de mai sus; — mai întîi că în sec. IX—XI Imperiul bizantin a reconstruit un sistem de apărare frontalieră pe Dunăre atît de asemănător, în multe privințe, cu acela roman tîrziu, încît se poate afirma fără greș că limesul Dunării de jos nu este distrus definitiv de către raidurile pustiitoare avaro-slave, ci că a cunoscut o renaștere și o ultimă epocă de înflorire în sec. IX—XI. Apoi că aceste similitudini nu pot fi doar întîmplătoare și nici numai formale, ci că trebuie să aibă drept suport structuri teritoriale și social-economice, care au fost moștenite din perioada protobizantină. Această din urmă constatare ni se pare deosebit de prețioasă în cadrul problemei continuității, care capătă un suport neașteptat de consistent pe această cale.

Cînd către sfîrșitul primei treimi a sec. XI cetățile de pe Dunăre ale stratiotailor din Dobrogea au căzut sub loviturile popoarelor migratoare din stepă, pentru că imperiul, pradă din nou unor vicisitudini interne le abandonase, lăsîndu-le să facă față presiunii de la hotare numai cu forțele lor puține; odată cu ele s-a prăbușit ultimul limes al imperiului. După această dată, fortificațiile nu se vor mai asambla în rețele continue și se vor prezenta, ca și în apus, celular ca niște puncte autonome — orașe sau puncte obligate — apărînd o comunitate, sau un acces, dar nu un teritoriu.

Dar ultima instituție de tip antic nu a dispărut fără să contribuie — odată mai mult — la procesul complex și îndelungat al formării poporului român.

Résumé

L'auteur passe en revue l'information littéraire, épigraphique et archéologique concernant le limes danubien à l'époque tardive, aboutissant aux conclusions suivantes:

— Le limes a un régime juridique spécial, qui n'affecte cependant pas le centre de la Dobroudja, où se trouvent en garnison des troupes de *comitatenses*.

— Le limes forme un système complexe de fortifications, citadelles militaires et établissements fortifiés, groupés en trois lignes successives: la ligne du Danube (Salsovia, Aegyssus, Noviodunum, Dinogetia, Arrubium, Troesmis, Beroe, Carsium, Capidava, Axiopolis, Sucidava); une ligne centrale (Hiolae, Ulmetum, Tropaeum); enfin, le rivage de la Mer Noire (Argamum, Histria, Tomis, Callatis), qui servait de base navale.

— On relève sur le limes, à partir du IVe siècle, quatre types de fortifications: le type danubien (Drobeta, Capidava, Troesmis-ouest, Nicopolis ad Istrum); le type thraco-romain (Dinogetia, Troesmis-est, Tropaeum, Ulmetum, Abritus, Iatrus, Novae); le type pontique (Argamum, Histria, Tomis, Callatis); le type *quadriburgium* (Puținei, Gornea, Insula Barului, les fortifications de la rive droite du défilé des Cazane).

— Font également partie du limes danubien les têtes de pont de la rive gauche (Tibiscum, Dierna, Gornea, Drobeta, Puținei, Sucidava, Turnu Măgurele).

— Contrairement au limes du Moyen-Danube et du Rhin le limes du Bas-Danube constitue un système de constructions consistant, ayant un caractère d'institution provinciale. Il a conservé ce caractère de système consistant jusqu'au début du VIIe siècle, tandis que le limes des provinces centrales et occidentales s'est pulvérisé et a subi des modifications structurales. Il a été reconstitué au IXe siècle, lors de la reconquête byzantine, par la création d'établissements fortifiés de *stratiotai* (paysans frontaliers byzantins) sur l'emplacement — exactement le même souvent — des anciennes fortifications de l'époque romaine tardive. A cet égard, un exemple concluant est celui de Capidava, où le tracé du mur d'enceinte lui-même coïncide avec celui du camp romain des IVe—VIe siècles.

⁵³ Cf. nota 33.

⁶⁶ R. Ciobanu, *Un monument istoric puțin cunoscut. Cetatea Hîrșova*, în „BM”, nr. 1, 1970, p. 25—30; A. Aricescu, *Noi date despre cetatea de la Hîrșova*, în „Pontica”, 4, p. 351—370.

⁶⁷ Nu este cunoscută o fortificație datînd din această vreme la Piatra Frecăței, dar o așezare feudală timpurie suprapune cetatea romană de aici.

⁶⁸ O situație similară a fost sesizată la Troesmis, unde ambele cetăți — de est și de vest — sînt suprapuse de așezări de la începutul feudalismului.

⁶⁹ V. Pîrvan, *Cetatea Ulmetum*, II, 1, pl. XXVIII, fig. 1, nr. 6, 8, publică fragmente ceramice caracteristice pentru secolele IX—XI, pe care le raportează la știrea din Procopius, în care se menționează existența slavilor la Ulmetum în vremea lui Iustinian.

⁵³ Alexander Avenarius, *Die Awaren und das Byzantinische Reich im 7. Jahrhundert*, în: „XIVe Congrès international des études byzantines, Bucarest, 6—12 septembre 1971, Résumés — Communications”, p. 78.

⁵⁴ Живка Вълчарова, *Славяно-Българското селище край село Попина Силистренско*, Sofia, 1956.

⁵⁵ République Populaire de Bulgarie, Sofia, 1955, p. 11—12; G. Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 133—134; 147—148.

⁵⁶ G. Ostrogorsky, *Idem*, p. 157; République Populaire de Bulgarie, p. 12.

⁵⁷ G. Ostrogorsky, *idem*, p. 197—198.

⁵⁸ V. Beševliev, *Die Protobulgarischen Inschriften*, Berlin, 1963, nr. 41.

⁵⁹ Louis Halphen, *Les barbares*, Paris, 1930, p. 174; G. Ostrogorsky, *op. cit.*, p. 171—172, 185.

⁶⁰ Мадарският Кодекс, Sofia, 1956; V. Beševliev, *Idem*, nr. 1.

⁶¹ G. Ostrogorsky, *op. cit.*, p. 197—198.

⁶² R. Florescu și R. Ciobanu, *Problema stăpînirii bizantine în nordul Dobrogei în sec. IX—XI*, comunicare prezentată la Sesiunea științifică a Muzeului de arheologie, Constanța, 18—21 octombrie 1971.

⁶³ Radu Florescu, *Date noi de la Capidava în legătură cu cultura materială a zonei Dunării de Jos în perioada anterioară campaniilor lui Ioan Tzimiskes*, „Apulum”, VI, p. 259—268; cf. mai sus nota 62.

⁶⁴ *Dinogetia*, I, p. 31.

UN SEGMENT DIN LIMES ALUTANUS. FORTIFIKAȚIILE ROMANE DIN JURUL MASIVULUI COZIA

CRISTIAN M. VLĂDESCU și GHEORGHE POENARU BORDEA

Săpăturile arheologice mai vechi întreprinse de Gr. Tocilescu, Pamfil Polonic, ale căror rezultate meritorii, dar incomplete, au rămas nepublicate și păstrate în manuscris la Biblioteca Academiei Republicii Socialiste România¹, cu excepția materialului epigrafic², pînă la valorificarea lor de către prof. D. Tudor în seria *Castra Daciae Inferioris*³, au impus verificări prin noi săpături organizate, efectuate de către Muzeul militar central în colaborare cu Institutul de arheologie, în cadrul unui plan mai larg de cercetare pe limes Alutanus.

Săpăturile Tocilescu-Polonic, făcute cu mijloace destul de modeste, limitîndu-se la căutarea mai ales a materialului epigrafic și la alcătuirea doar în linii mari a planurilor fortificațiilor, conținînd uneori și erori, s-au dovedit a fi insuficiente pentru cunoașterea sistemului de fortificații la nevoile cercetării actuale pentru a putea ajunge la concluzii istorice fundamentate științific.

Apreciînd entuziasmul înaintașilor pentru epoca în care întreprindeau asemenea acțiuni și dorința de a obține cît mai multe știri într-un timp cît mai scurt, pe un teren deloc cercetat, nu putem trece cu vederea neajunsurile unei astfel de metode.

În cadrul planului de cercetări pomenit, o primă verificare s-a făcut pe urmele sondajului din 1892—1894 la Arutela (poiana Bivolari—Călimănești, jud. Vîlcea), în campaniile din anii 1967—1970, care au dus la dezvelirea totală a suprafeței accesibile pînă la calea ferată instalată peste ruinele castrului dinspre Olt. Nici altfel ele n-ar fi fost cercetate integral fiind distruse de o revărsare a rîului. Săpăturile arheologice au fost continuate în 1971 la castrul de la Rădăcinești, cercetat doar la suprafața de Tocilescu—Polonic.

Fără a intra în detalii în legătură cu rezultatul campaniilor de săpături, asupra cărora am insistat cu alt prilej⁴ fiind pe cale de a fi completate în continuare⁵, ne vom ocupa numai de sistemul de fortificații specific zonei, de trupele care le-au durat și care au staționat aici.

La Arutela construcția zidului de incintă a fost făcută din blocuri mari de piatră de formă dreptunghiulară, unele anume cioplite la exterior, pe alocuri egalizate între rînduri cu lespezi subțiri pentru a păstra orizontalitatea. Spațiul dintre paramentul exterior și interior al *murus*-ului a fost umplut cu pietre mărunt nefasonate pe măsura ridicării rîndurilor de pietre cioplite. Legătura între pietre s-a făcut cu mortar, în general de o constituție slabă și folosit numai la partea inferioară a zidului, ceea ce presupunea întrebuițarea lui astfel pentru asigurarea temeliiilor. Tot în scopul asigurării solidității este de remarcat pe tot cu-prinsul zidului de incintă existența unui soclu ieșit cu 0,10—0,20 m față de linia zidului, mai pronunțat în zona turnurilor, explicabil dacă avem în vedere greutatea sporită de înălțimea lor, în comparație cu restul zidului. Soclul este așezat direct pe pămînt fără o amenajare specială a terenului. Grosimea *murus*-ului este de 1,60 m și se păstrează pe o înălțime variabilă între 0,50—1,70 m.

¹ Gr. G. Tocilescu, Mss. Biblioteca Academiei, vol. 5133, 5141. Arhiva Polonic P., I, Mss. 8, 10, 13; I Varia, 72—75.

² Gr. G. Tocilescu, *Archäologische — epigraphische Mitteilungen aus Österreich — Ungarn*, XIV (1891), nr. 21—24, p. 13 și urm., XVII (1894), p. 82 (nr. 2—3) 224—226. Idem, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, București, 1900, p. 135. Idem, *Monumentele epigrafice și sculpturale ale Muzeului Național de Antichități din București*, București, 1902, I, p. 226.

³ IV, *Castrul și băile romane de la Bivolari pe Olt*, în „BCMI”, fasc. 113—114, 1943, p. 143—149; V—VIII, în „Buletinul Muzeului militar național”, nr. 9—10, 1941—1942, p. 95—101.

⁴ Gh. Poenaru Bordea și Cristian M. Vlădescu, *Date noi în legătură cu castrul Arutela*, în „SCIV”, 1969, 20, nr. 1, p. 101—111; D. Tudor, Gh. Poenaru Bordea, Cr. M. Vlădescu, *Arutela I—II. Rezultatele primelor două campanii de săpături arheologice (1967—1968) în castrul roman din poiana Bivolari (orașul Călimănești)*, în „Studii și materiale de muzeografie și istorie militară”, 1969—1970, nr. 2—3, p. 8—45.

⁵ Gh. Poenaru Bordea și Cr. M. Vlădescu, *Primele săpături arheologice în fortificația romană de la Rădăcinești*, în „SCIV”, 1972, 23, 3 (sub tipar).

Singura latură păstrată în întregime este cea de est adică pe o lungime de 60,80 m, la mijlocul căreia se află *porta praetoria* (fig. 1) cu o deschidere de 2,70 m, avînd de o parte și de alta în exterior două ieșinduri în front, lungi de 3,30 m și late de 0,30 m. În deschiderea porții, la locul de încheiere cu turnurile sînt plasați ușorii de dimensiuni neregulate.

Poarta este flancată de două turnuri interioare (fig. 2) ale căror încăperi, cu ziduri groase de 0,60 m, au dimensiunile de 1,80×1,52 m și intrări, plasate ușor asimetric de 0,70 m cu un prag de piatră.

În preajma porții s-a aflat un număr mare de fragmente de cărămizi și țigle indicînd existența posibilă a unei acoperiri în boltă la intrarea în castru și acoperișuri la turnurile care o flancau.

Turnurile de apărare de la colțurile de sud-est și nord-est ale castrului, aveau formă semicirculară la exterior, cu zidul îngroșat și rotunjit spre front și camere interioare în formă de trapez isoscel de dimensiuni inegale. Camera turnului sud-estic are baza mare de 2,10, baza mică de 1,50 m și laturile de 1,70 m, în timp ce camera turnului nord-estic are baza mare de 2,30 m, baza mică de 1,50 m și laturile de 1,60 m. Ca și la turnurile porții, la turnurile de colț s-au observat ieșinduri de 0,30 și 0,40 m. Turnurile au intrări de 0,60 m și respectiv de 0,77 m, prevăzute cu o scară de acces de la care s-a mai păstrat cîte o treaptă.

Putem presupune existența unor turnuri similare și la colțurile de sud-vest și nord-vest, care au dispărut însă odată cu latura dinspre vest a castrului ca și *porta decumana*, în mod normal pandantul porții pretorienne, flancată și ea de două turnuri.

Deși simetrice cele două porți principale se deosebesc ca sistem de execuție.

Porta principalis dextra, prevăzută cu ușori de 0,75×0,30 m avînd deschiderea între ei de 2,85 m, dispune și de ieșinduri de front cu dimensiunile 1,44 m spre est și 1,55 m spre vest, late de 0,35 m. Poarta era dublată la interior, la o distanță de 1,90 m de interiorul zidului de incintă, flancat de ziduri cu deschiderea între ele de 3,90 m terminate cu ușori de 0,60×0,64 m (fig. 3). Turnurile lipsind, se lua în acest fel o măsură de siguranță în plus prin realizarea unei porți duble, legată probabil printr-o podea de bîrne sprijinită pe patru zone de pavaj situate în pragul lor precum și în spațiul creat între ușorii ambelor porți din stînga și din dreapta intrării.

La *porta principalis sinistra* nu au apărut urmele porții interioare. Aici zidurile care o flanchează sînt lungi de 1,80 m și lipsesc ușorii, distanța între ele fiind de 3,85 m. Deschiderea porții are 2,85 m, ușorii cu dimensiunile de 0,75×0,50 m și ieșindurile lungi de 1 m și late de 0,30 m.

De altfel zidurile care flanchează porțile *principales* pot fi considerate ca făcînd parte din sistemul de pîteni așezați la interior perpendicular pe zidul de incintă, făcînd corp comun cu ei și executați în aceeași tehnică dar construiți din bolovani mari de piatră (fig. 4). Pîtenii, cu excepția celor de la porți — așa cum am arătat — au dimensiuni de 1,50×1 m, sînt montați la distanțe de la 2 m la 3,60 m unul de altul și formează între ei compartimente. Între porțile *principales* și turnurile de la colțurile de sud-est și nord-est s-au aflat cîte trei pîteni, iar între aceștia și turnurile care flanchează *porta praetoria*, cîte patru pîteni (fig. 3). În afară de aceștia, săpăturile arheologice recente au mai dezvelit doi pîteni pe latura nordică, la vest de *porta principalis sinistra*. În urma vechilor săpături, care nu au mai putut fi verificate, au fost înregistrați pe plan încă patru pîteni în această porțiune a zidului de incintă.

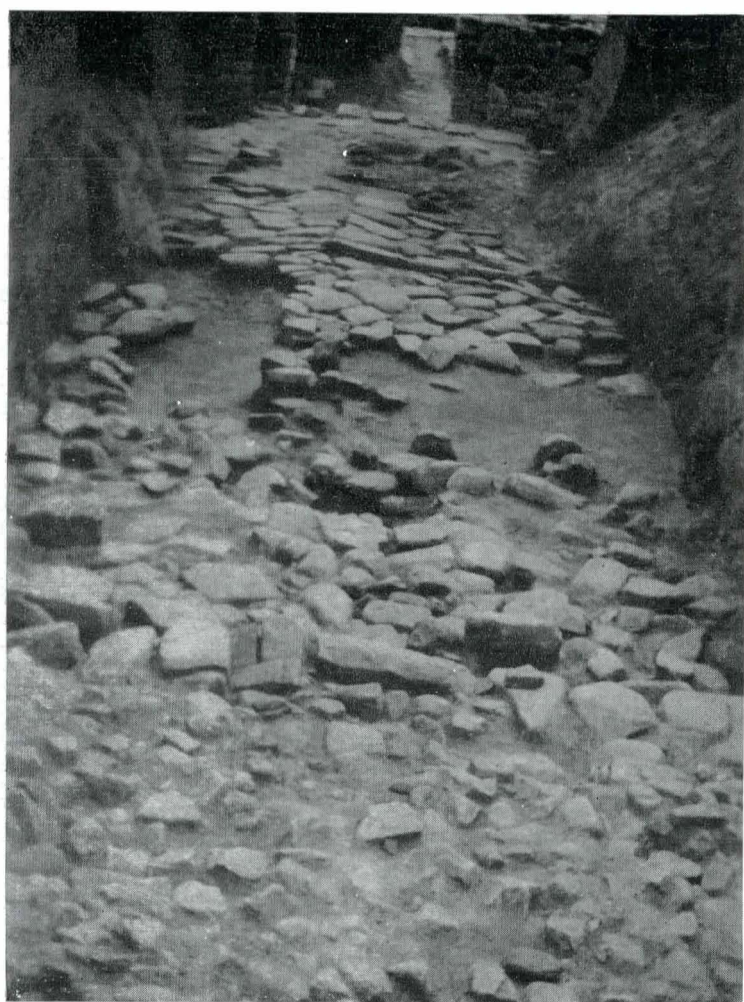
Scopul acestor pîteni interiori era de a susține bîrnele drumului de rond realizat în chip obișnuit prin agger. Suplinirea funcției agger-ului prin acest sistem de organizare a spațiului

Fig. 1. Porta praetoria a castrului Arutela cu aleea de întâmpinare și drumul roman în Valea Oltului.

Fig. 2. Turnul nordic al porții praetoriene.

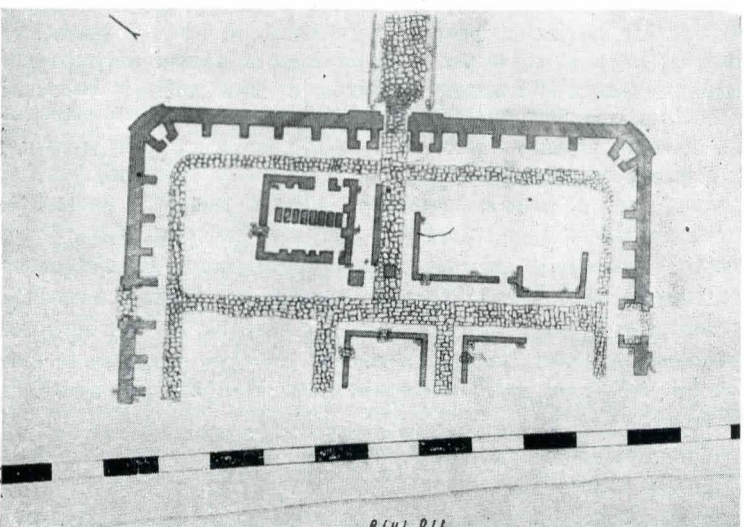
Fig. 3. Planul castrului Arutela (1971).

1

2

3

interior adiacent incintei, prezintă avantajul creării între pîteni, cu drumul ca acoperiș, a unor încăperi.

Pîtenii descriși constituie elementul cel mai caracteristic al sistemului de fortificație de la Arutela, pe care îl vom întîlni ca specific și la celelalte caestre care înconjoară masivul Cozia, așa cum vom mai avea prilejul să subliniem.

Sistemul stradal la Arutela este format din *via praetoria*, pavată cu pietre de râu, lată de 2,80 m, care se intersectează în fața clădirii pretoriului cu *via principalis* cu aceleași caracteristici (fig. 5), *via decumana* spre Olt, care azi n-a mai putut fi cercetată și *via sagularis*, lată de 1,80 m, înconjurînd castrul la interior prin fața pîtenilor cu accese laterale la clădirile plasate în *praetentura* și în *retentura*, precum și spre turnurile de colț.

Deși bine păstrat, întregul sistem stradal nu a fost observat de săpăturile de la sfîrșitul veacului trecut, ca și alte detalii privind atît incinta cît și construcțiile interioare, pe care n-am socotit util să le semnalăm de fiecare dată, mulțumindu-ne să le corectăm și completăm prin observațiile noastre⁶.

Cu toate că ne ocupăm de sistemul de fortificație a castrului, credem că este necesar să amintim, măcar în treacăt, descoperirea fundațiilor de piatră de la *praetorium* și de la o clădire cu opt baze rectangulare în interior, precum și a unor pietre izolate punctînd traseul ipotetic al pereților de lemn de la barăci, a căror existență este confirmată de accesele pietruite desprinse din rețeaua stradală către intrările lor.

În segmentul de limes din jurul masivului Cozia, de care ne ocupăm, la 10 km est de Arutela, la est de versantul muntelui, pe un platou dominant este situat castrul de la Rădăcinești (com. Berislăvești, jud. Vîlcea) înconjurat pe latura sudică de pîrîul Fîntînii, iar la nord și la vest de pîrîul Tulburoasa.

Dacă forma castrului Arutela nu se mai poate reconstitui cu certitudine, neavînd elementele laturii vestice, castrul de la Rădăcinești are formă dreptunghiulară, cu dimensiunile de 63,10×56,70 m (fig. 7), mai mic și de altă formă decît a fost prezentat pînă acum⁷ (fig. 8,9).

Zidurile incintei, construite în tehnica întîlnită la Arutela, late tot de 1,60 m și păstrate pe o înălțime maximă de 0,60 m, prezintă în schimb în toate zonele cercetate o legătură de mortar mai puternică între bolovanii mari de piatră, aici nefasonați. Talpa zidului, așezată tot la nivelul solului, fără a avea temelia îngropată, nu are soclul ieșit în afară, nici măcar în zona turnurilor de colț, care la Arutela era mai pronunțat.

Fortificația este prevăzută cu turnuri interioare semicirculare la cele patru colțuri, din care două, cele de la colțurile de nord-est și nord-vest n-au putut fi cercetate din cauza construcțiilor moderne, iar al treilea, cel de sud-est, aflat încă din vremea lui Tocilescu în drumul principal al satului, a avut de suferit de pe urma amenajării rigolei⁸. Forma lor a putut fi întregită prin cercetarea celui de sud-vest (fig. 6) singurul element bine păstrat și dezvelit, care are o încăpere interioară ovală de 2,65×1,75 m, așadar nu trapezoidală ca la Arutela, cum s-a presupus poate prin analogie pînă la săpăturile noastre.

Pe latura de sud a zidului de incintă ori unde ar fi plasată poarta, în deschiderea dintre pîtenii 5—6, numărați de la colțul sud-vestic al castrului sau în zona incintei îngustate dintre pîtenii 6—7 și mai ales lipsa ușorilor, nu indică existența unei a doua porți de siguranță ca la Arutela, doar dacă nu socotim locul porții în zona îngustată a incintei. Sîntem îndemnați a presupune că în porțiunea îngustată a *murus*-ului ar fi putut exista o poartă pe care o gîndim a fi poate *porta principalis dextra*,

⁶ D. Tudor, Gh. Poenaru Bordea, Cr. M. Vlădescu, *Arutela I—II*, p. 19-23.

⁷ Gr. G. Tocilescu, Mss. Biblioteca Academiei, vol. 5133, p. 21, 31, 36 (P. Polonic). D. Tudor, în „Buletinul Muzeului militar național”, nr. 9—10, p. 99—101. Idem, în *Oltenia romană*³, București, 1968, p. 303. Gh. Poenaru Bordea și Cr. M. Vlădescu, *op. cit.*, în „SCIV”, 1972, 23, nr. 3 (sub tipar). Menționăm că planurile castrilor de la Bivolari și de la Rădăcinești au fost realizate, împreună cu ridicările în teren, cu sprijinul Direcției Topografice Militare, prin topografii militari, maior Ion Belu și cpt. Mihai Paraschiv.

⁸ Deși forma camerei turnului apare pe plan ca un patrulater neregulat, interpretarea grafică a unei situații de teren destul de confuze, există temeiuri să presupunem că în realitate era tot ovală ca la turnul de sud-vest.

Fig. 4. Colțul nord-estic al castrului cu pînțenii interiori.

Fig. 5. Via principalis, intersectată cu via praetoria în fața clădirii praetoriului, văzute dinspre porta principalis sinistra.

Fig. 6. Turnul sud-vestic al castrului de la Rădăcinești.

Fig. 7. Planul castrului de la Rădăcinești (1971).

aici aflîndu-se numeroase fragmente de cărămizi ce puteau proveni de la bolta porții, deschiderea de 3,30 m și îngustarea indicînd mai degrabă locul unui prag spre deosebire de asimetria primei deschideri de 3,40 m. Plasarea exactă a porților nu poate fi lămurită decît în viitoarea campanie prin cercetarea laturilor de nord și de vest, întrucît pe latura de est, deja sondată, cercetările nu vor putea fi continuate din pricina construcțiilor moderne⁹.

În stadiul actual al cercetărilor nu avem asigurate arheologic poziția porților *praetoria* și *decumana* și nici nu știm dacă acestea erau sau nu flancate de turnuri ca la Arutela.

Un element fundamental, cu totul nou, rezultat din cercetările efectuate în 1971 îl constituie pînțenii interiori lungi de circa 1,50 m și lați de 0,90 m, plasați perpendicular pe zidul de incintă și legați organic de el ca și la Arutela.

Pe latura sudică (fig. 11) s-au găsit opt pînțeni din nouă, reconstituind unul ce trebuia să fie lîngă turnul sud-estic în drum, eventual zece prin întregirea încă a unui pînțen, între pînțenii 5—6 existenți, dacă se va dovedi că deschiderea este întâmplătoare, distanța între ei fiind ușor variabilă, între 3,10 m și 3,30 m și respectiv 4 m spre turnul de sud-est.

Este de menționat că la Rădăcinești ritmul pînțenilor de-a lungul laturei mai complet cercetată, este deosebit față de cel de la Arutela.

Pe linia versantului estic al muntelui Cozia, plasat la nord, se află castrul de la Titești. Posibilitatea existenței unui alt castru între Rădăcinești și Titești, pe aceeași linie la Perișani—Pripoare ca și unul, cu misiune de punct înaintat, bănuît a fi la Sălătruc¹⁰, urmează să fie riguros verificată cu atît mai mult cu cît existența, într-adevăr acolo, a unor ruine de epocă romană ar putea aparține eventual unor turnuri de observație.

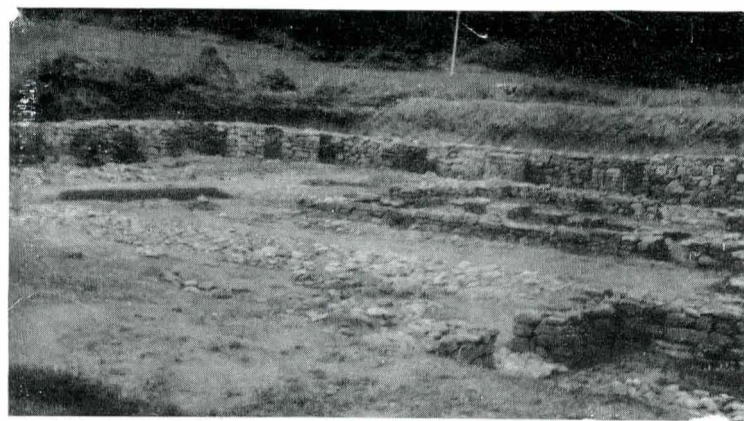
Atît pentru castrul de la Titești cît și pentru cel de la Copăceni (*Praetorium*), care închide la nord-vest linia de siguranță în jurul masivului Cozia pentru a reveni pe linia Oltului, vom folosi cu toată rezerva, numai rapoartele și planurile de săpături ale lui Polonic din manuscrisele Tocilescu¹¹, valorificate și adăugite cu observații personale de prof. D. Tudor¹².

Poziția noastră prudentă o socotim perfect justificată în baza experienței acumulate la Arutela și la Rădăcinești pe linia confruntării dintre datele anterioare cu realitățile din teren.

De proporții mai mici decît cele două caastre descrise, castrul de la Titești este construit pe pantă din dreapta a dealului Cazanului, închisă de confluența pîrîului Barbului la sud, cu a pîrîului Satului la nord. Cum la Titești s-au făcut doar mici sondaje pe latura sudică și la porți, noi cercetări pot aduce modificări primelor observații. De formă dreptunghiulară, avînd colțurile rotunjite, fără a ști dacă are sau nu turnuri, era înregistrat de Polonic cu lungimea de 54,75 m și lățimea de 34,70 m (fig. 13). Zidul de incintă ar fi fost construit tot din piatră legată cu mortar și ar avea grosimea de circa 1,50 m, apropiată de altminteri de celelalte trei caastre.

Nu putem constata nici existența turnurilor la porți, care după plan s-ar reduce doar la *porta praetoria* și *porta decumana*, de dimensiuni inegale, plasate pe laturile mici ale castrului. *Porta praetoria*, bănuîtă a fi pe latura estică după așezarea pretoriului — și el cercetat — mai aproape de această latură, are dată o deschidere de 2,80 m, și doi ușori de 1×0,55 m, spre deosebire de *porta decumana*, care ar fi mai largă, de 3,10 m, avînd ușorii de 1,20×0,35 m.

În tehnica de construcție, elementul esențial, care îl apropie de caastrele Arutela și Rădăcinești, sînt pînțenii interiori ai zidului de incintă, plasați la Titești, cîte patru pe laturile lungi

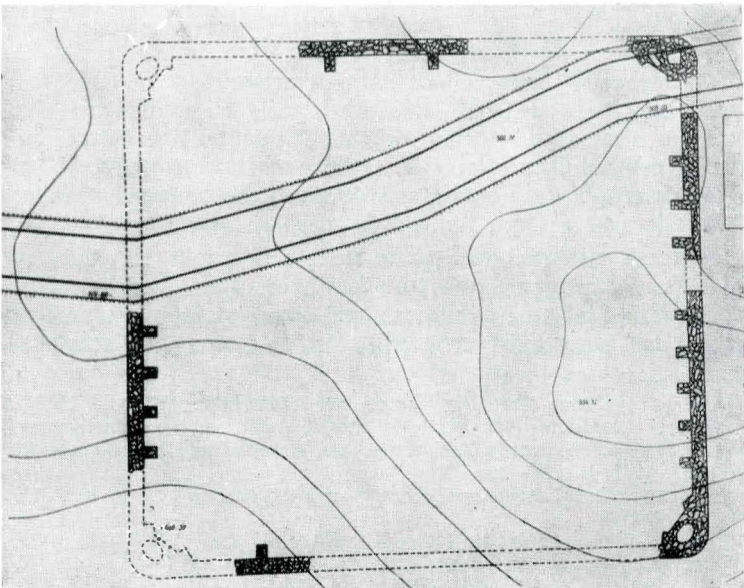
4

5

6

7

⁹ Pe latura de est, întregirea zidului între cei doi pînțeni rezultați din săpături trebuie de altfel socotită provizorie.

¹⁰ Ion Conea, *Cercetări geografice în istoria românilor*, București, 1938, pp. 17. Pentru Perișani, vezi D. Tudor, în *Oltenia romană*³, p. 296.

¹¹ Gr. G. Tocilescu, Mss. Biblioteca Academiei, vol. 5133, p. 19—20; Arhiva Polonic, I, Mss. 8, p. 85, I Varia, 1—71.

¹² „Buletinul Muzeului militar național”, nr. 9—10, p. 95—96, și 98—99; *Oltenia romană*³, p. 274—276, 314.

la distanțe inegale de la 3 m la 5,60 m, cu excepția celor din mijloc, care sînt depărtați la 11 m și numai cîte doi, de o parte și de alta a porților pe laturile scurte.

Deși are distrusă două treimi din suprafață, castrul de la Copăceni (*Praetorium*), construit pe vechiul mal al Oltului, prezintă cele mai multe asemănări cu Arutela. A rămas intactă latura estică lungă de 64 m, avînd la mijloc *porta praetoria*, prevăzută cu ușori și flancată de două turnuri cu dimensiunile 4,15×5 m, și intrări plasate la colțurile lor nord-vestice cu deschideri de 0,80 m (fig. 12). A fost cercetat, de asemenea, turnul de nord-est, care închidea o încăpere trapezoidală și un fragment din latura nordică, lung de 15 m.

Zidul de incintă lucrat din pietre de rîu, legate cu mortar, este înregistrat ca avînd 1,60 m grosime și prevăzut cu pîteni interiori. Pentru pîteni se dau dimensiunile de 1,60×1,60 m și între ei distanțe variabile, pe care nădăjdum să le putem preciza în cursul viitoarelor săpături. Ca la Arutela, zidul prezintă un soclu de 0,25 m, dar, spre deosebire de Rădăcinești și Titești, și îngroșări la exteriorul turnurilor.

La capătul acestei treceri în revistă, reținînd asemănările și deosebirile parțial puse în lumină pe parcurs, se poate reține:

1. Tehnica de construcție în piatră legată cu mortar și drumul de rînd realizat prin pîteni interiori sînt comune tuturor celor patru fortificații.

2. Dimensiunile aproximativ egale, soclul zidului de incintă, turnurile porții pretoriene plasate la mijlocul laturii și turnurile de colț cu îngroșări mai pronunțate față de restul *murus*-ului apropie Arutela de Copăceni.

3. Lipsa soclului și îngroșărilor la colțurile rotunjite ale incintei sînt singurele elemente de asemănare între Rădăcinești și Titești.

4. Deși foarte asemănătoare, castele Arutela și Copăceni se deosebesc prin: ritmul și poate grosimea pîtenilor, plasarea intrărilor în turnuri și forma camerei turnului „trapezoidal” de colț, baza mare fiind arcuită la Copăceni, după plan.

5. Între castele de la Rădăcinești și Titești, sub rezerva verificărilor la acesta din urmă, par foarte mari diferențele în ce privește dimensiunile, ritmul pîtenilor și orientarea.

6. Evidențiem că între Arutela și Copăceni, pe de o parte și Rădăcinești pe de altă parte, pe lîngă elementele generale de asemănare, trebuie amintită existența turnurilor de colț la Rădăcinești deși dimensiunile și forma camerelor interioare diferă față de cele de la Arutela și Copăceni.

Aceasta este situația în stadiul actual al cercetărilor înainte de epuizarea posibilităților de verificare prin săpături.

În cadrul asemănărilor sistemului de construcție cu fortificațiile care ne-au reținut atenția, ne facem datoria să semnalăm existența castrului contemporan de la Căței, de dimensiuni mai mari, prevăzut și el cu pîteni interiori, dar situat în nord-vestul Daciei¹³.

Revenind la castele din zona masivului Cozia în ce privește data de construcție și rostul lor în sistemul defensiv al *limes*-ului, primele interpretări aparțin lui Gr. Tocilescu. Sprijinit pe materialul epigrafic, Gr. Tocilescu stabilește consolidarea *limes*-ului alături în vremea lui Hadrian¹⁴.

Nu credem să greșim dacă am spune că Hadrian este chiar organizatorul *limes*-ului în această zonă¹⁵. Neavînd deocamdată nici o urmă de fortificații mai vechi (castre de pămînt) decît cele din epoca lui Hadrian — săpăturile arheologice au dovedit-o — castele care au făcut obiectul preocupărilor noastre sînt toate din vremea lui Hadrian, ridicate atît pentru a asigura circulația pe drumul Oltului spre Transilvania, cît și din nevoi strategice, în scopul de a opri atacurile venite din zona deluroasă ce se întinde spre răsărit, dincolo de masivul muntos.

Așezarea castrelor de o parte și de alta a muntelui duce în chip firesc la întrebarea dacă au fost construite în același an și dacă ridicarea lor nu are implicații privind cronologia drumurilor întrucît ar fi putut exista mai multe faze de amenajare a acestora.

Trecerea drumului roman de pe malul drept pe malul stîng al Oltului se face pe la Castra Traiana urmînd ca în mod normal traversînd Jiblea să fie săpat în stîncă la poalele masivului, de-a lungul apei, ca să folosească traseul cel mai scurt. Fiind mai greu de amenajat se putea căuta, și s-a găsit o cale ocolită, trecînd tot prin Jiblea, unde, după sondajul nostru din 1970, nu există nici o urmă de castru în locul presupus¹⁶. Chiar așa fiind, un punct de sprijin pe drumul ocolit ar fi fost la Rădăcinești, prin care se ajungea cu destulă greutate la Titești și de aici puteau exista două variante ale acestui drum, o ramură care mergea spre Praetorium — pentru a închide apărarea și a-și explica rostul aici în legătură cu drumul scurt care trecea prin Arutela — și alta din Titești direct la Cîineni. În această ipoteză, drumul ocolit, mai ușor de amenajat, va fi fost deschis înaintea drumului prin defileul Oltului. Acest punct de vedere se justifică prin lipsa numirii în inscripțiile de la Rădăcinești a procuratorului, care este numit atît la Arutela cît și la Copăceni, și poate și de asemănările mai mari existente între cele două caste menționate.

O a doua ipoteză ar fi continuarea drumului de la Castra Traiana prin săparea lui direct în stîncă de la început, odată cu zidirea Arutelei în 137—138 și deschiderea ulterioară a celei de a doua căi prin Rădăcinești în situația în care drumul pe Olt nu ar fi fost în siguranță din pricina atacurilor ce se puteau ivi la tot pasul din munte. Deschizînd al doilea drum, foarte curînd după amenajarea primului, se asigura atît circulația cît și prevenirea atacurilor, prima variantă rămînînd o cale mai scurtă pentru interese strict militare, cea de a doua funcționînd deopotrivă pentru transporturile comerciale.

Tot așa, e posibil să se fi prevenit de la bun început pericolul prin deschiderea ambelor drumuri, simultan. De altfel asemănarea în sistemul de construcție al acestor caste, făcînd abstracție de deosebiri — în această ipoteză neesențiale — poate veni în sprijinul acestei ultime afirmații.

Oricum ar sta lucrurile din punct de vedere al datei amenajărilor inițiale, cele două drumuri au funcționat după 137—138 împreună, nu putem preciza în stadiul actual al cercetărilor cîtă vreme și cu ce intensitate de trafic.

Se știe că în anul 138 au fost ridicate în aceeași tehnică de construcție castele Arutela și Praetorium, primul de către *Suri sagittari*¹⁷, al doilea de către *numerus burgariorum et veredariorum*¹⁸, ambele din ordinul lui Titus Flavius Constans, procurator al provinciei, cel de la Copăceni (Praetorium) fiind refăcut radical în 140, de către același *numerus*, dar sub conducerea noului procurator, Iulius Fidus Aquila¹⁹.

Tot de *Suri sagittari* este construit și castrul Rădăcinești indicație dată de cele două fragmente din inscripțiile de fundare unul avînd doar consultatul lui Hadrian (COS III, anii 119—138) celălalt doar mențiunea trupei, dar nici unul din ele neavînd anii puterii tribunicene, întregiți de Tocilescu mai întîi XVII=132 și apoi XXII=138²⁰.

Pentru castrul de la Titești, în care nu s-a descoperit pînă acum nici un material epigrafic, dar care este construit în aceeași tehnică cu celelalte, putem face presupunerea că a fost construit ori de *Suri sagittari*, ori de *numerus burgariorum et veredariorum*.

Dat fiind că aproximativ în aceeași vreme este construit și castrul de la Căței, unde staționa un detașament sirian, *Palmyreni Sagittari ex Syria*²¹, este posibil că sistemul de înlocuire al aggerului, prin pîteni plasați pe interiorul incintei să fie propriu acestei trupe de sirieni. Nu ar fi de mirare ca *numerus burgariorum et veredariorum*, să construiască în aceeași tehnică, dacă ținem seama că exercitîndu-și în același timp îndelungnicirea de a zidi castrul de la Copăceni, fiind în vecinătatea trupei de sirieni, puteau deprinde sistemul, dacă nu erau chiar îndrumați de aceștia, să participe la o mică distanță și la construirea castrului Titești.

¹³ Em. Panaitescu, *Castrul roman de la Căței din cercetările nouă (1929)*, în „Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, secția pentru Transilvania”, Cluj, 1929, p. 327. Vezi și la D. Tudor, *Orașe, tîrguri și sate în Dacia romană*, București, 1968, p. 259—260.

¹⁴ Gr. Tocilescu, *Monumentele epigrafice și sculpturale . . .*, p. 103, 211, 227.

¹⁵ D. Tudor, în „Buletinul Muzeului militar național”, nr. 9—10, p. 99. D. Tudor, Gh. Poenaru Bordea, Cr. M. Vlădescu, *Arutela I—II*, p. 42. Cf. însă D. Tudor, în „SCIV”, 1970, 21, nr. 2, p. 313—314.

¹⁶ D. Tudor, *Oltenia romană*³, p. 293. Rezultatele sondajelor noastre nu au fost încă publicate.

¹⁷ CIL, III, 12601. a—b = 13793, 13794; 12602, 12603.

¹⁸ CIL, III, 13795.

¹⁹ CIL, III, 13796.

²⁰ CIL, III, 12604 și 12605. Tocmai aceste întregiri au provocat discuția noastră de mai sus privind cronologia zonei cercetate.

²¹ D. Tudor, *Orașe, tîrguri și sate . . .*, p. 259.

Oricum, în vremea lui Antonius Pius, *Suri sagittari* sînt organizați într-un *numerus Surorum sagittariorum*, mutat cu detașamente stabile la Romula și Slăveni²², unde vor participa la construcții dar nu vor mai folosi sistemul întîlnit la castele de care a fost vorba.

Aceasta ne îndeamnă să considerăm sistemul folosit în zona masivului Cozia specific vremii lui Hadrian, poate datorat trupele siriene, poate nu. Aflarea unei soluții definitive este îngreunată de lipsa unor analogii în alte părți ale imperiului, ținînd eventual doar de documentarea noastră actuală.

Se pare că arcașii sirieni n-au făcut garnizoană mai îndelungată decît poate la Rădăcinești, căci la Arutela a staționat, nu știm cînd, o *vexillatio* din *cohors I Hispanorum veterana quingenaria equitata*²³. De vreme ce *numerus burgariorum et veredariorum* a continuat să rămînă doi ani la Praetorium (Copăceni) putea să fi fost de la început destinat să facă garnizoană aici.

Nici una din aceste unități pe care le avem menționate pentru începutul existenței castrului nu știm cît au staționat.

Pentru moment, preocupați numai de sistemul deosebit de construcție al fortificațiilor din această zonă nu ne vom opri decît în trecere asupra istoricului funcționării lor.

Dacă pentru Rădăcinești, unde investigația este abia începută, cercetări viitoare ne vor putea duce la unele concluzii, despre Titești nu știm nimic, iar la Copăceni, care probabil a suferit două deteriorări ale căror cauze nu ne sînt cunoscute, prima între 138—140 și a doua pe la jumătatea secolului al III-lea e.n., (după un stîlp miliar de la Maximin²⁴, folosit la restaurări în zidăria castrului, poate la puțin timp după aceasta abandonat datorită distrugerii lui de o revărsare neobișnuită a Oltului), Arutela pare să fi avut aceeași soartă, ultima monedă descoperită în castru, de la Elagabal (220—222)²⁵, dînd un util *terminus post quem*.

În cadrul sistemului defensiv al *limes*-ului alutan, castele de pe linia care înconjoară versantul estic al muntelui Cozia, față de cercetările vechi și actuale și de observațiile „aero” făcute în toamna anului 1971 cu sprijinul serviciilor de resort ale armatei constituie — indiferent de momentul durării lor inițiale — o întărire a liniei de siguranță în defileul Oltului avînd sigur două puncte de sprijin la extremitățile de sud și de nord ale pantei, pentru a reveni apoi la Praetorium pe linia rîului, unde se află la intrarea drumului în defileu, Arutela.

Plasate la sudul acestei linii și simetric la nord, castele de la Rădăcinești și de la Titești aveau misiunea de puncte înaintate în fața celor de pe *limes Alutanus*, Arutela și Praetorium, în scopul preîntîmpinării unor atacuri directe, care s-ar fi putut strecura mai lesne înspre versantul estic al muntelui Cozia, venind din *barbaricum*.

Constatînd asemănările și deosebirile de structură ale planului fortificațiilor în cadrul aceluiași sistem de construcție, pe baza cercetărilor noastre la Arutela și Rădăcinești, iar pentru Titești și Copăceni, pe baza vechilor descrieri ce urmează să le precizăm prin continuarea săpăturilor arheologice, care ne-ar da posibilitatea să lămurim problemele încă nerezolvate ale acestui atît de interesant și deosebit segment din *limes Alutanus*, am încercat printr-o examinare preliminară, într-o arie strict limitată geografic, să contribuim la mai buna cunoaștere a realităților arheologice și la lărgirea problematicii în domeniul istoriei frontierelor romane.

²² Idem, *Oltenia romană*³, p. 352—353; Cf. Jan Beneš, *Die römischen Auxiliarformationen im unterem Donaauraum*, în „Sbornik Praci Filosofické Fakulty Brněnské University”, E-15 (1970), p. 192; I. I. Russu, *Auxilia provinciae Daciae*, în „SCIV”, 1972, 23, nr. 1, p. 76, unde este greșit trecut Suci-dava în loc de Slăveni, poate sub influența lui Beneš, căci la I. I. Russu, *Elemente syriene în Dacia carpatică și rolul lor în „colonizarea” și romanizarea provinciei*, în „Acta Musei Napocensis”, VI, 1969, p. 175, apare corect Slăveni.

²³ CIL, III, 12602 și 12603.

²⁴ CIL, III, 14216¹⁹.

²⁵ D. Tudor, Gh. Poenaru Bordea, Cr. M. Vlădescu, *Arutela I—II*, p. 38 (13), 41.

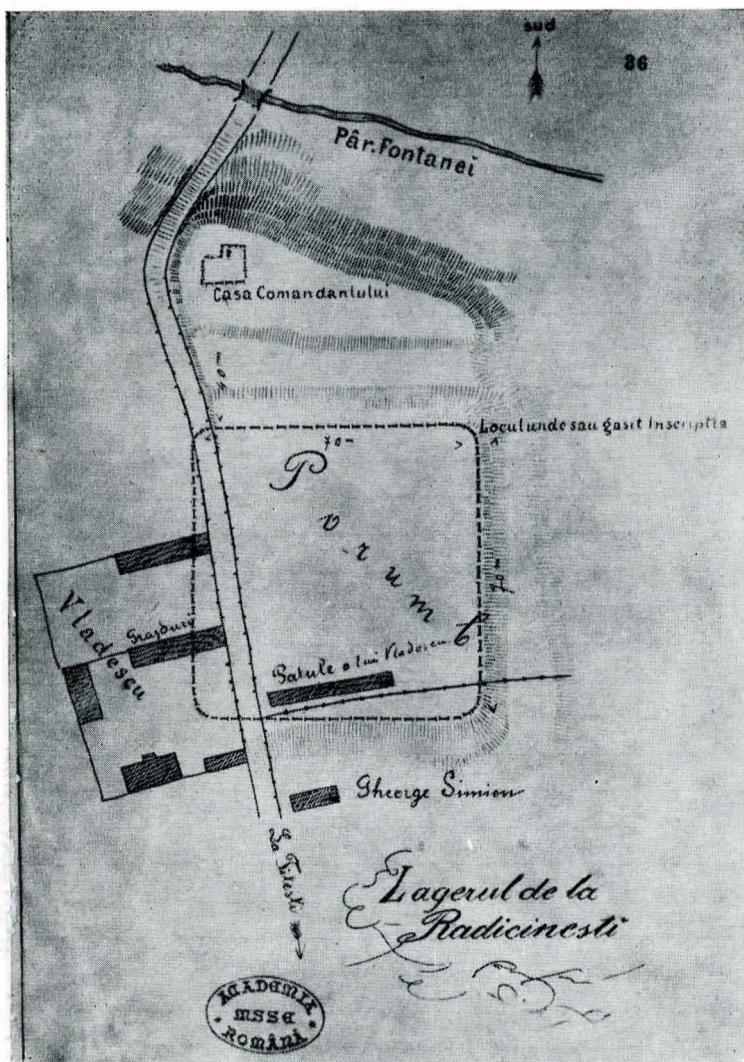

Fig. 8. Schița castrului de la Rădăcinești, după Polonic (1894).

Fig. 9. Planul castrului de la Rădăcinești, după Tocilescu.

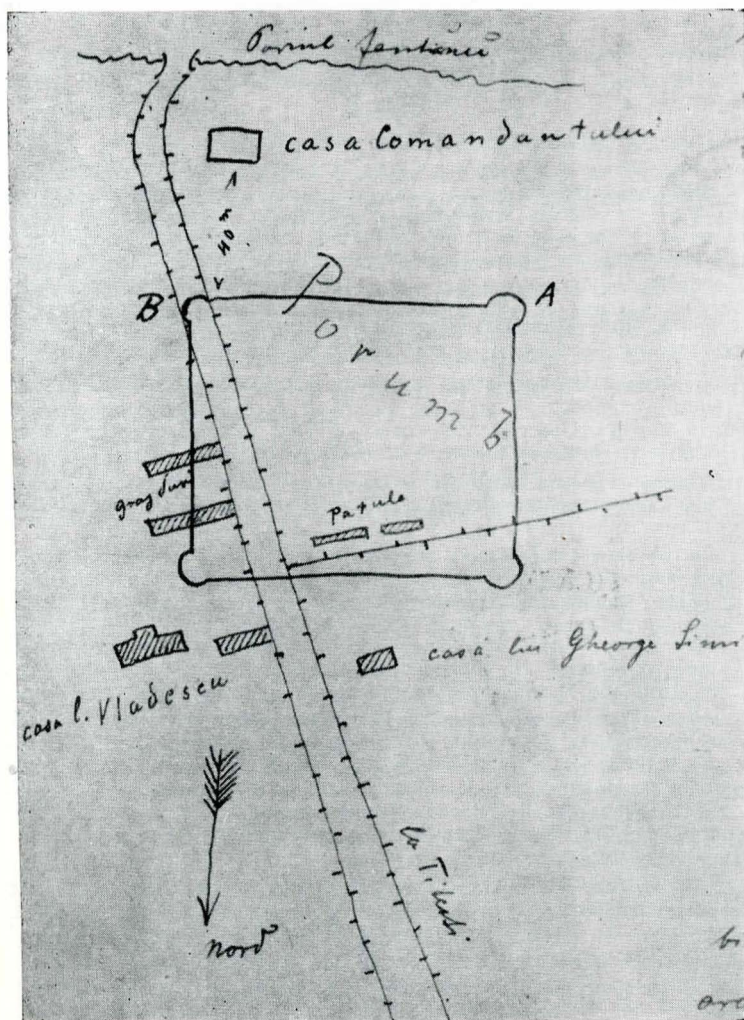

Fig. 10. Detaliul laturei nordice a castrului de la Rădăcinești cu pintenii interni.

Fig. 11. Incinta sudică a castrului de la Rădăcinești cu pintenii interni.

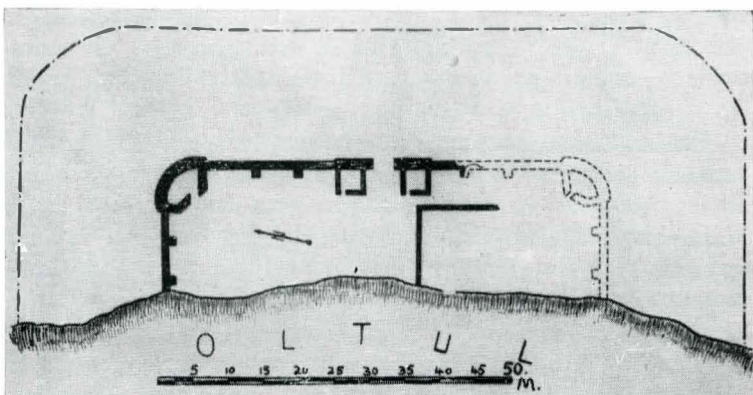
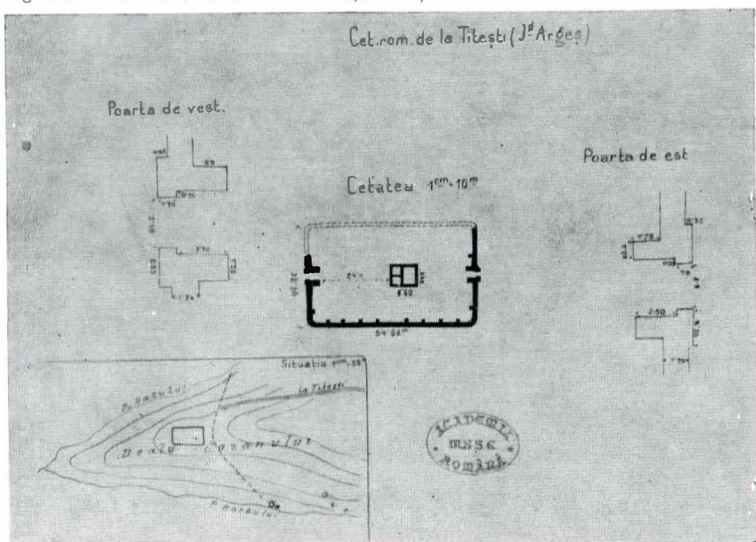

Fig. 12. Planul castrului de la Copăceni (Praetorium), după Polonic.

Fig. 13. Planul castrului de la Titești, după Polonic.

Résumé

Nous présentons ci-devant les nouvelles recherches organisées dans le périmètre des fouilles archéologiques antérieures entreprises aux camps entourant la montagne de Cozia, par Gr. G. Tocilescu et P. Polonic entre 1891—1894, fouilles qui malgré leur valeur incontestable étaient pourtant incomplètes.

Sans regarder en détail les résultats de la campagne des fouilles de Arutela de 1967—1970 et de Rădăcinești de 1971, nous insistons seulement sur le système de fortification propres à la zone.

Le système de construction des camps contournant le massif de Cozia présente la construction de l'enceinte, faite avec de grosses pierres liées avec du mortier. L'enceinte est munie aux coins de tours intérieures demi circulaires et de tours carrées à la porte *praetoria* et *decumana*.

L'élément le plus spécifique de ce système est donné par les éperons placés à l'intérieur perpendiculairement sur la muraille d'enceinte et faisant corps avec celle-ci.

Le rôle de ces éperons est de soutenir les poutres du chemin de ronde réalisé ainsi par l'*agger*, dont la fonction est supprimée dans cette situation. Entre les éperons se créait de l'espace qui pouvait être utile à l'occasion.

A la fin de la description technique de chaque camp séparément, nous en avons synthétisé les éléments de ressemblance et de différence, c'est à dire Arutela et Praetorium d'un côté et Rădăcinești et Titești de l'autre.

Nous affirmons par là que Hadrian est le créateur du *limes* dans cette zone, nous essayons d'établir le système des voies autour du massif de Cozia et — à la fin de cet ouvrage — nous nous arrêtons sur les troupes qui ont construit ces fortifications, à savoir: *Suri sagittari*, Arutela en 137—138 n. ère (où campa une *vexillatio* de *cohors I Hispanorum veterana quingenaria equitata*) et Rădăcinești, et, *numerus burgariorum* et *veredariorum*, Praetorium (Copăceni).

Etant donné que les remarques pour les camps d' Arutela et de Rădăcinești s'appuient sur nos propres fouilles, et que les remarques sur les camps de Copăceni et Titești ont été faites d'après les anciennes descriptions, nous espérons que la continuation des fouilles dans ces deux dernières localités éclairciront le problème de ce si intéressant segment du *limes Alutanus*.

CERCETĂRI NOI ÎN AȘEZAREA GRECO-ROMÂNĂ DE LA CAPUL DOLOJMAN — ARGAMUM(?)

MARIA COJA

Descoperirile arheologice, fortuite sau prin cercetări sistematice, din orașele antice de pe litoralul dobrogean al Mării Negre, Histria, Tomis și Callatis, au furnizat documente de toate categoriile, deosebit de sugestive pentru cunoașterea evoluției lor istorice.

Pentru Histria, pînă în prezent, s-a acumulat o bogată documentare în legătură cu întemeierea și evoluția orașului grec, colonie a Miletului. Despre Tomis, pentru aceeași epocă greacă, se cunosc mult mai puține date datorită faptului că orașul modern suprapune în întregime nu numai orașul antic dar și necropolele sale. Întrucîtva asemănătoare este situația și la Callatis, singura cetate doriană din Dobrogea, unde cercetarea necropolelor poate să fie ceva mai lesnicioasă. În același timp însă, pe întregul litoral, se înșiră numeroase așezări grecești, greco-băștinașe sau greco-romane, în marea lor majoritate necercetate sistematic și care, în perspectiva unor cercetări viitoare, oferă posibilitatea îmbogățirii substanțiale a documentării arheologice, implicat a completării tabloului istoric al evoluției lor în antichitate.

Ne propunem, în rîndurile ce urmează, să facem o succintă prezentare informativă a principalelor rezultate obținute prin reluarea cercetărilor în așezarea greco-romană de la Capul Dolojman, situat pe malul lacului Razelm, la aproximativ 40 km nord de Histria, în linie dreaptă. El se prezintă sub forma unui promontoriu înalt, dintr-o rocă de calcar, făcînd pandant cu Capul Bișericuța — de vizavi — despărțite de aproximativ 2 km, constituind gura prin care lacul Razelm comunică cu lacul Golovița, ambele integrate în complexul lagunar ce se încheie spre sud cu lacul Sinoe pe al cărui mal se află Histria. Locul impresiona ochiul avizat prin existența unor fortificații frumos și clar reliefate, consemnate la începutul secolului nostru de R. Netzhhammer¹.

Vasile Pârvan, în urma descoperirii horothesiei de la Histria a emis ipoteza identificării acestei așezări cu localitatea antică Argamum².

Apoi, desigur atras de interesul acestei ipoteze, cît poate și de aspectul ruinelor, Paul Nicorescu începe aici cercetări sistematice în anul 1926, continuîndu-le pînă în 1932³, descoperind monumente deosebit de importante.

Din toate cercetările sale, informații mai complete ne-au rămas într-un studiu consacrat celor două bazine creștine pe care le descoperise, referindu-se pe scurt la sistemul de fortificație al citadelei romano-bizantine și menționînd foarte lapidar cîteva descoperiri grecești și romane, totul însoțit de un plan general de situație⁴ (fig. 1).

În anul 1965 am reluat săpăturile în acest punct, deoarece era printre puținele centre greco-romane fortificate din Dobrogea libere de construcții moderne, unde erau posibile cercetări

sistematice în scopul îmbunătățirii și sporirii documentării arheologice. De altă parte rezultatele obținute prin cercetările de la Histria, cu precădere cele din perioada greacă, își puteau găsi aici un termen de comparație a unor situații din teren, privite în stratigrafie orizontală, ce puteau duce la confirmări, infirmări sau nuanțări ale unor concluzii istorice la care s-a ajuns pînă în prezent.

Putem spune acum că, în urma cercetărilor întreprinse între anii 1965—1971, pe o scară destul de modestă, dispunem de o nouă și ceva mai sporită documentare, încă preliminară, dar care ilustrează întreaga evoluție a așezării⁵.

Un prim rezultat al cercetărilor noastre, cu totul nou, a fost descoperirea unui strat precolonial aparținînd primei epoci a fierului, din aria culturii Babadag, descoperită în ultimii ani. Așezarea eponimă de tip „oppidum” a acestei culturi este situată pe malul lacului cu același nume și la o distanță de circa 20 km nord de Capul Dolojman. Bogatul strat de cultură de acolo a fost determinat de către autorul descoperirilor ca aparținînd epocii hallstattiene timpurii. Din cele șase faze de locuire, nivelele inferioare revin perioadelor A—B, acoperind secolele XI—IX î. e. n. iar cele superioare corespund perioadei de tranziție spre epoca hallstattiană-mijlocie, parțial contemporană cu civilizația Basarabi, databile în secolele VIII—VII î. e. n.⁶. Acestei perioade îi corespund descoperirile noastre de la Capul Dolojman situate în două puncte. Mai clare sînt cele din sectorul II, plasat în afara fortificațiilor. S-au surprins aici două bordeie de formă ovoidală, după cît se pare întrucît ambele au fost cercetate numai pe jumătate, atît cît au fost cuprinse în secțiune cu diametrele maxime de aproximativ 2,50 și 3,20 m. Ele sînt săpate în stîncă, au pereții ușor concavi și fundul plat. În preajma fiecăruia se află cîte o mică groapă cu pereții tot concavi și fundul plat. Între ele stratul de cultură nu depășea grosimea de 0,10—0,15 m interferîndu-se cu ceramică arhaică greacă ce nu apărea în zona cercetată de aici într-un strat distinct. Oricum, de-a lungul epocii grecești locuirea din această parte nu pare a fi fost prea densă. O situație similară a fost surprinsă pe malul falezei de est, aproape de capul promontoriului, într-o mică secțiune, unde stratul cel mai vechi, așezat pe stîncă și nedepășind 0,30 m grosime, aparține epocii arhaice. În cuprinsul lui se aflau și cîteva fragmente ceramice. Din toate aceste descoperiri putem semnala cîteva fragmente de vase care ne-au permis atribuirea lor culturii Babadag⁷. Această ceramică hallstattiană nu apare cu un repertoriu prea bogat. Vasele mari bitronconice sînt confecționate dintr-o pastă în compoziția căreia s-au folosit degresanți cu granulație mare iar la ardere s-a obținut o culoare gălbuie deschisă în interior și un negru intens în exterior. Puternic lustruite, ele au un aspect aproape metalic. Dintre ele cităm un fragment cu buza evazată (fig. 2/2) și alte două din corpul unor exemplare, similare; unul are o proeminență conică iar celălalt o apucătoare masivă în formă de potcoavă (fig. 2/3,6). Din grupa vaselor mijlocii există un

¹ R. Netzhhammer, *Auf dem Razelm*, București, 1909, p. 18 sq., unde printre observațiile pe care le face călătorind în jurul lacului Razelm notează frumoasele ruine ce se observă pe Capul Dolojman, atribuindu-le epocii romane.

² Vasile Pârvan, *Histria IV*, „AARMSI”, t. XXXVIII, 1916, p. 556—593, nr. 16. Încercînd să stabilească hotarele Histriei ajunge la interpretarea că „au nord vers le lac Halmyris, le territoire histrie confinaut au territoire argamensium”. Localitatea este menționată de Procopius, *De aedificiis*, IV, (ed. Haury, p. 149 r. 13), printre cetățile întărite de Justinian în Scythia Minor. O mențiune mai veche este datorată lui Hecateu din Milet, care scria spre sfîrșitul secolului al VI-lea și începutul secolului al V-lea î.e.n., transmisă de Stephanus din Bizanț, fragmentul 172: „Ὁρχάμη· πόλις ἐπὶ τῷ Ἰστροῦ· Ἰκατάριος ἱερώπη”. Vezi și D. M. Pippidi, *Din istoria Dobrogei*, I, București, 1965, p. 148, unde atrage atenția că e „cea dintîi localitate de pe teritoriul țării noastre al cărei nume este pomenit într-un izvor literar antic”; Idem, *I greci nel Basso Danubio*, Milano, 1971, p. 36 și 231, nota 43.

³ R. Vulpe, *Paul Nicorescu*, în „Dacia”, XI—XII, 1948, p. 1—6.

⁴ Paul Nicorescu, *Les basiliques byzantines de Dolojman*, în „Bulletin de la Section historique”, t. XXV, Bucarest, 1944, p. 91—101, fig. 1—3.

⁵ Pentru o primă informare asupra cercetărilor noastre din anii 1965—1968 vezi: *Cercetări pe malul lacului Razelm, epoca romană și romano-bizantină*, în „Peuce”, II, Tulcea, 1971, p. 179—190; idem în „EAA”, VIII, s.v. Jurilovca (în curs de tipărire); idem, *Recherches dans un établissement peu connu et observations sur son territoire*, în „Actele Congresului al II-lea al AIESEE”, Atena, 1970, sub tipar.

⁶ S. Morintz, *Quelques problèmes concernant la période ancienne du Hallstatt au Bas-Danube à la lumière des fouilles de Babadag*, în „Dacia”, N. S., VIII, 1964, p. 101 sq; Eug. Zaharia și S. Morintz, *Cercetarea Hallstattului timpuriu în România*, în „SCIV”, 16, 1965, p. 451 sq.

⁷ Aducem și aici mulțumirile noastre lui S. Morintz pentru amabilitatea cu care ne-a ajutat la identificarea fragmentelor ceramice din descoperirile noastre. În discuțiile purtate cu d-sa ne-a împărtășit părerea că viața așezării de la Babadag pare a se opri la limita secolelor VIII—VII î.e.n., neexistînd suficiente elemente pentru a acoperi și secolul al VII-lea. Este posibil ca cercetările noastre viitoare, să aducă noi documente și mai circumstanțiate capabile să clarifice raportul dintre data finală a culturii Babadag și începuturile epocii arhaice grecești, fiindcă totuși ceramica greacă ar fi singura care ar putea să ofere limite cronologice mai precise.

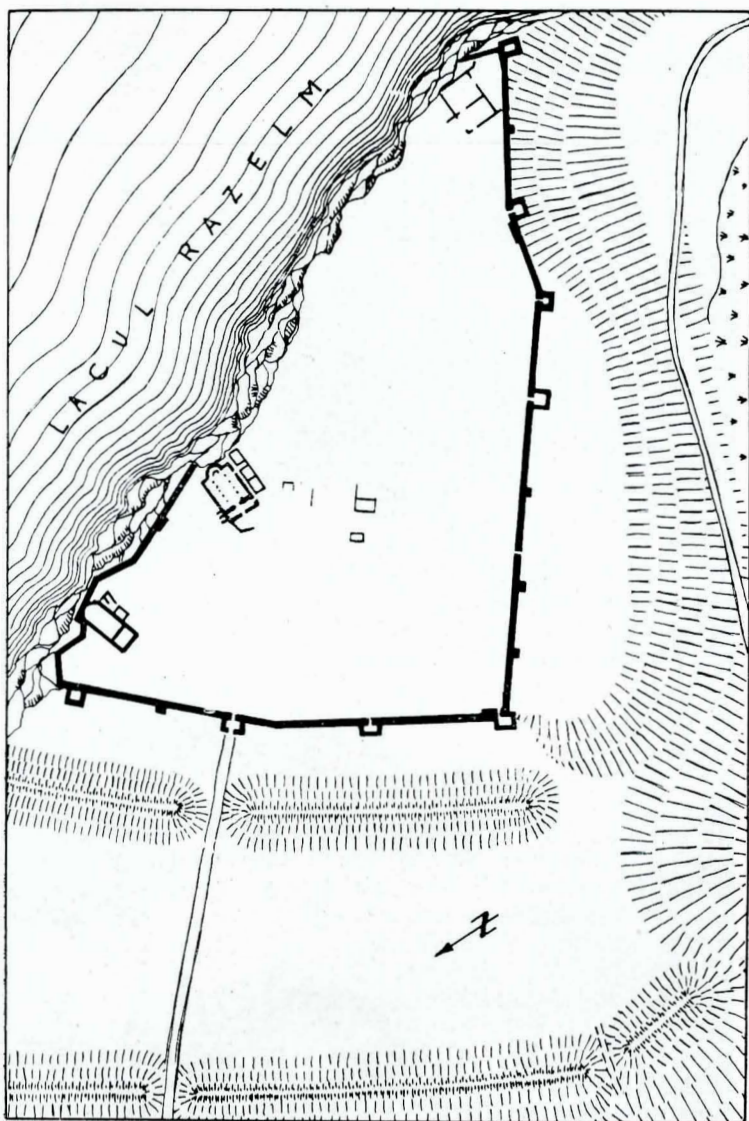

Fig. 1. Planul general al cetății de la Capul Dolojman (după Paul Nicorescu).

fragment cu decor incizat (fig. 2/4) și două cu brîul alveolar în relief (fig. 2/8,9). Din categoria vaselor mici se remarcă un fragment de ceașcă cu toarta ruptă, decorată cu mici adîncituri circulare, întrerupte de o proeminență (fig. 2/5) și unul din buza unei străchini cu fațete oblice în exterior (fig. 2/7). Ar mai fi de adăugat un fragment de vas mare cu gura simplă, buza ușor marcată în exterior, fără decor, lucrat din pastă poroasă de culoare gălbui deschisă (fig. 2/1)⁸.

După cum s-a putut observa, acest strat hallstattian este așezat direct pe nivelul antic al stîncii și se îngemănează cu ceramica greacă arhaică, fără a se putea stabili stratigrafic dacă între ele există un raport de succesiune. Situația poate avea două explicații. De o parte este posibil ca într-un anume moment din evoluția finală a locuitorilor hallstattieni — respectiv a populației locale — să fi existat un raport de contemporaneitate cu coloniștii greci, ceea ce a putut avea ca rezultat interferența dintre ceramica locală și cea greacă. De altă parte, dată fiind situația că nici stratul arhaic nu apare cu depuneri mult mai consistente, este posibil să fie vorba de un raport de succesiune. În aceste condiții și în baza documentării de care dispunem acum, este greu de stabilit raportul cronologic dintre cele două culturi, una reprezentînd o fază finală pe o anumită arie, cealaltă una de început, astfel încît numai cercetările viitoare ne pot oferi situații mai concludente.

Ajunși în momentul în care se pune problema apariției sau mai bine zis a instalării primilor coloniști greci pe acest cap de promontoriu, documentarea noastră nu este lipsită de semnificație, deși este încă redusă⁹.

⁸ Cf. S. Morintz, „Dacia”, VIII, p. 105 sq, fig. 3—8.

⁹ Paul Nicorescu, *Les basiliques* . . . În cercetările sale nu a ajuns la straturile inferioare propriu-zise și în consecință nu identificase resturi de locuire greacă. Singura referire pe care o face în acest sens se află la p. 96; „Des fragments de céramique grecque de bonne qualité trouvées dans les couches inférieures nous montrent qu'il s'agit d'un établissement ancien, probablement d'un comptoir commercial d'Histria”.

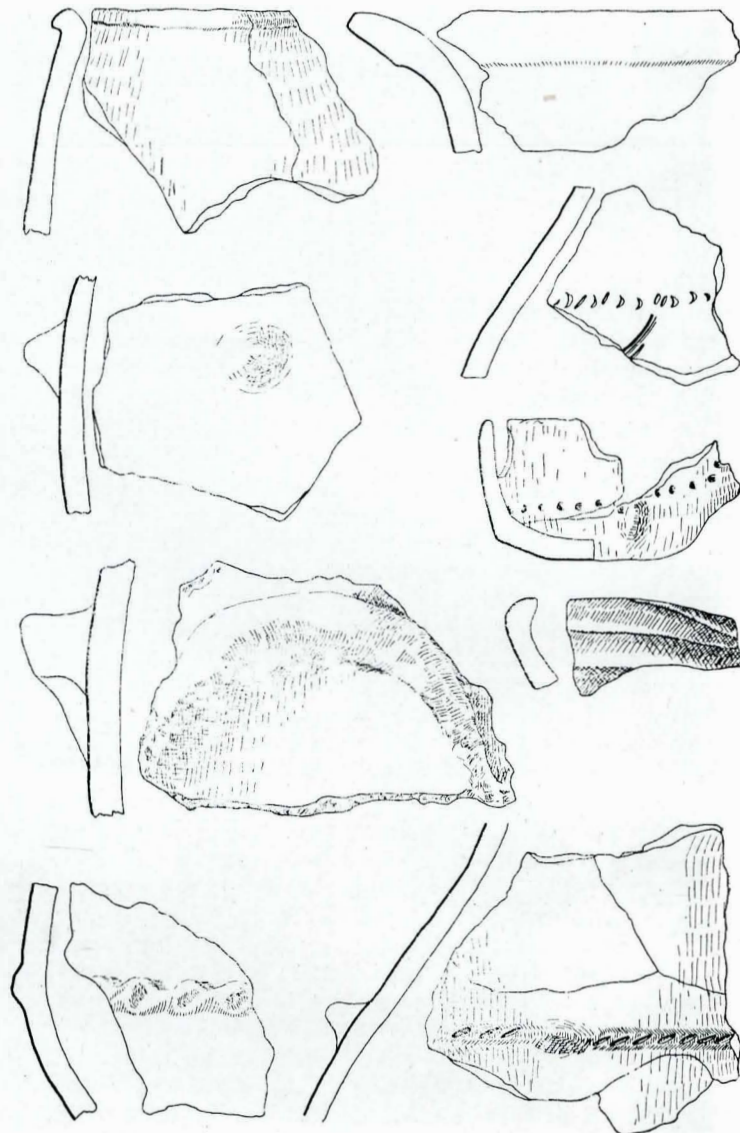

Fig. 2. Fragmente ceramice din aria civilizației Babadag.

Chiar de la începutul cercetării noastre, studiind terenul la suprafață, am reperat urme grecești arhaice pe terasa de sud-est din afara incintei romano-bizantine, dar mai ales în ruptura falezei înalte de la est. Acolo, probabil în urma unor exploataări a pietrei de calcar, o folie masivă din stîncă a alunecat, împreună cu zidul de incintă din această parte, în așa fel încît jos, pe malul apei, se poate observa îndeaproape întreaga stratigrafie a așezării începînd cu epoca arhaică greacă și continuînd succesiv pînă în epoca romano-bizantină. S-au cules astfel suficiente fragmente ceramice din toate epocile. Cel mai semnificativ este un fragment de bol arhaic, găsit pe terasa de sud, ornamentat pe buză cu o pasăre, ce face parte din cele mai vechi tipuri de la Histria, databile către ultimul sfert al secolului al VII-lea î.e.n. (fig. 3/2)¹⁰.

Prin cercetări sistematice, urme de locuire greacă au fost descoperite în trei puncte. În primul rînd ni se par demne de remarcat rezultatele obținute într-un mic sondaj, efectuat pe marginea falezei dinspre est, aproape de capul promontoriului, lîngă construcțiile ce figurează pe planul vechilor săpături (fig. 1).¹¹ Acolo, așa cum am menționat și mai sus, la nivelul antic al stîncii a apărut un strat arhaic nu prea dens, în cuprinsul căruia, pe lîngă cîteva fragmente hallstattiene, predomină ceramica arhaică greco-orientală. Dăm de remarcat este un fragment de bol cu decor în benzi. Registrul buzei este ornamentat cu cîte un grup de lanceole ce încadrează toarta fragmentară,

¹⁰ M. Lambrino, *Les vases archaïques d'Histria*, Bucarest, 1938, p. 39 sq, în special fig. 10; S. Dimitriu, în *Histria I*, București, 1954, p. 395, fig. 222-225.

¹¹ Din motive independente de voința noastră, nu dispunem încă de un nou plan general în care să apară racordarea vechilor săpături cu cele noi, care ar fi ajutat la o mai bună înțelegere a situațiilor pe care le discutăm.

¹² M. Lambrino, *op. cit.*, p. 46 sq., fig. 14—18; S. Dimitriu, în *Histria I*, p. 379, sq, fig. 205, 217—218; idem, în *Histria II*, p. 675 sq., nr. 127—131, pl. 10.

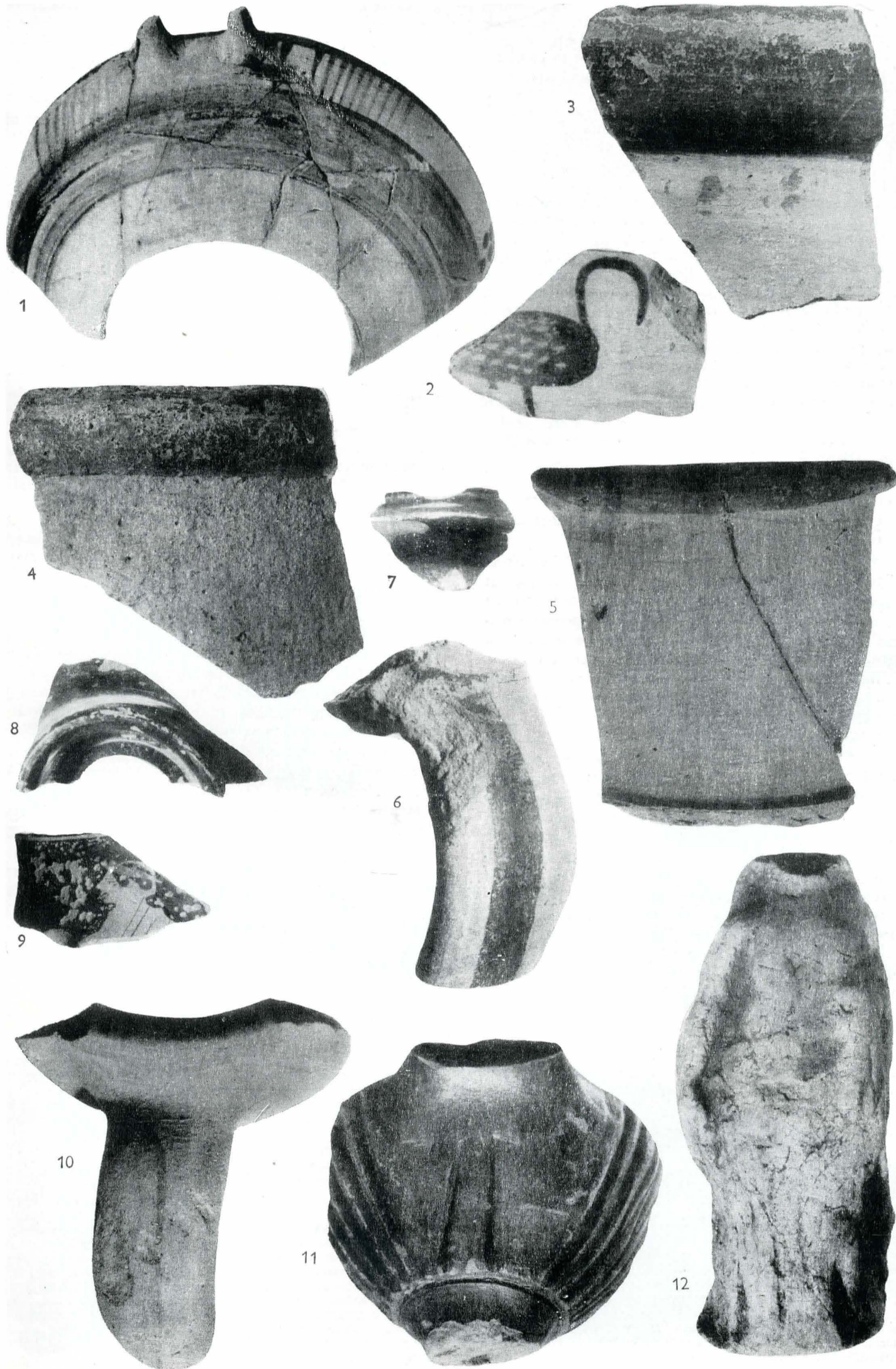

Fig. 3. Ceramică greacă: 1—6, 10 epoca arhaică, 7—9 epoca clasică, 11—12 epoca elenistică.

alternat cu o rozetă punctată. (fig. 3/1)¹². Împreună cu acestea s-au găsit și câteva fragmente de amfore cu angobă (fig. 3/3,6). Alte fragmente de amfore din secolul al VI-lea î.e.n., au fost descoperite în secțiunea de pe terasa de sud, unele în pământul ce constituie valul de apărare, înălțat prin săparea șanțurilor adiacente, operație prin care s-au perforat și straturile cele mai vechi de lângă zidul de incintă (fig. 3/10).¹³ Într-un alt sondaj, practicat chiar în capul promontoriului, pe panta din afara incintei, pe malul actual al lacului Razelm, s-au găsit de asemenea fragmente de amfore arhaice, deși stratul propriu-zis este acoperit de pînza freatică.

Epoca clasică greacă, în strat propriu-zis, a fost reperată mai întâi tot în sondajul de pe faleză, sub ruinele citadelei târzii, unde s-a surprins o porțiune dintr-o locuință cu zid din piatră de calcar legată cu pământ. Ea a fost datată cu ajutorul câtorva mici fragmente de cupe atice cu firnis și o monedă de bronz histriană — tipul cu roata. Dar, ca și stratul arhaic și cel clasic are o depunere foarte subțire, după câte ne-am putut da seama din spațiul foarte redus pe care l-am putut cerceta.

Această perioadă clasică — și în genere epoca greacă — stratigrafic vorbind, este mai substanțial ilustrată în sondajul de pe malul lacului, amplasat chiar în capul promontoriului, pe panta din afara zidului târziu de apărare, unde stratul are o grosime de aproape 2 m. Este singurul loc unde apare, pentru așezarea greacă de aici, o depunere similară celei de pe platoul de vest de la Histria.

Fragmentele ceramice arhaice, descoperite în acest loc, cu precădere amfore, nu provin din stratul propriu-zis ce pare a fi acoperit de pînza freatică, ci din dislocări de pe pantă sau la interferența cu stratul din epoca clasică.

În schimb în cuprinsul stratului din secolele V-IV î.e.n. s-au putut surprinde două nivele de locuire, din care s-au păstrat porțiuni din podele de lut. Cel mai vechi nivel poate fi atribuit jumătății a doua a secolului al V-lea, iar al doilea primei jumătăți a secolului al IV-lea î.e.n. A doua jumătate a secolului al IV-lea este reprezentată printr-o groapă, în cuprinsul căreia s-au găsit fragmente foarte mici de ceramică atică cu figuri roșii (fig. 3/7—9) și o monedă de bronz, probabil din Chersonesul tauric, dar care n-a putut fi încă studiată.

Stratul elenistic în porțiunea cercetată nu prezintă o stratigrafie clară, dar fragmentele ceramice găsite, acoperă secolele III-I î.e.n. (fig. 3/11). Între acestea, semnificative sînt fragmentele de toate de amfore șampilate, originare din Thasos și Sinope. Demn de subliniat ni se pare faptul că aici s-au găsit urmele unui cuptor, semnalat prin bulgări de lut vitrifiat, multă cenușe și un fragment de figurină de teracotă ce pare a fi un rebut (fig. 3/12), elemente suficiente pentru a ne permite această presupunere. De altfel întreg stratul elenistic este cărbunos și bogat în chirpic ars, încît este posibil ca să existe aici mai multe cuptoare și de aceea urmele de locuințe să fie aproape absente. Aceste elemente le socotim deosebit de importante fiindcă dezvoltarea cercetărilor din acest loc ne poate aduce noi descoperiri de acest gen și ne-ar oferi termeni de comparație în legătură cu problema producției locale grecești, ce ne-ar completa tabloul pe care l-am putut schița la Histria. În toate punctele cercetate, la nivelul depunerilor grecești s-a descoperit, împreună cu ceramica greacă uzuală arsă oxidant sau reductor, și ceramică indigenă lucrată cu mîna, aparținînd epocii hallstattiene finale și La Tène. Ea va constitui o preocupare a noastră în viitor. Pentru moment ea nu este în suficientă măsură asigurată stratigrafic pentru a ne permite o prezentare în acest cadru. Pe de altă parte există mici nuanțe distinctive în comparație cu descoperirile de acest gen de la Histria, încît implică un studiu detaliat și atent.¹⁴

¹³ M. Lambrino, *op. cit.*, p. 100 sq, fig. 85; S. Dimitriu, în *Histria I*, p. 366 sq, fig. 157, 173; idem, în *Histria II*, p. 103, cat. nr. 524, 527, pl.54.

¹⁴ Vezi studiile noastre: *L'artisanat à Histria du VI-e au Ier siècle av. n.è.*, în „Dacia” VI, N.S., 1962, p. 122—134; idem, *La céramique autochtone d'Histria au V-e -Ier siècle av. n.è.*, în *Actes du premier Congrès International des Études Balkaniques et sud-est Européennes*, II, Sofia, 1970, p. 335—351, pl. I—V; idem, *La céramique grise d'Histria à l'époque grecque* în „Dacia” N.S., 1968, p. 305—329, fig. 1—12.

În legătură cu epoca romană, din rezultatele pe care le obținuse, Paul Nicorescu menționa existența câtorva inscripții latine¹⁵.

Prin cercetările noastre, o primă documentare am obținut-o la suprafața actuală a terenului, observînd o mai mare frecvență a fragmentelor ceramice romane pe o zonă relativ întinsă, spre malul apei și în afara valurilor de apărare din perioada târzie.

În sectorul I, de pe cetate, s-a surprins o mică porțiune dintr-o clădire, pavată cu cărămidă, ce-ar putea aparține, dacă nu secolului al II-lea, oricum secolului al III-lea e.n. Ea se afla sub clădirile din secolele IV-V e.n., existente pe marginea falezei, pe un spațiu redus, rămas între paramentul exterior al zidului de apărare și marginea actuală a falezei.

Fragmente ceramice romane, tipuri curențe, s-au găsit în toate sondajele practicate pe cetate sau în afara fortificațiilor ei.

O documentare mai bogată am obținut-o printr-un sondaj amplasat în zona din afara valurilor, la o distanță de aproximativ 300 m sud-vest de zidul de apărare.¹⁶ S-a constatat existența unui strat de cultură din epoca romană, gros de 1,35 m, compus din trei nivele documentate prin resturi de locuire. Sub el se află un strat subțire din care au ieșit la iveală câteva fragmente de ceramică elenistică și getică lucrată cu mîna. În acest context s-a găsit și o monedă, nu prea bine conservată, susceptibilă de a reprezenta un denar roman republican.

Primul nivel roman de locuire este ilustrat prin resturi de dărîmături din piatră de calcar și fragmente ceramice de uz curent, ce pot fi atribuite secolului al II-lea e.n. Adăugăm descoperirea, în apropiere de acest sondaj, la marginea zonei locuite, spre lac, a unei monede de la împăratul Hadrian. Cel de al doilea nivel s-a identificat prin resturile unei podele de lut ars și un chiup căruia îi lipsește gura, îngropat pînă la jumătate, față de nivelul locuinței de care era legat. Prin poziția stratigrafică, mai mult decît pe baza fragmentelor ceramice descoperite, acest nivel poate fi atribuit secolului al III-lea e.n. (fig. 4).

Ultimul nivel de locuire ce se succede în mod firesc este posibil să fi avut două faze. El conține resturi de construcții din piatră de calcar legată cu pământ negru din care în secțiune s-a surprins un segment de zid și o mică suprafață din pavajul adiacent, construit din lespezi de calcar, neregulat cioplite. Ceramica găsită pe acest nivel sugerează un cadru cronologic între sfîrșitul secolului al III-lea și pînă după mijlocul secolului al IV-lea. Limitele cronologice sînt indicate de monedele apărute printre ruinele acestui nivel. Una este emisă de împăratul Constantin I (313—317) iar alta de Valentinian (27 sept. 365—27 mai 366).¹⁷ Locuirea în această zonă se întrerupe într-un moment din a doua jumătate a secolului al IV-lea al erei noastre.

După această dată, întreaga zonă locuită pînă atunci în afara valurilor târzii este afectată unei necropole plane de inhumație ce s-a dezvoltat de-a lungul perioadei de existență a citadelei romano-bizantine.¹⁸ Cîteva morminte descoperite, cu gropi simple, sau tipul cu paramente de piatră, sînt foarte asemănătoare cu cele de la Histria din aceeași perioadă. Existența lor aci dovedește, pe plan istoric, o evoluție similară a celor două centre.

¹⁵ Paul Nicorescu, *loc. cit.*, p. 96. Informațiile în legătură cu epoca romană sînt consemnate în rîndurile: „*Quelques inscriptions latines prouvent qu'il (le site n.n.) a également existé à l'époque romaine, ce qui vérifierait l'opinion de Pârvan qui était d'avis que sur cet emplacement s'était élevé Argamum, qui remonte à l'époque de Trajan*”. După cîte știm, din aceste inscripții nu s-a păstrat niciuna. Se pare că ele au dispărut în timpul ultimului război împreună cu alte descoperiri, care probabil au ajuns în posesia unor colecționari particulari.

¹⁶ Sondajul (III) a fost de mici proporții, 19×1,25 m.

¹⁷ Monedele descoperite în campania anului 1968 au fost identificate de Maria Chițescu căreia îi aducem mulțumirile noastre.

¹⁸ Descoperirea necropolei târzii din această parte revine unui profesor din comuna Jurilovca cu ocazia studierii unei galerii de animal. O mică cercetare orientativă făcută în acel punct ne-a dus la descoperirea a două morminte: în primul, prevăzut cu parament de piatră un adult, în poziție dorsală, și în al doilea, un copil în poziție chircită, fără inventar. Acesta a avut lângă el o mandibulă de ovină și cîteva oase sfîrîmate, care, dacă nu provin din stratul de cultură, poate reprezenta o ofrandă. În sondajul nostru — S III — a apărut un mormînt de adult, în poziție dorsală, cu capul la vest, depus într-o groapă cu nișe săpată în roca de calcar, lipsit de inventar. Toate aceste morminte sînt posterioare locuirii de aci, ceea ce înseamnă că începutul necropolei se plasează spre sfîrșitul secolului al IV-lea e.n. și se dezvoltă paralel cu viața cetății din perioada târzie.

Se observă că, deși sondajul acesta a fost de proporții foarte reduse, documentarea obținută atestă existența unui strat roman destul de intens locuit, strat care, luat în considerație în funcție de amplasarea sa topografică poate însemna ori întinderea așezării romane cu mult în afara incintei târzii, ori că avem de a face cu un cartier situat în afara unor probabile fortificații din aceeași vreme, nedescoperite încă. De altă parte, întreruperea locuirii din această zonă într-un moment din a doua jumătate a secolului al IV-lea al e.n. reprezintă o situație arheologică deosebit de semnificativă datorită faptului că ea aduce o documentare în plus și o confirmare a observațiilor făcute în anumite zone de la Histria. Și aici ca și acolo, un întreg cartier intens locuit este abandonat către al 3-lea sfert al secolului al IV-lea și afectat unei necropole plane de inhumație, cu tipuri de morminte asemănătoare celor de la Capul Dolojman, ce s-a dezvoltat de la sfârșitul secolului al IV-lea până la sfârșitul secolului al VI-lea, poate chiar și în primele decenii din secolul al VII-lea e.n.¹⁹

Ultima perioadă din viața așezării de care ne ocupăm, cuprinsă între secolele IV-VI e.n., este cea mai bogat documentată, mai

ales din cercetările vechi dar și în urma celor întreprinse de noi. Primele noastre investigații au fost amplasate pe cetate, la marginea falezei, în imediata apropiere a bazilicii cu trei nave și a zidului de incintă.²⁰

În partea din interiorul incintei, stratul de cultură din secolul al VI-lea e.n. este compus din trei nivele.

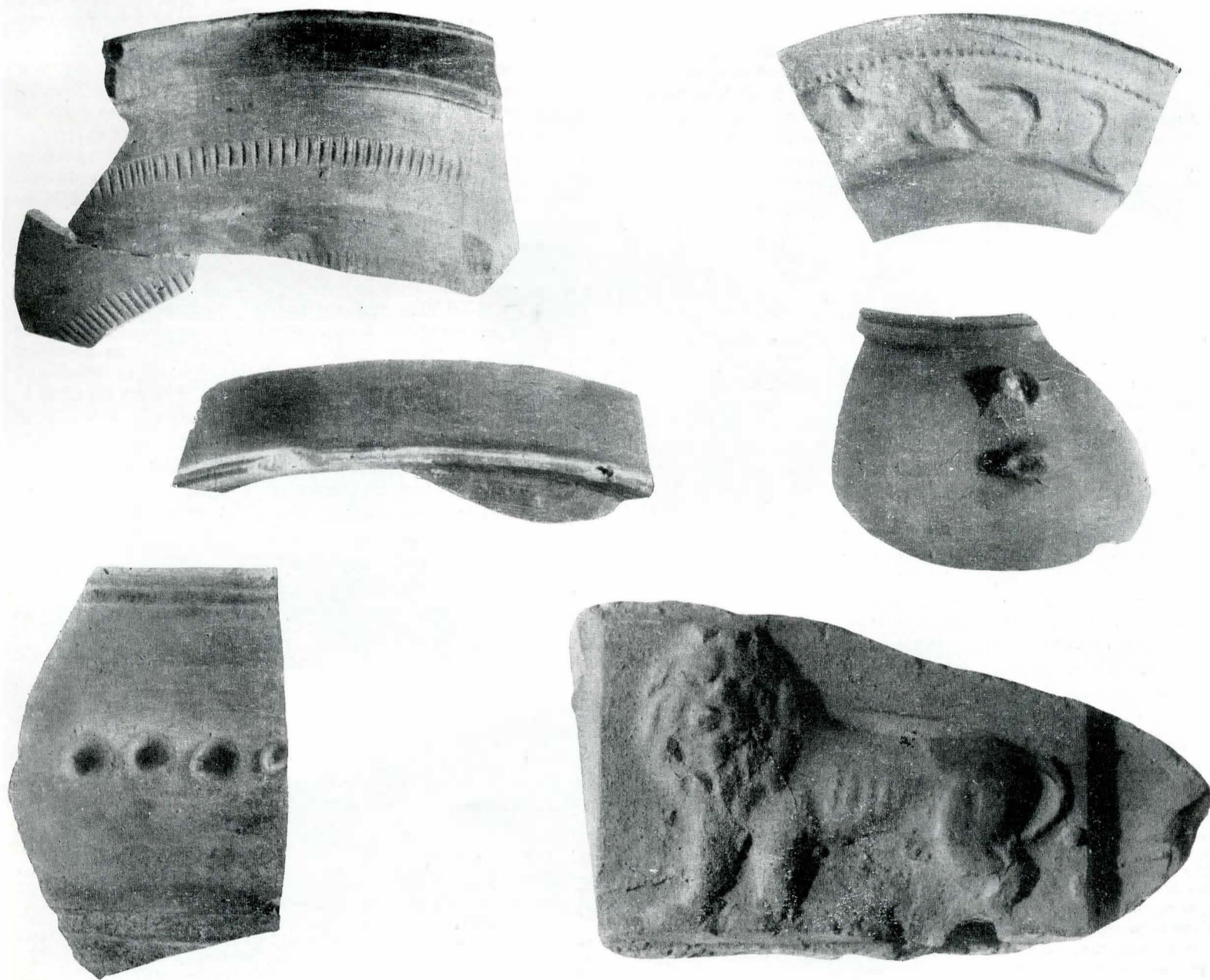
Primului nivel îi aparțin două încăperi. Una a fost prinsă parțial în secțiune, reprezentând un colț de cameră cu zid de piatră legată cu pământ, pe a cărei podea arsă s-a găsit o monedă de la împăratul Justinian. A doua este o cameră mare, cu podea de lut, arsă, a cărei bază se află la nivelul plintei din exterior a zidului și care, probabil cu o refacere, a funcționat până în vremea lui Mauriciu Tiberiu, după o monedă găsită în dărâmurile ei.

Nivelul al doilea este construit pe dărâmurile celui dintâi, expus mai sus din care s-a descoperit o încăpere spațioasă cu latura lungă de 8 m, cercetată numai pe jumătate. Pereții săi sînt construiți din piatră de calcar, legată cu pământ negru. Nivelul era marcat de un strat de lut galben, ars în parte, ce părea a fi fost postamentul pavajului din plăci nefasonate de calcar, din care s-a păstrat ici și colo cîte un martor. Această încăpere are anexată o altă cameră din care a rămas un segment de zid, orientat perpendicular pe zidul exterior al bazilicii. O porțiune de pavaj din piatră nefasonată, ce se păstrează în această nouă încăpere, este

¹⁹ Necropola de la Histria din secolele IV—VI—VII e.n. este foarte întinsă. Puține morminte au inventar funerar, însă pentru o bună parte dintre ele poziția stratigrafică este suficient de clară. Cităm cîteva exemple: raportul nostru din „Materiale” IV, 1957, p. 24—55, fig. 10—20, 33—38; S. Dimitriu și Carmen Dumitrescu, în „Materiale” VIII, 1962, p. 401, fig. 5/1; H. Nubar, în „Materiale” IX, 1970, p. 193—201. O situație întru totul corespunzătoare celei de care vorbim a apărut în cercetările noastre, încă inedite, de lângă zidul roman de apărare de la Histria, din anii 1964—1969, unde locuirea se întrerupe în cel de al treilea sfert al secolului al IV-lea e.n., dată după care zona este transformată în necropolă plană de inhumație.

²⁰ Acest punct l-am denumit *Sectorul I* și a fost început printr-o secțiune paralelă cu axul bazilicii, perpendiculară pe zidul de incintă. S-au deschis de aci suprafețe în așa fel încît să se poată face corecțiunea cu complexul bazilical în scopul stabilirii raportului stratigrafic între zidul de incintă și ruinele existente intra și extra-muros.

Fig. 4. Ceramică romană, sec. II—III e.n.

plasată cu 0,40 m mai sus față de cel al camerei mari, ceea ce dovedește refolosirea, sau mai bine zis refacerea ei în ultima perioadă de existență a cetății, respectiv în nivelul al treilea.

Fragmentele ceramice descoperite în toate cele trei nivele sînt tipuri comune în Dobrogea secolului al VI-lea. Dintre ele cităm: veselă uzuală (fig. 5/1-3,5), amfore (fig. 5/4,6,7,9,10), un capac (fig. 5/8)²¹ etc. Această încadrare cronologică este susținută și de monedele descoperite, emise de împărații Justinian I, Justin I, Justin și Sofia și Mauriciu Tiberiu.²²

Tot în acest sector s-au cules noi date asupra zidului de apărare. În săpăturile anterioare acesta a fost degajat pe ambele paramente, de-a lungul întregului perimetru, prin cîte un șanț îngust, atît cît era necesar în vederea reconstituirii planului (fig. 1). Construirea lui a fost plasată, de către P. Nicorescu în secolul al VI-lea e.n., așa cum indicau izvoarele antice, cele două basilici creștine descoperite de el și probabil monedele despre care nu face referiri.

Pornind de la observațiile pe care le-am putut face prin secționarea zidului de incintă²³ se conturează cîteva elemente noi. Actuala plintă a zidului, în exterior, se află sensibil mai jos decît primul nivel din secolul al VI-lea din interior. O dată cu redegajarea paramentului exterior am descoperit un bastion cu laturile de cîte 3 m, neconsemnat în plan și o serie de ruine anterioare plasate mai jos de actuala plintă. S-a observat cu acest prilej că zidul a suferit unele reparații făcute ori în urma unor distrugerii ori din cauza pericolului unei alunecări de teren, reparații sesizabile prin diferența de mortar și a dimensiunii blochetelor paramentului. La bastion situația este ceva mai clară în sensul că paramentul într-o fază mai veche avea nivelul mai jos. În momentul reparației el a fost păstrat pînă la înălțimea necesară drept fundație, creindu-se o nouă plintă față de care s-a retras noul parament. De la nivelul actualei plinte, tot în exterior, mai jos cu 0,20—0,30 m se află un nivel de locuire cu construcții din piatră și ceramică de aspect tardiv care aparține probabil secolului al V-lea e.n. Aceste observații sînt întărite de descoperirea unei monede cu modul specific acestui secol, dar fiind în proastă stare de conservare nu a putut fi descifrată. Între acest nivel și un altul situat mai jos din care s-a degajat o parte dintr-o încăpăre cu zid de piatră și pavaj de cărămidă ce pare a ține de stratul roman din secolele II-III e.n. se intercalează resturile a două cuptoare a căror existență ar putea acoperi stratigrafic o parte din secolul al IV-lea.

Dezvoltarea cercetărilor în direcția basilicii cu trei nave pe care am redegajat-o ne-a furnizat cîteva observații noi deși lucrările nu sînt încheiate. Mai întîi am constatat că nu tot nivelul ei fusese degajat, în speță al navei centrale care este pavată cu dale mari de calcar, bine șlefuite și bine încheiate (fig. 6,7). În navele laterale, unde pe planul vechi apar cîteva dale, actualmente am surprins postamentul de piatră peste care se află un strat destul de gros din lut galben bine bătătorit (fig. 7) purtînd urmele unui incendiu puternic proiectat pe pereții laterali ca și pe pavimentul din nava centrală. Nivelul de călcare al basilicii se află în raport direct cu primul nivel de locuire pe care l-am atribuit primei părți a secolului al VI-lea e.n. Se pare că basilica a funcționat și în perioada nivelului al doilea. Mai puțin probabil este ca ea să mai fi funcționat ca atare în perioada ultimului nivel, deoarece ruinele acestuia se află cu mult înălțate față de nivelul ei de călcare și de construcție, ceea ce ar fi însemnat ca pereții exteriori să fi ajuns în bună parte îngropați. Pe de altă parte în nartex apare un ziduleț pe direcția est-vest care împreună cu astuparea ușii navei din dreapta închid o încăpăre, iar în stînga se află o groapă în care pare a fi fost împlîntat un chiup. Acestea nu par a fi avut legătură cu perioada de via-

bilitate a basilicii. Toate aceste observații nu pot fi definitive deoarece redegajarea întregului complex bazilical cu anexele sale ne poate aduce noi date.

Observații noi s-au făcut în partea dinspre absidă. În planul publicat (fig. 1) este conturat numai arcul interior. Încercînd să-i găsim linia exterioară am constatat că ea se află mai jos, spre partea inferioară a fundației, situație creată în urma alunecării unei mari falii de stîncă ce a antrenat după ea o bună parte din zidul de incintă cu construcțiile anexe. Coborînd deci sub nivelul basilicii am constatat că absida în exterior are o formă semihexagonală. Această operație ne-a dus totodată la descoperirea parțială a ruinelor absidei unei alte basilici, mai vechi. Ceea ce se păstrează din ea sînt capetele de est ale navelor laterale cu bazele pilaștrilor din interior și începutul arcului absidei. În interiorul lor se află și o porțiune din pavimentul construit din plăci din calcar sumar fasonate. Conform planului obținut se poate afirma că ne aflăm în fața unei alte basilici susceptibilă de a fi datată în secolul al V-lea al e.n. (fig. 9).²⁴ Nivelul ei de călcare se leagă foarte bine cu nivelul construcțiilor din exteriorul bastionului și curtinei adiacente, plasat mai jos de plinta despre care a fost vorba mai sus. Această nouă bazilică în plan are același ax cu cea deja cunoscută. Zidurile lungi exterioare au fost folosite drept fundații la basilica a doua, din secolul al VI-lea, care pare a fi păstrat același plan. În fapt ne apare situația prin care constatăm că basilica II a fost retrasă spre interior față de basilica I numai cu spațiul absidei. Capetele de zid dinspre est ale basilicii I corespund navelor laterale cu un ieșind care marchează linia pilaștrilor, de unde face colț spre est, în arc lin, marcînd începutul absidei. Din păcate arcul s-a prăvălit în josul falezei o dată cu zidul de apărare din imediata apropiere (fig. 9). Posibilitățile de datare ale acestui nivel sînt oferite de situația stratigrafică, de fragmente ceramice și de două monede, nedescifrabile, dar al căror modul este comun celor din secolul al V-lea e.n.

Alte observații în legătură cu perioada secolelor IV—VI s-au făcut în sectorul II, amplasat pe terasa dinspre sud-est, sensibil mai joasă față de faleza de est. Cercetările în această parte au fost începute printr-o secțiune perpendiculară pe linia exterioară a zidului de apărare (fig. 11), unde după aspectul reliefului actual se afla probabil zona de acces spre portul antic devenit astăzi stufăriș²⁵. Stratigrafia ne-a furnizat o serie de date în legătură cu perioada de funcționare a incintei, prevăzută cu un val și două șanțuri de apărare. Primul ei nivel de călcare, reprezentînd totodată nivelul de construcție, se prezintă sub forma unui pat de pietriș din calcar pe care l-am denumit berma I. Cu aproximativ 0,20—0,30 m mai sus se află un strat subțire de lut, destul de rezistent, în planul orizontal ce constituie al doilea nivel, respectiv berma II. Se pare că acest nivel este posterior unei distrugerii a zidului, în urma căreia șanțurile ar fi fost parțial umplute, sau poate nu au fost complet curățate de dărîmături, dacă interpretăm corect profilul. Afirmatia se bazează pe faptul că o monedă de la împăratul Valentinian a fost găsită în pămîntul căzut pe panta șanțului, într-un pămînt amestecat cu chirpic ars. Situația pledează în favoarea unei distrugerii ce a putut avea loc după anul 364 cînd a fost emisă această monedă și în consecință zidul fusese construit și funcționase înainte de acest moment. Urmează apoi un alt strat subțire de pămînt peste care se află o depunere de praf de mortar, nedepășind 10 cm grosime, care ar putea reprezenta berma III. Și aici situația permite interpretarea ca ea să reflecte un alt moment de distrugere, cu avariarea zidului, după care, prin opera de reparare și curățire a dărîmăturilor să fi rămas pe loc numai praful de mortar. Deasupra se află o altă depunere, de asemeni nu prea groasă, peste care a avut loc ultima și marea distrugere a cetății de la sfîrșitul secolului al VI-lea sau începutul secolului al VII-lea, în urma căreia a rămas pînă astăzi un masiv de dărîmături. Totodată, după cum arată profilul, se pare că în acest ultim moment șanțurile cu valul nu mai erau în funcțiune (fig. 11).

²¹ Cercetarea întregului complex bazilical nefiind încheiată ne împiedică să dăm aici un nou plan al său.

²² Sectorul II a fost deschis printr-o secțiune lungă de 80 m și lată de 2 m; pornind de la paramentul exterior al zidului traversa berma, valul și cele două șanțuri adiacente, astupate, apoi o terasă aproape orizontală, de la marginea căreia o pantă repede accede la malul stufărișului.

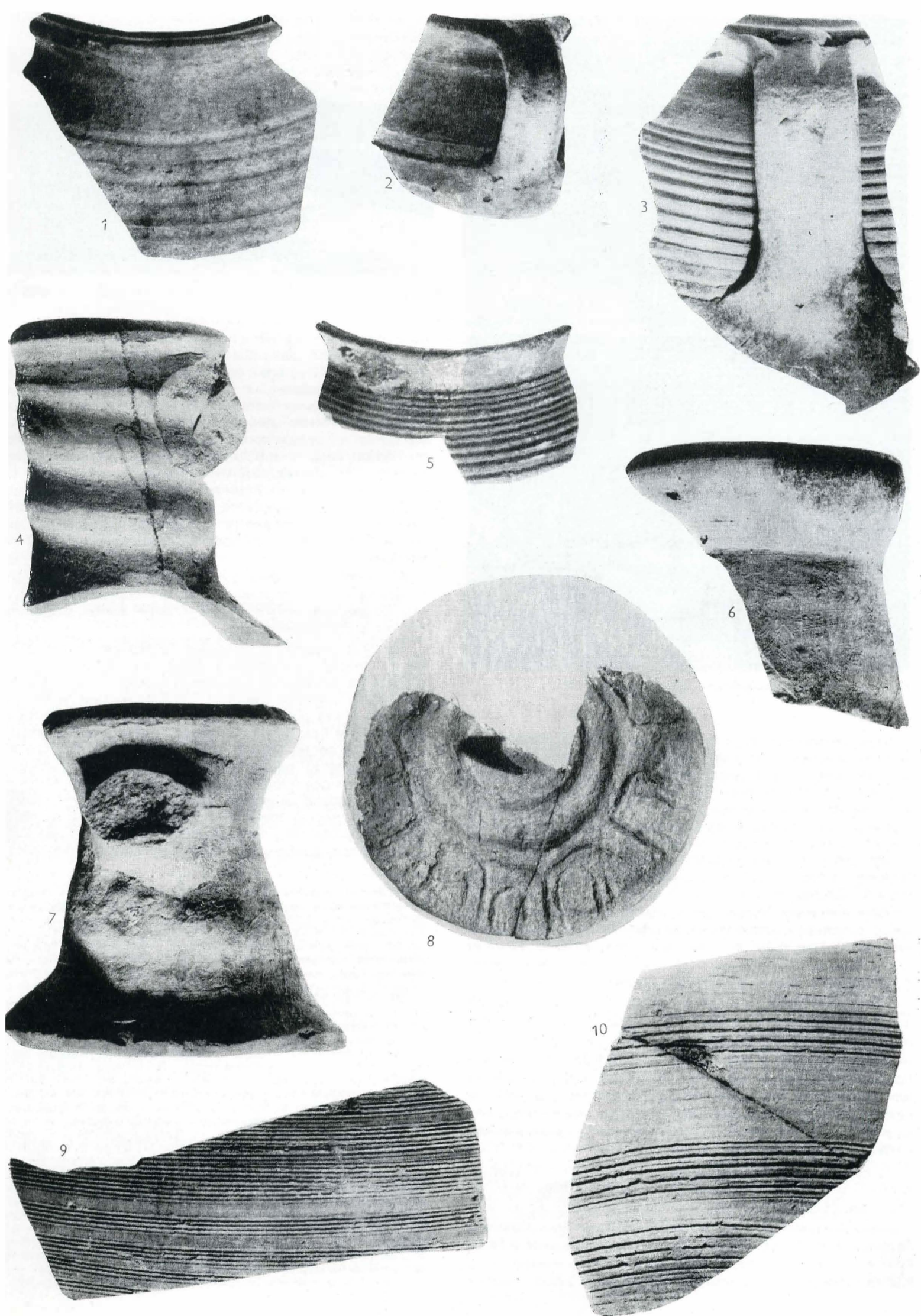

Fig. 5. Fragmente ceramice din secolul al VI-lea e.n.

Fig. 6. Interiorul bazilicii, vedere spre sud-vest.

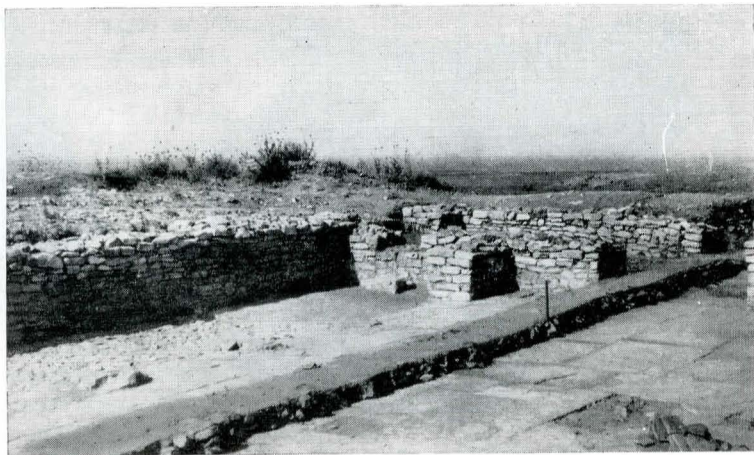

Fig. 7. Ruinele bazilicii din secolul al VI-lea e.n.

Fig. 8. Sectorul I, curtea exterioră și ruinele dinspre fațadă.

Prin secționarea lor, împreună cu degajarea complexului de clădiri adiacente și stabilirea raportului dintre ele, faptul pare verosimil. Valul apare aplatizat, aproape nesensibil la suprafața actuală a terenului din cauza umplerii șanțurilor. Situația constatată poate însemna că într-un moment anterior ultimei distrugerii s-a renunțat la acest sistem de apărare de pe terasa sud-estică, poate o dată cu construirea celui de al doilea val dinspre nord-vest care închidea și această terasă. Fixarea în timp însă a acestui moment, cu oarecare șanse de veridicitate, impune încă noi cercetări.

Pentru moment putem spune că ceramica descoperită pe fundul șanțului I aparține unor tipuri de amfore și veselă uzuală caracteristice secolului al VI-lea e.n. ceea ce înseamnă că el era încă în funcțiune cel puțin în prima parte a acestui secol, dacă nu cumva umplerea s-a făcut treptat și în acest caz nu se mai poate interpreta stratigrafia șanțului. Oricum, în imediata apropiere se află ruinele clădirilor unui cartier extramuros din secolul al VI-lea, după cât se pare, eventual de la sfârșitul secolului al V-lea, care prezintă clar două momente de construcție prin suprapuneri de ziduri. Se înțelege deci că și ele la rândul lor au suferit o distrugere, desigur concomitent cu zidul de incintă, fiind apoi refăcute. Este posibil ca locuitorii ultimei faze să fi contribuit la astuparea șanțului a cărui existență nu mai era necesară.

În campania din 1971 am lărgit o mică suprafață în vederea degajării unor clădiri din acest cartier, unde pe lângă ceramică târzie am descoperit și o monedă de la împăratul Focas, surfrapată. Descoperirea este mai mult decât sugestivă, deoarece dovedește prelungirea vieții cetății până în prima parte a secolului al VII-lea e.n. Aceste date, coroborate cu situația de la Histria, unde până în prezent sînt descoperite cîteva monede

Focas, surfrapate sub Heraclios, au dus la interpretarea prelungirii vieții cetății până către 614²⁶. Adăugăm, tot în baza cercetărilor din 1971, că acest cartier de locuințe extramurane acoperă întreaga terasă până în capul actual al promontoriului, unde s-au descoperit astfel de ruine. Totodată s-a constatat o eroziune a terenului, alunecări, faptul că apele actuale ale lacului Razelm au avansat spre uscat și că nivelul său este sensibil mai ridicat decît în antichitate, ca și lacul Sinoe care acoperă ruinele inferioare ale Histriei. Lîngă ruinele locuințelor târzii de aici, care aveau două nivele s-au descoperit și resturile unui cuptor circular, probabil de ceramică, din care se păstrează numai camera de combustie. Cu acestea am ajuns la capătul expunerii principalelor descoperiri făcute în cele șapte campanii de săpături.

Sprijinindu-ne pe noua documentare de care dispunem acum, în lumina acestor cercetări, se pot face cîteva observații generale, cu totul preliminar, asupra evoluției acestei așezări greco-romane și romano-bizantine.

Un prim rezultat îl constituie confirmarea existenței unei așezări grecești, de proporții mult mai reduse, dar care se situează pe același plan cronologic cu Histria. Chiar dacă cele mai vechi fragmente ceramice arhaice, pe care le-am putut ilustra aci, sînt puțin numeroase, ni se pare că sînt suficiente pentru a justifica afirmația. Totodată, pînă la noi cercetări în alte puncte de pe litoralul dobrogean, aceste rezultate ni se par de asemenea suficiente în sensul confirmării ipotezei lui Vasile Pârvan de a fi localizat aci, în baza interpretării horothesiei histriene, anticul Argamum, echivalent cu cel menționat de Procopius²⁷. Acestei mențiuni i se adaugă aceea a lui Hecateu din Milet, scriitor din a doua jumătate a secolului al VI-lea î. e. n., transmisă prin Stephanus din Bizanț fragmentul 172 (vezi nota 2).

²⁶ Pentru problema sfîrșitului cetății Histria, în lumina cercetărilor din ultimele două decenii, vezi: Em. Çondurachi, *Scurt istoric al cetății Histria*, în: *Histria I*, 1954, p. 61—62; idem, *Histria à l'époque du Bas-Empire d'après les dernières fouilles archéologiques*, în: „Dacia”, N.S., I, 1957, p. 262; idem, *Histria romano-bizantină în lumina ultimelor săpături*, în „Monumente și muzee”, I, 1958, p. 26 sq. Un studiu special asupra monedelor lui Focas, vezi: H. Nubar, *Monede bizantine de la începutul sec. al VII-lea și sfîrșitul cetății Histria*, în: „Studii și cercetări de numismatică”, III, 1960, p. 183—193. D-sa a avut amabilitatea să identifice moneda descoperită de noi pentru care îi aducem mulțumirile noastre. Phocas, 36 e, 1 a. 603—610, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection*, I, 1968.

²⁷ Dacă localizarea la Capul Dolojman a anticului Argamum atestat, după Vasile Pârvan, în horothesia Histriei, echivalent cu Ἀργάμω din Procopius rămîne valabilă, atunci informația lui Hecateu ar fi într-un totu confirmată de descoperirile din epoca arhaică ce se situează pe același plan cronologic cu cele de la Histria începînd cu ultima parte a secolului al VII-lea î. e. n. De asemenea, dacă este vorba de o așezare de tip polis cum o menționează Hecateu πόλις ἐπὶ τῷ Ἰστρῷ și cum lasă să se înțeleagă Vasile Pârvan în comentariul său din *Histria IV*, p. 583 sq acordîndu-i un teritoriu rural propriu, sau „un comptoir commercial d'Histria” cum sugerează P. Nicorescu, *loc. cit.*, p. 96, este greu de spus în momentul actual. Numai descoperiri viitoare care să aducă o documentare mult mai bogată ne-ar permite o afirmație într-un sens sau altul. Pe de altă parte nu putem trece cu vederea încercarea lui Em. Popescu de a localiza la Capul Dolojman, *Constantiniana* — polis la nord de Histria — în T.I.R., L 35 Bucurest, București, 1969, p. 24, 34, 48, 63; R. Vulpe, *Note de istorie tomitană*, în „Pontice” II, 1969, p. 157—165, respinge ipoteza noii localizări din lipsă de argumente peremptorii. Vezi și A. Aricescu, *Quelques précisions sur la carte de la Scythia Minor*, în „Dacia” N.S., XIV, 1970, p. 297—310.

Evoluția acestei localități în epoca greacă este ilustrată în modul cel mai convingător de situația stratigrafică pe care am surprins-o în sondajul din capul promontoriului, la malul apei. În acel punct numai straturile aparținând epocii clasice și elenistice au o grosime de 2 m și este posibil ca cel arhaic să se afle sub pînza freatică, ținînd seama de fragmentele ceramice găsite.

Situația de care vorbim, prin aspectul ruinelor, al succesiunii depunerilor cît și prin materialele descoperite este cu totul similară cu cea de pe platoul de vest al cetății Histria, unde se află cartierul din afara fortificațiilor, din epocile clasică și elenistică²⁸. Din punct de vedere topografic se constată că cele mai bogate urme de locuire greacă sînt concentrate pe faleza de est, sub cetatea romano-bizantină și spre capul promontoriului, continuînd pe pantă în afara ei. În zonele dinspre sud-vest locuirea greacă apare mult mai rarefiată, mai puțin densă.

Pînă în prezent nu putem ști dacă în această primă perioadă de existență și chiar de-alungul epocii grecești, așezarea a fost fortificată sau nu, deoarece nu dispunem de nici un indiciu. Impresia noastră este mai degrabă negativă în legătură cu această problemă.

Ni se pare de asemenea că nivelul arhaic, în faza sa cea mai veche, suprapune stratul hallstattian din aria culturii Babadag, ce reprezintă urmele populației locale din perioada precolonială. Așa cum arătam mai sus, pe Capul Dolojman este documentată perioada tîrzie a acestei culturi, din secolul al VIII-lea, eventual al VII-lea î. e. n.²⁹. Există cîteva obiecte și mai vechi, dar nu suficiente pentru a dovedi o locuire intensă, ca cea din cetatea eponimă de la Babadag. Nu este imposibil ca în momentul instalării coloniștilor greci aici să fi mai existat un grup de localnici cu care aceștia să fi conviețuit un timp, deoarece resturile ambelor culturi le găsim într-o situație de întrepătrundere, de îngemănare. Faptul poate însemna un contact direct, chiar din primul moment, între cele două populații, dar chestiunea este prea delicată pentru a fi tranșată pe baza acestor minime observații.

În epoca romană locuirea era concentrată probabil sub cetatea tîrzie, după cum o dovedesc puținele ruine de pe faleză, din afara zidului de apărare și sondajul de lîngă bazilica cu trei nave. Sensibil mai rarefiate sînt ruinele romane de pe terasa de sud-est din direcția probabilă a portului antic, aflat actualmente sub apă. În schimb stratul roman dispre sud-vest apare suficient de bogat în sondajul care a fost amplasat în afara valurilor de apărare din perioada tîrzie. Acolo s-au identificat în mod clar cel puțin trei nivele ce se succed în mod cert din secolul al II-lea pînă după mijlocul secolului al IV-lea al e. n., atestînd deci o locuire intensă ce se întindea pe o zonă destul de mare. În această zonă, aproape de malul apei, la suprafața solului, s-a găsit moneda de la împăratul Hadrian³⁰. Și pentru această perioadă se pune întrebarea dacă așezarea a avut sau nu un zid de apărare. Nu este imposibil să credem într-o astfel de eventualitate, deoarece zona la care ne referim poate reprezenta un cartier extra-muros, ținînd seama de distanța la care se află față de partea înaltă a promontoriului, unde era centrul așezării. Dacă aici se afla un cartier, el avea, în mod vizibil, acces spre port, sau puncte de acostare, deoarece se vede că maxima concentrare a locuirii se află de-a lungul malului apei, evitînd partea mai înaltă dinspre nord-est sau nord-vest. Totodată concentrarea locuirii în această parte avea legătură nemijlocită cu zona cea mai fertilă a terenului, propice practicării agriculturii.

În perioada romano-bizantină situația este elocventă astfel încît nu vom insista asupra noilor descoperiri și problemelor expuse în paginile precedente.

Asupra unei singure probleme ni se pare necesar să revenim și anume aceea a cronologiei zidului de apărare, deși observațiile pe care le-am putut face nu sînt atît de clare pe cît ne-am așteptat la începutul investigațiilor, dar în același timp ele nu sînt lipsite de un conținut real.

²⁸ Straturile de locuire din epoca greacă de la Histria sînt mai bine cunoscute în cartierul dinspre vest, — numit convențional platou — fiind înălțat din depunerile arheologice ajunse la grosimi ce variază între 3—5 m. Vezi: „Materiale” IV, 1957, p. 24—55; V, 1959, p. 296—303; VI, 1959, p. 280—289; VII, 1961, p. 243—255; VIII, 1962, p. 397—415; IX, 1970, p. 202—212.

²⁹ Cf. S. Morintz, *loc. cit.*

³⁰ Identificarea monedei a fost făcută de Gh. Poenaru Bordea, căruia îi aducem mulțumirile noastre. Vezi: Pick, II, p. 408, nr. 547; BMC, III, p. 402 nr. 1122, anul 118 (variantă, legenda aversului întreruptă după H.A. ca la nr. 1125).

Fig. 9. Ruinele absidei bazilicii din sec. V (?) e.n.

Paul Nicorescu considera că zidul de apărare a fost construit în secolul al VI-lea cu toate că, citind informația din Procopius, spune în mod expres că în lista acestuia localitatea 'Αρχαῖα apare în rîndul celor „reconstruite” de Justinian. Ținînd seama de acest detaliu semnificativ, revenim asupra unor descoperiri de situații și constatări ce se pot acorda cu informația lui Procopius.

Mai întîi atragem atenția asupra faptului că zidul este construit cu două paramente din blochete de calcar, rectangulare, și emplecton dintr-un blocaj legat cu mortar alb, avînd o grosime ce variază între 2,20—2,80 m. Aspectul paramentelor și folosirea cimentului alb îl apropie în mod izbitor de zidul de apărare roman de la Histria, construit la începutul secolului al II-lea și rămas în funcțiune în mod cert cel puțin pînă la mijlocul secolului al III-lea e.n.³¹

Noile date cronologice au fost culese prin cercetările de pe faleză, în exteriorul zidului, o dată cu degajarea bastionului, a porțiunilor din curtile adiacente și clădirile anterioare secolului al VI-lea e.n. Reparația zidului se observă la bastion și la curtile exterioare, unde paramentul mai vechi a fost păstrat pînă la o înălțime necesară și lăsat drept plintă. Mai jos de această nouă plintă există nivelul de construcții din secolul al V-lea e.n. contemporan cu bazilica I din interior, pe care este așezată bazilica II cu trei nave, din secolul al VI-lea, cunoscută din săpăturile vechi. Sub nivelul din secolul al V-lea se află ruinele a două cuptoare care au funcționat probabil în secolul al IV-lea. Sub ele se află resturile clădirii cu paviment de cărămidă pe care o putem atribui, fără prea multe dubii, secolului al III-lea, mai puțin probabil secolului al II-lea e.n.

În descoperirile obținute în secțiunea dinspre sud (fig. 11), cea mai certă dată este moneda de la împăratul Valentinian găsită în șanțul I de apărare, ajunsă acolo probabil în urma unei

³¹ Gr. Florescu, Gh. Cantacuzino, *Zidul de incintă de pe platoul din vestul cetății*, în *Histria I*, 1954, București, p. 285—292.

Fig. 10. Sectorul II, paramentul exterior al zidului de apărare.

Fig. 11. Secțiunea care traversează valul de apărare și ruinele cartierului de locuințe din secolul al VI-lea e.n.

distrugerii a zidului. Această situație dovedește că el fusese construit anterior, la o dată pe care o putem presupune între sfârșitul secolului al III-lea și începutul sec. IV e.n. Dacă ar fi să procedăm prin analogie, coroborând datele din izvoarele antice cu cele arheologice de la Histria, și chiar din alte cetăți din Dobrogea, am putea crede că și aici raidurile gotice ce s-au succedat de la mijlocul secolului al III-lea până la sfârșitul lui au putut avea aceleași efecte distrugătoare. Cu aceasta vrem să spunem că nimic nu ne împiedică să credem că acest zid, ca și zidul mare post-gotic de la Histria, a putut fi construit, începând de la mijlocul secolului al III-lea și până în preajma secolului al IV-lea î. e. n. În acest caz el a continuat să funcționeze, cu anumite refaceri, până în primele două decenii ale secolului al VII-lea e.n. interpretare susținută de moneda de la Focas.

Rezultatele acestor cercetări au semnificația lor, cu implicații majore în viitor. Pentru moment, ne apare limpede constatarea că această așezare a avut o evoluție neîntreruptă de-a lungul a patrusprezece secole într-o zonă a litoralului vest-pontic, unde primii coloniști greci au creat focare de civilizație antică, de viață urbană, perpetuată apoi de-a lungul epocii romane și până în pragul imperiului bizantin propriu-zis.

RÉSUMÉ

Les recherches archéologiques reprises au Cap Dolojman, sur la rive du lac Razelm (com. de Jurilovca, dép. de Tulcea), au cours des années 1965—1971, ont fourni une documentation complexe attestant toute l'évolution de l'établissement fortifié gréco-romain.

La couche de culture la plus ancienne appartient au premier âge du fer, à la culture de Babadag; elle est illustrée par des habitations mi-enfouies dans le sol et par des tessons céramiques (fig. 2). Ces découvertes sont contemporaines de la phase finale d'habitat de l'établissement éponyme de Babadag, datée des VIIIe—VIIe siècles av.n.è., et représentent les vestiges de la population autochtone de la période immédiatement antérieure à la colonisation grecque dans la Dobroudja.

La couche suivante appartient à la période de fondation et de développement des colonies grecques; elle comprend des dépôts dont la profondeur varie entre 0,30 et 2 m. Les restes les plus anciens datent de l'époque archaïque.

Ils consistent en fragments céramiques de style à influence orientale, originaires d'Asie Mineure, en céramique attique à figures noires, etc. Parmi eux on remarque des fragments de bols du type „Rhodien A” (fig. 3), datant de la même époque que les types les plus anciens d'Histria, c'est-à-dire de la fin du VIIe siècle et du commencement du VIe siècle av.n.è.

Les dépôts de l'époque grecque classique (V^e—IVe siècles av.n.è.) constituent plusieurs niveaux renfermant des vestiges d'habitations, les uns pourvues de murs de pierre, de céramique, monnaies, etc. Ils sont recouverts par des dépôts de l'époque hellénistique.

Les dépôts de l'époque romaine sont peu consistants sur le promontoire occupé par la citadelle romano-byzantine, où les fouilles n'ont pu être poussées en profondeur. En échange, en dehors du mur de défense et de ses vallums, on a relevé une couche riche en dépôts des IIe—IVe siècles de n.è., qui ont pu être datés au moyen de la céramique et de monnaies. Il se pourrait que cette zone représente un quartier *extra muros*, dont l'existence a été interrompue à un moment donné dans la seconde moitié du IVe siècle de n.è., après quoi elle a été affectée à la nécropole plane d'inhumation qui a fonctionné jusqu'à la dernière période d'existence de l'établissement. Les tombes mises au jour sont du même type que celles contemporaines d'Histria.

La dernière période est la plus richement documentée. Des éléments nouveaux ont été obtenus en rapport avec le mur de défense, qui semble avoir été élevé bien avant le VIe siècle de n.è., date indiquée par les fouilles plus anciennes. La couche de culture du VIe siècle de n.è., explorée dans la zone de la basilique à trois nefs, comprend trois niveaux, chacun représenté par des ruines de constructions en pierre. Sous les ruines de la basilique du VIe siècle, on a découvert les ruines de l'abside d'une autre basilique, datant probablement du Ve siècle n.è. La phase finale d'existence de l'établissement se prolonge jusque dans les premières décennies du VIIe siècle de n.è.

Les nouvelles données fournies par ces recherches influent sur des problèmes de première importance. Un fait entièrement nouveau est la découverte de la couche hallstattienne primitive, antérieure à la colonisation. D'autre part, il a été possible de faire des observations stratigraphiques sur les dépôts de l'établissement grec, qui commencent dans la dernière partie du VIIe siècle av.n.è. et se poursuivent sans interruption jusque vers le début de notre ère. Tout aussi importants sont les vestiges de l'époque romaine, qui étaient à peine mentionnés par les recherches antérieures.

La découverte de la couche archaïque du site rend plausible la localisation en ce point, faite par Vasile Pârvan, de l'établissement antique d'Argamum. En même temps, ces découvertes semblent confirmer l'information d'Hécatée de Milet, transmise par Etienne de Byzance, sur l'existence d'un établissement de type *polis*: Ὀργάμη, πόλις ἐπὶ τῷ ἁγίῳ. Dans ce cas, celui-ci correspondrait à Ἀργάμω de la liste de Procopius.

Lucrări de procurare sau de aducțiune a apei de la distanțe mai mari sau mai mici sînt de presupus pentru oricare din centrele urbane sau chiar pentru cele rurale mai dezvoltate din Scythia Minor, așa cum sutele de astfel de monumente pînă azi cunoscute o atestă pentru orice parte a Imperiului roman. Mai întîi de toate un fapt de civilizație, exprimînd un nivel ridicat de dezvoltare a structurilor urbane, asigurarea alimentării permanente cu apă a îmbrăcat și un aspect militar, prezent mai de timpuriu pentru stațiunile de pe *limes*, mai apoi, în secolele tîrzii, și pentru centrele din interiorul Dobrogei, în măsura în care fortificațiile devin obligatorii.

Apeductele cetăților romane din Dobrogea n-au făcut nicio dată pînă acum obiectul unor studii speciale, pe de o parte pentru că explorările arheologice se concentrează în proporție covârșitoare asupra spațiilor intramurane, pe de altă parte datorită dificultăților proprii acestui tip de cercetări, care implică prospecțiuni topografice și arheologice extensive. Puținele date de care se poate dispune azi se reduc la mențiuni sumare, lipsite de precizări topografice care să fie mai exacte decît indicarea unei localități, și sînt datorate de obicei unor descoperiri întîmplătoare sau de suprafață. E cunoscută în acest mod existența unui apeduct pentru Tomi¹, a doua pentru Troesmis, neverificată însă prin săpături², a unuia pentru Noviodunum³ și e atestată existența unor conducte din tuburi de terracotta în aria localităților Cerna⁴, Dăeni⁵, Luncavița⁶, Mircea Vodă⁷, Sinoe⁸, Gura Canliei⁹, Bălăgești¹⁰, Mangalia¹¹, Casimcea¹². Singure apeductele Histriei¹³ au beneficiat de o cercetare de suprafață mai insistentă, cîmplătată de unele sondaje, dar, din păcate, observațiile n-au fost fixate într-un document topografic cît de cît exact¹⁴.

Pentru Tropaeum Traiani există șansa unei mărturii epigrafice cu referire directă la problema aprovizionării cu apă a cetății. Acea *ἱερὸν τοῦ ὕδατος* pe care o celebrează dedicația pentru *Ἡρα βασιλίσσα*¹⁵, datînd din a doua jumătate a secolului al III-lea sau de la începutul celui următor, ne asigură pentru această epocă găsirea unei soluții pentru o preocupare constantă a locuitorilor orașului, asupra importanței căreia tonul inscripției nu lasă nici o îndoială. Descoperirea recentă în cetate a altui document epigrafic atestînd cam pentru aceeași vreme prezența cultului lui Zeus *Embrimus* într-un centru din *territorium*¹⁶ vine să întregască imaginea unei stări de spirit a populației regiunii — reflex al unor condiții naturale care făceau tot atît de greu de

satisfăcut nevoia de apă, fie ea pentru consumul urban, fie pentru cerințele agriculturii.

Primele mențiuni despre apeductele orașului se întîlnesc în lucrările lui V. Pârvan, în primul rînd în *Cetatea Tropaeum*. Ele sînt foarte sumare pentru că studiul citat — care trasează liniile mari ale evoluției acestui centru făcînd suma rezultatelor importante a două decenii de cercetări efectuate sub conducerea lui Gr. Tocilescu și rămase nepublicate, — nu e unul arheologic ci istoric, și referirea la monumentele arheologice se face mereu din această ultimă perspectivă. Astfel, apeductele sînt aduse în discuție în legătură cu interpretarea dedicației amintite; negînd posibilitatea existenței unor puțuri în zona cetății — așa cum credea J. Weiss¹⁷ — în urma constatării adîncimii mari la care se află apa, V. Pârvan a raportat „găsirea apei” sărbătorite de inscripție la captarea și canalizarea spre cetate a apelor izvoarelor văii de la sud-est de cetate. Învățătul își întemeia această înțelegere a textului antic pe constatarea resturilor unui apeduct, vizibile în malurile văii¹⁸, fără a indica mai exact în care porțiune anume a ei, și pe descoperirea întîmplătoare, prin 1908—1909, a unei instalații de captare, descrisă ca „o mare casă a apelor, boltită frumos cu piatră și cărămidă”, în extremitatea de sub sat a aceleiași văi¹⁹. În plus, V. Pârvan amintea „la poarta de sud a cetății Iciniane un conduct de apă alcătuit din capace de sarcofage mai vechi, din pietre și olane, iar mai departe de cetate din cărămizi bine cimentate, și care conducea apa la Tropaeum tocmai din acel punct bogat în izvoare, la vreo 2 km spre SE cetății, unde și azi se află cișmelele satului”²⁰.

Localizarea terminației apeductului la poarta de sud creează totuși dificultăți insolubile pentru încercarea de a rezolva pe teren problema traseului probabil al acestui apeduct, care ar fi avut de urcat panta de sub zidurile cetății, în această porțiune deosebit de înaltă și de abruptă; în plus, raportul de înălțimi între zona porții și malurile văii exclude posibilitatea realizării aici a unei instalații de ridicare a apei pe principiul vaselor comunicante. Există din fericire un alt pasaj, în care referirea la apeduct se face pentru a ilustra folosirea numeroaselor *spolia* în construcțiile cetății și în care reperul porții de sud e precizat în amănunte: „De ajuns să pomenesc de pildă sarcofagele întrebuițate ca elemente componente ale unui conduct de apă tocmai jos de tot, sub zidurile enorme ale clădirii suplimentare a cetății, în colțul despre SE, în josul porții de sud”²¹. E aproape sigur, date fiind descrierile identice și mai ales dificultățile tehnice amintite, că poarta de sud indica prima dată direcția în mare și că cele două pasaje se referă la unul și același apeduct și nu la două distincte, unul sus, la poartă, și altul la poalele cetății.

Un alt apeduct este menționat doar în treacăt, în contextul studierii repartiției mărturiilor pentru ocuparea în epoca romană a regiunii, în satul Zorile (fost Cherimcius), la cîțiva kilometri la sud de cetate²².

Informații mai numeroase și mai precise în privința aprovizionării cu apă a cetății sînt oferite de G. Murnu, căruia îi datorăm de altfel primele rapoarte directe de săpătură²³ publicate

* Descoperirile prezentate în acest articol au făcut, într-o formă mai restrînsă, obiectul unei comunicări la Sesiunea științifică al Muzeului de arheologie din Constanța, în octombrie 1971, și al unui raport la Sesiunea anuală de rapoarte preliminare a Institutului de arheologie din București, în februarie 1972.

Desenele, planurile și fotografiile aparțin autorului. Mira fotografiilor: 50 cm.

¹ Apeduct provenind de la Anadolchioi: J. Weiss, *Die Dobrudscha im Altertum*, Sarajevo, 1911, p. 68 și notele 1 și 2; V. Canarache, *Despre alimentarea Histriei cu apă de băut*, „SCIV”, II, 1951, 2, p. 63. A se vedea și descoperirea recentă a unui apeduct la nord de oraș, în apropierea coastei, la M. Bucovăla, *Descoperiri noi în zona suburbană a Tomisului*, „Pontica”, III, 1971, p. 206 și fig. 15.

² Cf. Al.-S. Ștefan, *Troesmis. Considerații topografice*, „BMI” anul XL, nr. 4, 1971, pp. 50—51.

³ Cf. I. Barnea, în R. Vulpe, I. Barnea, *Din istoria Dobrogei*, II, 1968, p. 476.

^{4—8} Vezi *Tabula Imperii Romani*, L 35 Bucurest, București, 1969, s.vv.

⁹ Informație de la P. Diaconu.

¹⁰ Informație de la R. Florescu.

¹¹ Cf. V. Canarache, *loc. cit.*

¹² Ibidem.

¹³ V. Canarache, *articolul citat*.

¹⁴ Vezi schița de la p. 70 a articolului lui V. Canarache.

¹⁵ Gr. Tocilescu, „CRAI”, 1905, p. 565 (= „RIAF”, X, 1909, p. 257, nota 1, și fig. 4).

¹⁶ Al. Barnea, *Trei altare inedite de la Tropaeum Traiani*, „SCIV”, t. 20, 1969, nr. 4, p. 599, nr. 2.

¹⁷ În *Wiener Eranos*, 1909, p. 117; cf. și *Die Dobrudscha*, p. 83.

¹⁸ V. Pârvan, *Cetatea Tropaeum. Considerații istorice*, „BCMI”, anul IV, 1911, p. 173.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Ibidem.

²¹ V. Pârvan, *op. cit.*, p. 12. Cf. totuși I. Barnea, *op. cit.*, pp. 385—386, care înregistrează pe baza celor două pasaje, două apeducte.

²² *Cetatea Ulmetum. Descoperirile primei campanii de săpături din vara anului 1911*, „AARMSI”, tom XXXIV, nr. 8, București, 1912, p. 83, nota 4: „Cărămizi și un conduct de apă (mergînd la Tropaeum și de aceeași factură cu unul din conductele aflătoare aici) chiar pe ulița principală a satului”.

²³ *Noi săpături în cetatea Tropaeum (1910)*, în „BCMI”, III, 1910, pp. 157—161 (*I. Via Principalis*) și IV, 1911, pp. 79—82 (*II. Canalul cetății*).

până acum și singurul studiu arheologic de detaliu²⁴ asupra unui monument de la Tropaeum Traiani. Explorînd canalul cu conducta de apă potabilă al arterei principale și studiînd cisterna din zona porții de vest a cetății, căreia — printr-o analiză foarte riguroasă a monumentului și a documentației de arhivă a săpăturilor anterioare — i-a restituit funcția și planul, cunoscutul traducător al lui Homer a fost adus în mod firesc să se preocupe și de apeductele care alimentau aceste instalații hidraulice din cetate²⁵.

Cercetările sale au ajuns la cunoașterea a patru apeducte îndreptate spre cetate din cele două direcții indicate și de V. Pârvan. G. Murnu stăruie și el asupra monumentelor mai numeroase de pe valea din sud-estul cetății, amintind în primul rînd apeductul-canal semnalat întîi de V. Pârvan, căruia îi indică originea la izvoarele de lîngă cișmelele satului, referindu-se și el la construcția subterană de captare²⁶, pe care nu știm dacă a cunoscut-o direct.

Apeductul, care era vizibil într-o ruptură de mal nelocalizată exact, „mai la vale de cișmele, pe rîpa despre Miazănoapte a văii”, e descris în detalii în privința modului și materialelor de construcție; măsurători asupra secțiunii canalului și o fotografie însoțesc descrierea²⁷.

G. Murnu menționează un apeduct din tuburi de *terracotta* provenind de la aceleași izvoare, fără a-i preciza însă nici traseul de-a lungul văii, nici poziția în raport cu malurile ei²⁸ și nici punctul „între cișmea și cetate” unde a fost găsit tubul ale cărui dimensiuni le notează²⁹. Învățătul semnalează un al treilea apeduct, tot din tuburi, care coboară dinspre sud, din direcția bisericii satului Adamclisi, fără a mai indica dimensiunile tuburilor lor, și amintește descoperirea unei instalații relative la traseul acestui apeduct, constituită de „un șghiab patrunghiular de piatră cimentată”, distrus însă de locuitorii satului și care era considerat bazin servind la decantarea impurităților din apă³⁰. Cel de al patrulea apeduct e cel notat de V. Pârvan în satul Zorile și căruia G. Murnu îi precizează natura de conductă de tuburi ceramice și dimensiunile³¹.

E de adăugat, pentru a încheia evidența datelor existente în privința apeductelor cetății, articolul recent semnat de Gh. Ștefan și D. Pecurariu³², în care se publică un monument interpretat ca arc portant de apeduct, se semnalează descoperirea întâmplătoare a unor tuburi dintr-un apeduct la sud de sat și se reia și prezentarea descoperirilor mai vechi, fără a se aminti însă contribuțiile importante ale lui G. Murnu.

Deși sumare, uneori simple aluzii, lipsite toate de localizări circumstanțiate și nefixate în nici un document topografic oricît de aproximativ, informațiile trecute în revistă mai sus, pe care prima perioadă de săpături la Tropaeum Traiani ni le-a transmis, rămîn prețioase fiindcă se referă la situații azi dispărute sau la monumente puse în lumină de vechile săpături, pe care V. Pârvan și G. Murnu le-au mai putut vedea încă în condiții bune, la numai cîteva ani după întreruperea lucrărilor.

*

Cercetările pe care le-am întreprins începînd din 1968, reluate în 1971 printr-o campanie de explorări topografice sistematice, care au putut fi completate în numeroase cazuri cu sondaje și săpături de verificare și de salvare, au furnizat elementele pentru reconstituirea imaginii unui întreg sistem de apeducte, a cărui

complexitate o lăsa să se întrevadă chiar puținele informații anterioare de la care am pornit. Grație acestor cercetări numărul apeductelor azi cunoscute pentru Tropaeum Traiani se ridică la opt; ele captau apa a patru puncte de izvoare dispuse în direcții diferite față de cetate, la distanțe variînd între 1 și 10 km. Pentru trei dintre apeducte au fost în mod sigur constatate două faze de construcție și funcționare și pentru mai multe dintre ele traseul a fost fixat pe teren cu precizie, cu puncte apropiate pentru porțiuni întinse sau pentru aproape întreg parcursul. Date importante privind tehnica de construcție a mai multor tipuri și faze de apeducte și descoperirea unor instalații speciale întregesc rezultatele acestor explorări care sînt încă în curs și pe care le prezentăm în liniile lor mari în cele ce urmează.

APEDUCTUL DE PE VALEA ȘIPOTE-ZORILE-ADAMCLISI (fig. 1)

Semnalarea de către săteni a descoperirii, cu mai mulți ani în urmă, a unor tuburi antice la izvoarele bogate ca re alimentează cișmelele satului Șipote ne-a oferit indicații pentru eventualitatea existenței a încă unei direcții de aducțiune a apei la cetate. O scurtă perieghetză în 1968 și cercetări prelungite în cursul verii și toamnei 1971 ne-au pus în fața celui mai lung apeduct al cetății, remarcabil prin dimensiuni, manieră de realizare și mai ales prin modul în care se adaptează terenului, pentru a rezolva numeroasele dificultăți de relief pe care le prezintă malurile înalte și sinuoase ale văii amintite. Apeductul e construit după principiul general al tuturor lucrărilor antice de această natură, comun și celorlalte apeducte de la Tropaeum Traiani: circulația apei în conducte e asigurată printr-o înclinare minimă și, de obicei, constantă a lor și e realizată în teren prin urmărirea de către apeduct a șerpuirilor traseului planimetric al unei curbe de nivel, de la a cărei cotă se abate treptat, scăzînd în înălțime către curba de nivel inferioară.

Caput aquae pentru acest apeduct se află la începutul unei văi laterale tăiate în stratele masive de calcar ale platoului de la est de sat, în zona în care recenta reamenajare a captării a înlocuit tuburile ceramice antice, încă în funcție, cu tuburi de metal și o construcție de ciment. Conducta de tuburi se racorda la un apeduct-canal îngropat, construit pe fundul șanțului de instalare, care a fost folosit în chip de cofraj, din zidărie de piatră legată cu un mortar cu nisip și cărămidă sfărîmată. De secțiune masivă, cu baza de obicei cu marginile rotunjite, apeductul are amenajat în centru jghiabul de circulație a apei, cu pereți verticali și fundul albiat, impermeabilizat cu un strat distinct de *opus signinum*, gros pînă la 3 cm în partea rotunjită de jos și subțîindu-se treptat către partea de sus. Suprafața superioară a pereților laterali e netezită orizontal pentru a forma un *lit d'attente* uniform pentru capacul din lespezi de calcar plate, debitate neregulat și dispuse transversal deasupra cana lului. Ele sînt prinse de acesta și între ele cu un mortar identic celui din zidăria pereților, așezat uneori și deasupra, într-un strat care sigilează perfect spațiul interior astfel format.

Traseul apeductului a fost explorat în întregime, de la izvoare pînă în vecinătatea imediată a cetății. Cele aproape 60 de puncte descoperite, repartizate destul de uniform pe toată lungimea lui, asigură localizarea definitivă a parcursului apeductului; chiar în cele cîteva porțiuni în care pădurea cu un hățîș de nepătruns a împiedicat observațiile directe, evoluția apeductului între punctele cunoscute e stabilită cu certitudine în funcție de linia văii și de relieful pantelor, care indică o singură linie obligatorie.

Fig. 1 stînga. Tropaeum Traiani: 1 — apeductul de la Șipote; 2 — apeductul I; 3 — apeductul II; 4 — apeductul III; II — Histria (după V. Canarache); III — Tomi (după M. Bucovăla).

Fig. 1 dreapta. Planul traseului apeductului Șipote—Adamclisi. a — captare antică probabilă; b — captare modernă; c — așezare getică preromană, romană și medievală timpurie.

²⁴ *De la Cetatea Tropaeum — Adamclisi: Basilica-Cisternă. Studiu arheologic*, „AARMSI”, tom. XXXVI, nr. 12, București, 1913.

²⁵ *Canalul Cetății*, p. 81, și *Basilica-Cisternă*, pp. 14—17.

²⁶ *Basilica-Cisternă*, p. 15 și nota 1.

²⁷ *Op. cit.*, p. 15 și fig. 20.

²⁸ *Op. cit.*, p. 14.

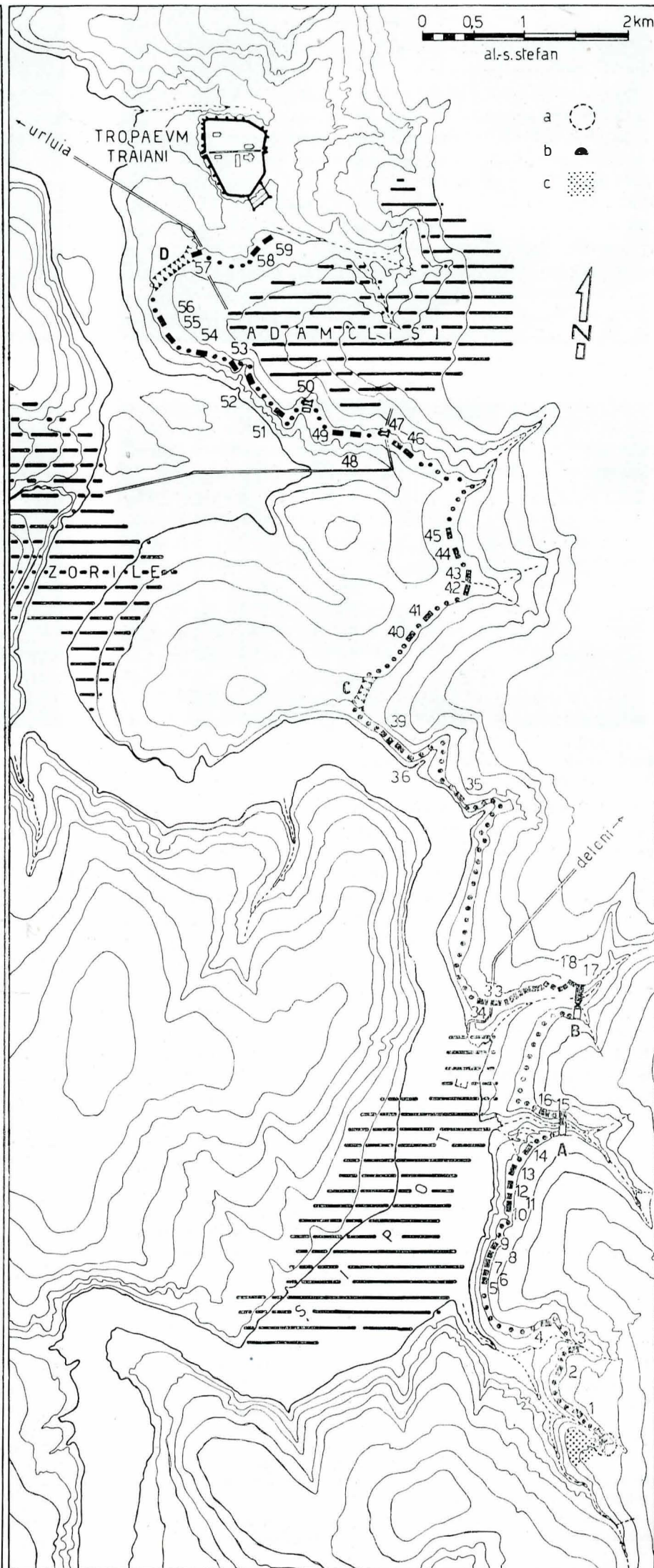
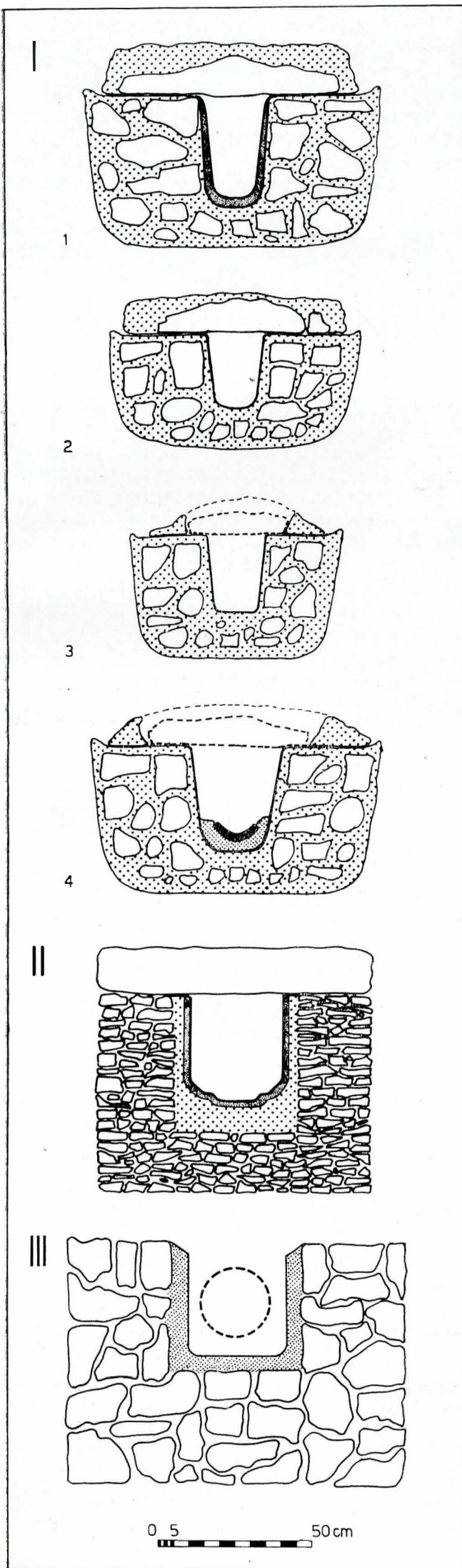
²⁹ *Op. cit.*, p. 16.

³⁰ *Op. cit.*, p. 15 și nota 2.

³¹ *Op. cit.*, pp. 16—17.

³² *Cu privire la apeductul orașului Tropaeum*, în *Omagiu lui C. Daicoviciu*, București, 1960, pp. 515—517.

Primul punct cercetat printr-un sondaj (1)³³ (fig. 2) se află pe malul drept al văii izvoarelor pe care e îngropat apeductul și căruia îi urmărește toate accidentele de conformație și eroziune. Până la confluența acestei văi laterale cu valea principală, în care e așezat și satul Șipote, au fost cercetate încă trei puncte; în ultimul (4) apeductul e traversat de un drum de țară, care l-a dezafectat până la fundul jghiabului. Regăsit în mai multe locuri pe povișul erodat al platformei înalte de deasupra satului (5, 6, 7, 8), dezgolit în lățimea a două drumuri de căruță (9, 10), în câteva locuri atins de arăturile adânci (11, 12, 13, 14), apeductul se abate apoi lateral față de direcția sa generală pentru a urmări pantele unei văi secundare mai lungi până la un punct (15) din interior de gîtuire a firului văii, unde se face trecerea pe malul opus — într-un mod asupra căruia vom reveni — pentru a se întoarce de-a lungul acestuia în marginea văii principale. O abatere similară se repetă la mică distanță, impusă de valea laterală următoare, mai largă, paralelă cu prima, care se deschide în dreptul extremității dinspre Deleni a satului. Tot într-un punct de apropiere a malurilor (17), canalul traversează valea și a putut fi cercetat în 15 puncte (18—32) pe pantele erodate ale acestui mal. Apeductul e tăiat de șoseaua spre Deleni; în marginile căreia sînt vizibile secțiuni ale lui (33 și 34 — fig. 3), și din acest punct el revine definitiv în malul văii principale (34). Urmează un tronson rectiliniu, care n-a putut fi urmărit din cauza pădurii, dar al cărui traseu e asigurat de înălțimea mare a pereților văii, mult peste cota apeductului, și de absența unor deschideri laterale care să facă necesare devieri. După aproximativ un kilometru, valea tot mai adîncă își schimbă cu aproape 90° direcția, spre satul Zorile, și apeductul o dată cu ea, fiind vizibil deasupra carierei (35), care a afectat o porțiune din el. Se reîntîlnește mai departe în pădure, în mai multe locuri, și e distrus pînă aproape de talpă pe lățimea potecii de pădure în dreptate spre Adamclisi (38). La câteva sute de metri mai departe se produce prima schimbare de versant, în șeaua pe care o desenează creasta între valea Șipote-Zorile și cuveta de la sud de Adamclisi. O adîncire artificială în punctul cel mai coborît al liniei de culme, încă bine vizibilă deși în curs de nivelare prin arături, a fost necesară pentru a face posibilă această trecere în funcție de cota mai joasă a apeductului. O astfel de perforare a crestei a oferit o scurtare considerabilă a traseului, care altfel ar fi avut de descris o buclă de cîțiva kilometri, urînd peretele sudic al promontoriului pînă în fața satului Zorile pentru a reveni pe versantul opus aproape în același punct. De la debleul amintit (C) apeductul urmează un arc de cerc larg pentru a ajunge la extremitatea dinspre Urluia a dealului pe care e așezat satul Adamclisi, unde se produce ultima schimbare de direcție a tronsonului care se îndreaptă spre cetate. În acești ultimi kilometri, traseul e precizat în puncte numeroase și apropiate: mai multe pe pantele line de sub pădure, pe care arăturile au ajuns uneori pînă la capacul canalului (40, 41, 44, 45) sau ravinări mici l-au întrerupt (42) — v. fig. 4, (43), în aria întreprinderii miniere, ale cărei fundații l-au dezafectat pe o porțiune destul de mare³⁴ și unde o bucată cruțată a fost cercetată printr-un sondaj (fig. 5) și protejată, iar mai spre vest demontat de patul șoselei Adamclisi-Zorile, în ale cărei laturi locuitorii l-au văzut pînă nu de mult. Pe pantele înalte de sub sat apeductul are un parcurs mai sinuos, determinat de cele trei întrînduri mai mari pe care le urmărește (48—53); e vizibil pe drumul de pămînt care coboară spre Zorile (54) și se poate urmări pe zeci de metri în arăturile care l-au distrus grav (55—56). Un alt șanț artificial, mai lung și mai adînc (D), care barează botul de deal la cca 70 m mai jos de gardul blocului IMA, constituie cea de a doua intervenție de acest gen asupra reliefului cu scopul de a evita o prelungire a traseului și o pierdere corespunzătoare de

³³ Indicațiile culese cu albine, între paranteze, în text, trimit: cifrele arabe la planul de la fig. 1, cele romane la planul de la fig. 8, iar literele la ambele planuri, în continuare.

³⁴ Ultima intervenție s-a produs în vara 1970, cînd apeductul a fost demontat pe o lungime de 3,5—4 m pentru instalarea unui rezervor.

înălțime. La ieșirea din debleu, apeductul a fost dezvelit în 1967, cu ocazia unor lucrări la D. N. Constanța-Ostrov, și mai multe puncte de o parte și de alta a șoselei au făcut obiectul săpăturilor de salvare și sondajelor efectuate de specialiștii Muzeului de arheologie din Constanța³⁵. Ultimele puncte asigurate ale traseului se află pe malul de sud al Văii Cetății, la cîteva sute de metri de fortificația anexă din sud-estul porții de sud.

Important prin lungime și prin dimensiuni — între toate apeductele cercetate ale cetății acesta are dimensiunile de secțiune cele mai mari, corespunzînd debitului celui mai bogat — apeductul Șipote-Adamclisi e remarcabil înainte de toate ca realizare tehnică, atît sub aspect constructiv cît mai ales în privința lucrărilor de tocmetrie extrem de riguroase care au permis instalarea și funcționarea lui, în condiții de relief variate și dificile. În afara celor două lucrări de traversare a liniilor de creastă (C și D), foarte importantă e descoperirea celor două construcții sau instalații de trecere de la un mal la altul al unei depresiuni, întîlnite în condiții perfect simetrice pe cursul celor două văi secundare de lîngă Șipote (A și B). Scopul acestor amenajări era în primul rînd acela de a scurta traseul acestor abateri obligatorii, într-un punct cît mai apropiat de gura văilor, și în același timp de a feri într-un fel sau altul conducta de eroziunea torenților de pe firul văii. Situația constatată e următoarea: în puncte unde proeminențe naturale îngustează cel mai mult deschiderea văii (fig. 6 pentru A și fig. 7 pentru B), apeductul, care circula la cota sa normală de-a lungul malului, se întrerupe pentru ca o linie de zidărie cu aceeași lățime ca a sa să coboare perpendicular pe linia curbelor de nivel pînă la firul văii și să urce în același mod pe malul opus pînă la cota conductei. Din acest punct apeductul poate fi urmărit din nou de-a lungul malurilor, îndreptat către valea principală de la care se abătuse. Încinăm să credem, înainte de a avea concluzia peremptorie a cercetărilor viitoare, că tronsoanele de zidărie descendente și ascendente reprezintă însuși apeductul, dispus aici într-o instalație de sifon, care rezolva trecerea de nivel prin presiunea vîselor comunicante. Oricare ar fi natura lor — sifon sau resturi ale unei construcții de susținere a apeductului, — descoperirile de lîngă Șipote atestă primele instalații de acest fel pînă acum cunoscute în părțile Dunării de Jos. E de notat pentru instalația din B, existența unei construcții cu piatră și cărămidă în punctul cel mai de jos al ei, traversate de un drum de care pe o lungime de cca 8 m și al cărei plan și funcție ne scapă încă. Cercetarea acestor instalații constituie obiectivul principal al viitoarelor săpături la apeductul Șipote-Adamclisi.

Există informații pentru existența unei conducte de tuburi care dubla apeductul-canal la mică distanță; în afara tuburilor descoperite în zona captării, despre care nu putem ști căruia din cele două apeducte îi corespundeau, descoperiri întîmplătoare s-au făcut numai pe pantele sudice ale satului Adamclisi, cele semnalate la șoseaua spre satul Zorile³⁶ și în apropiere³⁷ și în prima vale, spre vest, ce coboară din sat³⁸. Acest al doilea apeduct nu a putut fi încă cercetat direct.

APEDUCTUL DIN SATUL ZORILE

Vizibil la începutul secolului în centrul satului³⁹, am putut fixa precis un punct al traseului în marginea de nord-est a loca-

³⁵ Țin să exprim și aici vii mulțumiri colegilor C. Iconomu și M. Irimia, pentru a-mi fi pus la dispoziție, după comunicarea amintită din octombrie 1971, observațiile și întreagă documentația propriilor lor cercetări.

³⁶ Gh. Ștefan și D. Pecurariu, *art. cit.*, p. 516.

³⁷ În aria întreprinderii miniere — informații oferite de salariații acesteia.

³⁸ Informații de la locuitorul Nichifor Șocat, care a văzut în anul 1937 conducta de tuburi spălată de ape în apropierea casei sale.

³⁹ Vezi, mai sus, nota 22 și G. Murnu, *Basilica-Cisternă*, pp. 15—16. Apeductul era cunoscut încă de H. Brötz, care a emis și ipoteza, cu totul neverosimilă de altfel, că acesta era apeductul care ar fi alimentat cisterna din apropierea porții de vest; Cf. G. Murnu, *op. cit.*, p. 17.

Fig. 2. Apeductul Șicet (1).

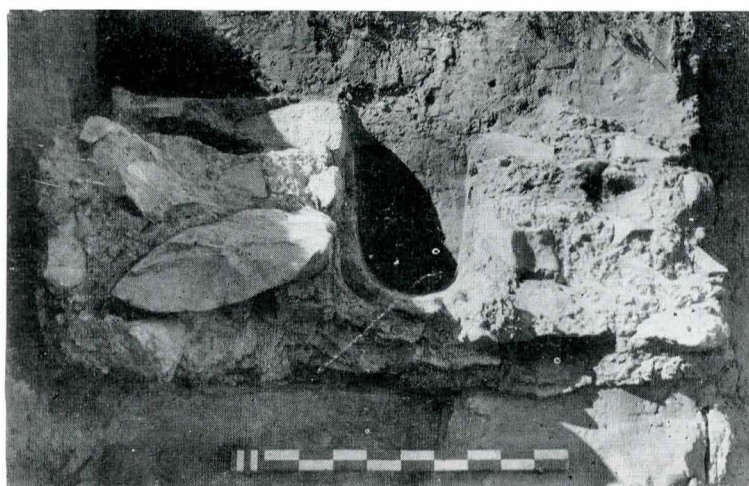

Fig. 3. Apeductul Șipote (34).

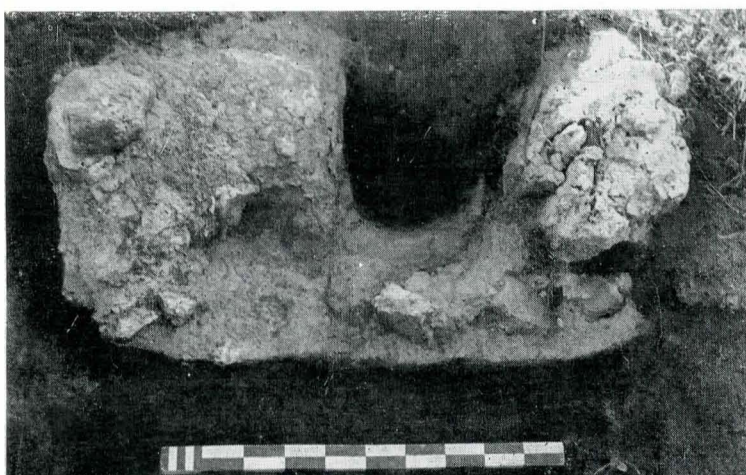

Fig. 4. Apeductul Șipote (42).

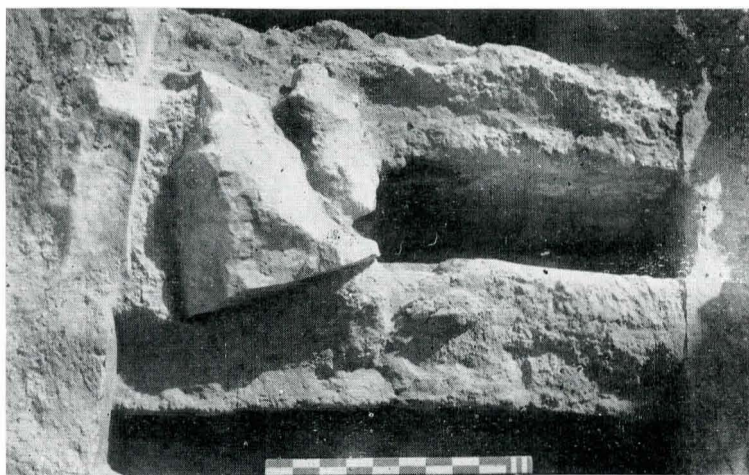

Fig. 5. Apeductul Șipote (46).

lității și în afara ei. Apeductul urmărea malurile înalte ale văii ce se deschide spre Urluia și pe care trebuia să o traverseze spre a ajunge la cetate.

APEDUCTELE VĂII CETĂȚII (fig. 8).

La mică distanță de cetate, izvoarele aflate la originea acestei văi, în povârnișul de sub sat, unele folosite și azi pentru cele trei cișmele de aici, au constituit fără îndoială sursa principală și permanentă de aprovizionare cu apă a orașului de-a lungul întregii sale istorii, așa cum o asigură numeroasele lucrări de aducțiune puse în lumină de cercetările campaniei trecute.

Singurul apeduct de pe malul sudic al văii, al cărui caput e de plasat la începutul ramificației laterale spre sud a văii (E), acolo unde roca de calcar e dezgolită, e acela din tuburi ceramice semnalat de G. Murnu ca provenind din direcția bisericii satului și prevăzut cu instalația de decantare⁴⁰. Izvorul nu mai există azi și adâncimea celor două fântâni din preajma lui indică măsura coborârii pânzei de apă în acest punct. Singura precizare de traseu s-a putut face la confluența ravinării cu Valea Cetății, la o cotă foarte joasă (IV).

Un al doilea apeduct de tuburi era așezat aproape în axul văii mari și un tronson (V) s-a mai păstrat pe un tăpșan cruțat de eroziune, în fața celor trei cișmele, pînă acum cîțiva ani, cînd a fost demontat și tuburile refolosite la reparația cișmelei dinspre sud.

APEDUCTUL I, așezat la poalele malului de nord al văii, are cota cea mai joasă între cele descoperite pe acest mal și a avut din această cauză cel mai mult de suferit de pe urma eroziunii puternice pe fundul văii și a carierelor moderne de lut, care au făcut să dispară trei tronsoane importante din traseu, unul la extremitatea dinspre captare și două în porțiunea mijlo-

cie. A fost localizat precis tot parcursul conservat, cercetat în întregime prin sondaje numeroase și apropiate (fig. 8). Este un apeduct-canal (fig. 9) de tipul celui de la Șipote, de care se deosebește însă și prin dimensiunile mai reduse și prin modul de impermeabilizare a gghiabului de circulație a apei, realizată printr-o peliculă extrem de subțire, de numai cîțiva milimetri, dintr-o materie dură, de aspect vitros, practic inseparabilă de pereții din mortar cu cărămidă sfărîmată ai zidăriei canalului. Observații stratigrafice făcute la extremitatea înaltă a apeductului atestă existența a două faze de funcționare, faza mai veche fiind complet demontată iar cea mai nouă instalată pe același traseu.

Acest apeduct e cel semnalat de V. Pârvan⁴¹ și măsurat și fotografiat de G. Murnu într-o ruptură de mal⁴², foarte probabil în marea excavație între I₅ și I₆, pe atunci de proporții mai reduse. Porțiunea văzută și descrisă de V. Pârvan ca refolosind în construcție capace de sarcofage și alte materiale mai vechi⁴³ era limitată probabil numai la zona de contact cu fortificația suplimentară a presupusului bazin, de care ultimul punct cercetat de noi (I₁₉) e despărțit doar de cca 30 m; pînă în acest punct apeductul își păstrează neschimbat aspectul de construcție îngrijită. Rămîne nelămurită notația lui V. Pârvan privind acest apeduct, după care mai departe de cetate era construit din cărămizi bine cimentate⁴⁴ și căreia nu-i corespunde nici una din porțiunile păstrate.

⁴¹ *Cetatea Tropaeum*, p. 173. Există la prima vedere o contradicție între acest pasaj, singurul în care V. Pârvan precizează poziția apeductului în raport cu malurile, anume „pe povârnișul sudic”, și localizarea de către G. Murnu (vezi nota următoare) a aceluiași apeduct „be rîpa despre Miozănoapte a văii”, confirmată de cercetările noastre. Contradicția e numai aparentă, fiindcă în contextul respectiv orientarea povârnișului e exprimată avînd ca punct de pornire platoul și nu valea: „... în stratele de jos ale platoului pe care se află azi satul Adamclisi, și care în Sud e tăiat către cetate de o rîpă, în adîncimea căreia pînă azi, pe povârnișul sudic...”

⁴² *Op. cit.*, p. 15.

⁴³ Vezi mai sus notele 20 și 21.

⁴⁴ Vezi nota 20.

⁴⁰ *Op. cit.*, p. 15 și nota 2.

APEDUCTUL II, tot de tip canal, folosind același mod de impermeabilizare a jghiabului ca și apeductul I, dar cu dimensiuni ușor mai reduse (fig. 10), a fost descoperit în 1971 pe același mal al văii, la o înălțime mult mai mare. A fost cercetat către mijlocul văii, în zona văioagei coborînd dinspre nord și al cărei intrînd e obligat să-l urmărească. În cîteva dintre sondaje au fost constatate resturile unei faze mai vechi, constînd din una sau două așize din blocajul de pietre al tălpii apeductului. Această fază a fost demontată aproape complet pentru a se reutiliza piatra la construcția noului canal, al cărui traseu îl urmărește pe cel vechi la o distanță foarte mică, între 0,3 și 1,5 m (fig. 11). Prin poziția sa, acesta e singurul apeduct din cele pînă acum cunoscute care putea ajunge la înălțimea porții de est a cetății și care asigura astfel direct distribuția apei la cota spațiului urban. Aceeași înălțime mare a apeductului pune problema localizării traseului extremității sale opuse și a punctului de captare; nu e exclus ca acesta din urmă să fi folosit un izvor, azi dispărut, în partea înaltă a ramificației nordice de la origina văii principale, acolo unde stratele de calcar sînt evidente (F). Chiar dacă izvorul se afla în capătul văii principale, în zona din care pornesc apeductele I, III, și V, traseul apeductului era obligat la o abatere pe malurile ravinării laterale.

APEDUCTUL III, apeduct-canal, de construcție mai robustă, a fost de asemenea descoperit în campania trecută și circula pe același mal de nord al văii, la o cotă intermediară între I și II, la numai cîteva metri mai sus pe pantă decît I. Au fost cercetate singurele două fragmente păstrate, deasupra cișmelelor actuale, care prezintă o reparație de întreținere făcută în cursul utilizării sale: fundul albiat al jghiabului a fost întărit în interior cu un strat de *opus signinum* în care sînt prinse olane puse cap la cap, îmbinate alternativ pe capătul mai lat sau mai îngust (fig. 12). O altă interesantă intervenție, produsă fie odată cu reparația amintită — cu ocazia vreunei reamenajări generale a canalului inițial, deteriorat — fie ulterior, a fost constatată la extremitatea vestică a tronsonului 2. Din acest punct în aval canalul a fost demantelat total și din extremitatea obturată cu mortar, apa se vărsa printr-un tub de conductă într-un sarcofag de marmură de mici dimensiuni (0,83×0,60×0,52 m), decorat cu o *tabula ansata* al cărei cîmp nu a fost gravat niciodată și ale cărei *ansae* închid două *aquilae* în relief plat. Apa era preluată la extremitatea cealaltă a sarcofagului, a cărui margine superioară a fost puțin spartă în acest scop, de două conducte din tuburi ceramice, una cu diametrul mai mare, îndreptată în direcția cetății (III₁), alta mai îngustă, constituind o derivație locală, orientată în sensul pantei (III₂), spre sud (fig. 13), spre capacul de sarcofag răsturnat (G) și arcul monumental (H), care se află cîteva metri mai jos. Această instalație nu e un bazin de decantare, dat fiind volumul mic al sarcofagului reutilizat, ci un *dividiculum*, o instalație de distribuție. Folosirea unor astfel de bazine în acest scop era curență⁴⁵, reprezentînd o soluție pentru problemele practice ale racordului mai multor conducte într-un singur punct. O indicație pentru porțiunea inițială a traseului acestui apeduct și pentru direcția în care se afla punctul de captare ne-a fost oferită de localnici, care au văzut acum cîteva decenii o conductă de tuburi scoasă la lumină de adîncirea progresivă a patului drumului de căruțe (III₀) de pe malul opus al ravinării mai recente care a întrerupt apeductul în acest loc.

*

Cercetările campaniei trecute, care au îmbogățit, au diversificat și au precizat într-o măsură însemnată informațiile privind alimentarea cu apă a acestei cetăți, nu sînt încă nici definitive și nici complete. Sînt încă porțiuni din apeducte — mai importante pentru conductele III, IV, V, mai mici pentru II — al căror traseu trebuie precizat prin sondaje; chiar pentru apeductele localizate exact pentru aproape întreaga lor lungime — apeductul de la Șipote și apeductul I din Valea Cetății —, extremitățile, atît spre izvor cît și spre cetate, mai sînt de cercetat în cele cîteva zeci de metri necunoscute. Pentru nici una din

⁴⁵ Vezi, de pildă, o descoperire similară recentă, la Novae, la K. Majewski, *Les recherches archéologiques polonaises à Novae en 1969*, „Latomus” XXIX, 3, juillet — septembre 1970, p. 795 („Un distributeur d'eau”) și fig. 4.

conducte nu au putut fi încă studiate instalațiile de captare, a căror cunoaștere ar fi de cel mai înalt interes; trebuie verificat dacă din casa apelor văzută la începutul secolului de V. Pârvan și G. Murnu, acum reacoperită, se mai păstrează ceva⁴⁶. Trebuie, de asemenea, efectuate ridicări și determinări de nivelment foarte exacte pentru toate apeductele cunoscute pentru a calcula, în funcție de *mensura declivitatis* și de secțiunea utilă a fiecăruia, debitul de apă pe care fiecare îl oferea cetății, fiind aceste date extrem de prețioase pentru orice încercare de adîncire a cercetării aspectelor demografice și de dezvoltare urbană în diferitele epoci de existență a cetății. Mai rămîn de precizat și unele indicații ale cercetărilor mai vechi: localizarea aceluia apeduct construit din cărămizi și problema arcului monumental (H), căruia, după cercetările de pînă acum, nu-i corespunde nici un traseu de apeduct. În fine, nu putem avea siguranța că cele opt apeducte cunoscute în urma cercetărilor din 1971 reprezintă toate apeductele pe care le-a avut cetatea; lucrul nu se poate afirma nici măcar pentru Valea Cetății, unde concentrarea numeroaselor lucrări de aducțiune (cinci) e deosebită. Cîte o secțiune pe fiecare mal, pe toată lungimea pantei, dispuse în segmentul dinspre cetate al văii, în locuri cruțate de eroziunea naturală și de modificări moderne, ar putea aduce o certitudine în această privință, măcar pentru această direcție, cum s-a văzut, majoră de alimentare cu apă.

Toate aceste probleme rămase deschise, ridicate de cercetările campaniei trecute — pe care eforturile acesteia, oricît de intense și de îndelungate, nu le-au putut rezolva datorită, în primul rînd, înmulțirii nesperate a descoperirilor — vor trebui să constituie obiectivele săpăturilor viitoare. Lămurirea lor va asigura valorificarea completă a observațiilor importante deja achiziționate și va oferi un prim exemplu de astfel de obiectiv complex precis definit în ansamblu și în detalii, cu valoare de punct de referință pentru aceste părți ale lumii romane, pentru care studiile în această direcție sînt încă puține.

Cercetările viitoare asupra apeductelor vor avea de răspuns, măcar în parte, și la chestiunea încă în suspensie a datării lor. Pînă acum nu dispunem de nici un element sigur în această privință și, de altfel, studiarea individuală și independentă a apeductelor, oricît de atentă și de amănunțită, nu va putea aduce niciodată, în afara unor șanse excepționale, o soluție mulțumitoare a problemei. Analizată în sine, această categorie de monumente nu oferă criterii de datare, neavînd variații semnificative în timp, în funcție, în primul rînd, de foarte lentă evoluție a tehnologiei antice în acest domeniu; dinainte de Vitruvius pînă la sfîrșitul antichității compoziția mortarelor hidrofuge a rămas în esență aceeași. Variațiile constatate în maniera de construcție se explică prin aceea că o astfel de lucrare era întotdeauna o realizare strict locală, care depindea de resursele naturale ale zonei, de materialele de construcție avute la dispoziție și de resursele materiale și tehnice ale fiecărui oraș în fiecare moment istoric și prin aceasta analogiile externe nu au o valoare probatorie sub aspect cronologic.

Datarea apeductelor se va putea face numai prin cercetarea poziției lor stratigrafice în raport cu alte monumente databile pe care le interferează, eventual, pe parcurs, dar în primul rînd în zona de contact cu structurile ariei urbane. Ori, pînă în prezent nu a fost întîlnit nici un obiectiv care să suprapună în vreun punct parcursul lor extraurban; o excepție o va constitui, poate, construcția recunoscută la instalația din B pentru apeductul de la Șipote, în măsura în care va oferi elemente pentru o datare mai strînsă. În ce privește articularea diverselor conducte cu construcțiile urbane, ea nu a putut fi încă cercetată, așa cum am arătat, pentru nici unul din cazuri. Dificultățile sînt sporite de împrejurarea că, în momentul de față, nici unul din monumentele cunoscute ale cetății nu constituie un reper cronologic sigur și de aceea chiar apeductul II, singurul care poate fi pus cu siguranță în relație, încă de acum, cu un obiectiv din perimetrul urban — anume conducta din canalul străzii principale — nu e nici el în situația de a beneficia de o precizare a epocii de construcție și de funcționare. Lipsite de observații directe de săpături, deplîngîndu-se uneori absența celor

⁴⁶ G. Murnu, *op. cit.*, p. 15 nota 1, amintește că în acel loc au fost săpate de localnici mai multe puturi.

Fig. 6. Apeeductul Șipote. Profilul văii secundare în punctul de trecere a apeductului de la un mal la altul (A). Vedere dinspre vest.

Fig. 7. Apeeductul Șipote. Al doilea punct de traversare a unei văi secundare (B). Vedere dinspre vest.

de ordin stratigrafic⁴⁷, datările făcute de V. Pârvan și G. Murnu, preluate apoi în literatura ulterioară, s-au întemeiat pe argumente de natură general — istorică și între acestea o atracție deosebită a exercitat-o în mod firesc data precis exprimată — 316 — a inscripției inaugurale cunoscute încă de la începutul cercetărilor de la cetate. Datorită acesteia, deși o oarecare dezvoltare urbanistică anterioară nu putea fi exclusă pentru Tropaeum Traiani măcar în faza municipală și deși a mai existat ca oraș încă trei secole după Licinius, toate monumentele scoase la lumină în cetate — cu excepția celor patru basilici recunoscute ca mai târzii — au fost datate în perioada reconstrucției urbanistice din jurul anului 316. Astfel, cele trei porți⁴⁸, incinta⁴⁹, presupusul bazin fortificat din sud-est⁵⁰, marele edificiu public de plan basilical⁵¹, artera principală, canalul și conducta ei⁵² cisterna⁵³, dedicația amintită pentru *Iuno Regina*⁵⁴ și apeductul-canal din exterior⁵⁵ au fost puse, mai curînd sau mai târziu, în legătură cu monumentul 316.

Lăsînd la o parte problema cronologiei relative și absolute a apeductelor, a cărei rezolvare depinde deci, în ultimă instanță, de precizarea datării fazelor istorice și urbanistice ale cetății înseși și pe care cercetările de amploare începute în 1968 o vor putea aduce într-un viitor nu prea îndepărtat, rezultatele primei campanii de explorări asupra apeductelor îngăduie încă de acum formarea unei imagini generale îndeajuns de complete și de precise a modului în care se realiza alimentarea cu apă a orașului. Dacă o cunoaștere în detalii a sistemelor de distribuție în spațiul urban a apei furnizate de apeducte va fi oferită în timp de progresul în suprafață și în adîncime al săpăturilor viitoare, o sumă de repere esențiale sigure pot fi deja stabilite în această privință și, în funcție de ele, cele cîteva informații dispartate datorate vechilor săpături își capătă și ele un loc și un sens.

Avînd permanent prezent criteriul obligatoriu în cercetarea lucrărilor hidraulice antice, care relevă din faptul că acestea se întemeiau aproape exclusiv pe principiul căderii apei și pe exploatarea în acest scop a înclinațiilor naturale ale terenului, evidența traseelor apeductelor azi cunoscute și a respectivelor lor înălțimi de funcționare și studiul paralel al reliefului pla-

toului înalt al cetății în corelație cu relieful zonei înconjurătoare impun o serie de constatări importante:

— un singur apeduct din toate cele pînă acum cunoscute capta un izvor așezat la o înălțime suficient de mare în raport cu aceea a orașului și cu distanța pînă la el încît apele sale să poată ajunge, canalizate, în cădere normală direct la cota spațiului urban;

— orice apeduct cu aceste însușiri trebuia să intre în cetate printr-un singur punct, anume istmul din fața porții de est care reprezintă singura punte de legătură naturală a platoului înalt fortificat cu înălțimile din jur;

— în afara acestui punct obligatoriu de trecere, intrarea unui apeduct la nivelul orașului ar fi comportat trasee aeriene înalte, pentru care nu există pînă acum nici un indiciu. De asemenea, posibilitatea realizării unor instalații de sifon în acest scop pare foarte puțin probabilă, datorită configurației terenului;

— apa tuturor celorlalte apeducte⁵⁶, care nu ajungea decît la poalele înălțimii ocupate de oraș, trebuia ridicată printr-un efort suplimentar în interiorul orașului.

În ce privește situația favorabilă de distribuție comodă a apei curente ajunse direct în oraș, există certitudinea că apeductul II își încheia traseul la înălțimea porții orientale și că lui îi sînt subordonate cele două instalații, de multă vreme cunoscute, din cetate, anume conducta din canalul arterei principale și cisterna din zona porții de vest. Racordul cu cea dintîi e de localizat într-o zonă restrînsă la poarta amintită, puțin în afara sau în interiorul pragului, mai probabil în spațiul dintre turnuri, acolo unde dalele încă *in situ* au împiedicat observațiile directe ale lui G. Murnu, care nu amintește nimic în această privință⁵⁷. Notațiile sale ne oferă însă prilejul constatării unei prime distribuții a apei în această zonă: un tub găsit *in situ* la „colțul sudic al turnului stîng” al porții (diametru 0,12 m)⁵⁸ ne atestă o derivație încă înainte de intrarea apeductului în canal, iar cel „din stînga cum intri pe poarta de Est” (diametru 0,125 m)⁵⁹ o a doua derivație în interior. Pentru a reveni la dificultățile actuale ale problemelor de datare, e de amintit aici observația pertinentă făcută asupra situației de la această poartă, care evidențiază fără nici un dubiu posterioritatea străzii față de faza inițială a turnurilor⁶⁰. Observația trebuie extinsă și asupra canalului și apeductului din interiorul lui, care aparțin aceluiași

⁴⁷ G. Murnu, *op. cit.*, p. 19: „Datarea... în genere a diferitelor ruine din Tropaeum nu e cîtuși de puțin ușoară... Ajutorul cel mai bun ni l-ar fi putut procura cercetarea stratigrafică a ruinelor; dar date fiind condițiunile în cari s-au practicat pînă acum aceste săpături, a fost din nefericire peste puțină a stabili științificește succesiunea straturilor și a procura pe baza lor criterii mai sigure. Golul acesta, care poate fi împlinit prin explorări mai sistematice ulterioare, apasă deocamdată simțitor asupra studiilor închinete monumentelor tropeense”.

⁴⁸ V. Pârvan, *op. cit.*, pp. 168—169.

⁴⁹ Ibidem.

⁵⁰ V. Pârvan, *op. cit.*, p. 174; G. Murnu, *op. cit.*, p. 15.

⁵¹ V. Pârvan, *loc. cit.*, cf. și G. Murnu, *Canalul cetății*, p. 81.

⁵² G. Murnu, *loc. cit.* și V. Pârvan, *loc. cit.*

⁵³ V. Pârvan, *loc. cit.*, dar vezi și G. Murnu, *Basilica-Cisternă*, pp. 19—20, care o consideră anterioară secolului al IV-lea.

⁵⁴ V. Pârvan, *op. cit.*, p. 173—174.

⁵⁵ Ibidem. De adăugat și arcul de lîngă cișmele cf. Gh. Ștefan și D. Pecurariu, *art. cit.*, Pentru datarea monumentelor din cetate v. și R. Vulpe, *Histoire Ancienne de la Dobroudja*, București, 1938, p. 292 și urm.; V. Barbu, *Adamclisi*, București 1965, p. 36 și urm.; I. Barnea, *op. cit.*, pp. 384—386 și 467—468.

⁵⁶ O rezervă trebuie încă făcută în privința apeductului de la Șipote, cu toate că există destule indicii pentru o cotă finală mai joasă decît cetatea. Astfel, deși în D se află la o înălțime mai mare, ultimul punct atestat (59) pierde simțitor în înălțime și e probabil că lățimea mare a Văii Cetății, pe care nu știm în ce mod o traversa, determina o scădere încă mai importantă. Totuși, înainte de cercetarea completă a apeductului, nu poate fi trasă o concluzie certă.

⁵⁷ Vechile săpături au constatat canalul de scurgere, evident fără conductă, abătîndu-se de la axul străzii și al porții și urmărind curba turnului de la nord, coborînd, spre a se vărsa în șanțul fortificației. V. planul cetății, de arh. H. Jacobi, S. Theiss și Sp. Cegăneanu la V. Pârvan, *op. cit.*, p. 167, fig. 5 și detaliu cu poarta de est, de H. Brötz, *ibidem*, p. 168, fig. 6; cf. și G. Murnu, *Canalul cetății*, p. 79.

⁵⁸ *Basilica-Cisternă*, p. 16.

⁵⁹ Ibidem.

⁶⁰ Cf. Al. Suceveanu, *Observations sur la stratigraphie des cités de la Dobrogea aux IIe—VIe siècles à la lumière des fouilles d'Histria*, în „Dacia”, N. S., XIII, 1969, p. 362.

program urbanistic al construcției străzii, fără a putea ști încă cu certitudine dacă, sigur exclusă pentru momentul străzii și momentul prim al turnurilor porții, contemporaneitatea poate fi asigurată pentru stradă cu restul incintei.

De la poarta de est conducta de apă potabilă, instalată în canalul⁶¹ din axul străzii, se îndrepta spre interiorul orașului. Din păcate, atenta descriere a acestei interesante instalații cu dublă funcție pe care o datorăm lui G. Murnu, nu e însoțită și de o documentație planimetrică exactă⁶². Nu știm cărui punct îi corespunde secțiunea transversală publicată și nici în ce loc conducta părăsea canalul care iese, din nou singur, pe sub pragul porții occidentale. Un aspect care nu a fost abordat de G. Murnu îl constituie variațiile de înclinație pe care le prezintă canalul de-a lungul traseului său. Un profil longitudinal al acestuia indică un punct de maximă înălțime în zona marelui edificiu public și două segmente divergente din punctul de vedere al înclinației — unul, mai scurt și cu pantă mai lină pînă la poarta de est, celălalt, mai lung și cu căderea mai pronunțată, cuprins între același punct și poarta de vest. Dacă scurgerea apelor canalului de drenare se făcea normal în cele două sensuri de pantă, pentru tronsonul poarta de est-*basilica forensis* al conductei de apă potabilă, sensul de circulație al apei trebuie considerat în mod necesar ca ascendent, de la est la vest, în funcție de constatarea punctului obligatoriu de intrare în cetate a oricărui apeduct, la poarta de est. Pentru ca apa să poată învinge această pantă era de asemenea necesar ca punctul de sosire a apeductului II pe pînă din exteriorul porții să aibă o cotă mai ridicată decît cota maximă a străzii.

Nu știm încă nimic despre felul cum era distribuită în oraș apa conductei; G. Murnu, care ne asigură pentru canalul de scurgere că nu avea nici o ramificație de colectare, nu amintește nimic în privința eventualelor derivații ale tubului de apă potabilă, fie pentru că nu le-a constatat, fie mai probabil, pentru că nu a demontat peste tot capacul interior de protecție a tubului pentru a avea observații în acest sens.

Cisterna din cartierul porții de vest — al doilea element al rețelei de instalații hidraulice a spațiului intramuran pentru care mai dispunem actualmente de informații, grație tot vechilor cercetări — se prezintă astăzi ca înglobată parțial în substrucțiunile basilicii creștine cu o singură navă și criptă, care păstrează din elevația cisternei, cu unele modificări, doar zidurile unuia din cele, probabil, patru bazine care o alcătuiau. Situația a dat naștere la dificultăți în înțelegerea naturii acestui monument complex⁶³ și este meritul lui G. Murnu de a fi separat cele două componente — funcțional și cronologic distincte — și de a fi redat o imagine foarte probabilă celei inițiale⁶⁴. G. Murnu încercase să dea un răspuns și problemei sursei de alimentare a cisternei, cu care ocazie a consemnat și rezultatele amintite ale anchetei sale asupra apeductelor cetății, fără a ajunge însă la o concluzie în această privință⁶⁵. În lumina descoperirilor cam-

paniei trecute, ni se pare aproape sigur că cisterna e de pus în legătură cu linia de aducțiune înaltă, directă, și nu cu conductele joase, ea constituind de fapt, prin intermediul conductei din canal, ⁶⁶ terminația urbană a apeductului II, servind la acumularea și la purificarea apelor acestuia, înainte de distribuirea și folosirea lor în oraș⁶⁷. O ultimă considerație pe care o impune configurația pantelor cetății e aceea că, în cazul în care cisterna constituia punctul de plecare al unei rețele de distribuție locale, aceasta era în mod necesar limitată la o fișie îngustă din sud-vestul și sudul cetății, aflată mai jos decît cota proprie a cisternei.

Precizările importante aduse de cercetările recente evidențiază faptul că cele mai multe dintre apeducte nu puteau purta apa curentă decît la poalele înălțimii ocupate de cetate și a ceasta e de presupus, cu excepția răstimpului de funcționare a apeductului II, pentru cea mai îndelungată perioadă din existența orașului. În această situație se află apeductele I, III, IV, V, cel de la Zorile și, poate, și cele de la Șipote⁶⁸, care toate, cu diferențe de înălțime de cîțiva metri între ele, captau apa unor izvoare joase. În acest mod se degajează constatarea, care vine să întregască în chip sensibil cunoștințele despre felul cum locuitorii cetății au avut de rezolvat această problemă vitală, că dificultățile lor nu s-au mărginit la efortul considerabil al realizării lucrărilor de aducțiune propriu-zise, pe care le știm azi numeroase și cu o lungime totală apreciabilă, ci au fost sporite și de nevoia construirii unor rezervoare extraurbane și de necesitatea asigurării, într-un mod sau altul, a transferului apei la înălțime, între zidurile cetății, fie spre utilizare directă, fie spre a fi redepozitată în alte rezervoare și distribuită apoi, eventual, prin conducte. Postularea — pe care aceste observații o fac obligatorie — a unei prime înmagazinări a apei undeva în zona joasă de la sud-est și sud de cetate, în care sfîrșesc toate apeductele amintite, aduce argumente, după opinia noastră, decisive și pentru clarificarea funcției fortificației suplimentare sud-estice, al cărei rol era acela indicat de V. Pârvan, de a proteja un bazin de mari dimensiuni. Singurul argument pe care se întemeia V. Pârvan⁶⁹ — intrarea apeductului cu *spolia* în interiorul fortificației anexe — se găsește acum mult întărit în urma cercetărilor recente. O sumă de alte observații vin de asemenea în sprijinul interpretării ca bazin a acestui monument care nu-și găsește analogii comode. În primul rînd, porțiunea inferioară a acestui perimetru fortificat, care constituia rezervorul propriu-zis, e perfect plană și lipsa oricărei vegetații și stagnarea îndelungată a apelor în această suprafață indică în chip sigur prezența unor structuri impermeabile sub pămîntul care o acoperă. În al doilea rînd, faptul că mai bine de jumătate din interiorul fortificației e constituit de o pantă suficient de abruptă pentru a reduce suprafața utilă la aproximativ o treime exclude posibilitatea de a fi avut aici o *Unterburg*, o extindere a spațiului urban locuibil⁷⁰. În aceste condiții numai

⁶¹ Destinat exclusiv drenării apelor de pe stradă, cf. G. Murnu, *Canalul cetății*, p. 81.

⁶² Traseul canalului apare marcat ca atare — fără întreruperi și absolut rectiliniu — între cele două porți principale încă în planul de situație al săpăturilor pînă în 1897, la Gr. Tocilescu, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, București, 1900, fig. 54; cf. și planul citat la nota 57; cercetările lui G. Murnu par a se fi limitat la tronsonul în care a degajat pe toată lățimea ei și strada, între poarta orientală și *basilica-forensis*.

⁶³ Vezi discuția la G. Murnu, *Basilica-Cisternă*, pp. 1—5; R. Netzhhammer, *Die christliche Altertümer der Dobrudscha*, București, 1918, p. 186 și *Quer durch die südliche Dobrudscha*, București, 1920, pp. 20—21, vîzuse în prima fază a construcției resturile unui *mithraeum*; cf. și I. Barnea, *op. cit.*, p. 469; „În ceea ce privește construcția basilicii paleocreștine, pare că nu trebuie desconsiderată nici ipoteza potrivit căreia aceasta n-ar fi fost o cisternă, ci un *mithraeum*”.

⁶⁴ În starea în care se află azi, judecarea monumentului e extrem de dificilă, dar observațiile lui G. Murnu — în special constatarea tehnicii de construcție a izolației inferioare, de peste 2 m grosime și a pereților laterali, cf. *op. cit.*, pp. 10—12 — ni se par deplin convingătoare pentru interpretarea construcției inițiale drept cisternă.

⁶⁵ Învățatul condiționa soluția chestiunii de găsirea unui apeduct din tuburi cu diametru identic tubului conservat în peretele sudic al cisternei. V. mai jos nota 67.

⁶⁶ Cercetările viitoare în cartierul de la est de cisternă vor avea de precizat și punctul în care tubul de apă potabilă părăsea canalul și traseul său în afara acestuia pînă la cisternă. Ultimul punct în care prezența conductei în canal a fost verificată prin săpături — mulțumim și pe această cale colegei Catrine! Domăneanțu, autoarea lor, care ne-a oferit această informație — se află la cca 70 m la est de cisternă la începutul segmentului descendent spre vest al canalului, ceea ce asigură pînă în prezent un traseu comun de cca 130 m pentru canal și conductă, pornind de la poarta de est. O constatare în sprijinul ipotezei noastre se referă la faptul că încă înainte de a coborî pînă în dreptul cisternei, canalul străzii se îngustează foarte mult și continuă să aibă această lățime redusă pînă la ieșirea din cetate; explicația acestei micșorări de secțiune nu poate fi dată, credem, decît de ieșirea conductei din canal, într-un punct mai înalt decît cisterna, spre a se abate spre aceasta, în sud-vest.

⁶⁷ Direcția din care venea conducta canalului și sensul pantei ne îndeamnă să considerăm tubul încastrat în peretele de sud al cisternei nu capătul conductei de aducțiune, cf. G. Murnu, *op. cit.*, p. 14, ci, mai curînd, începutul unei conducte de ieșire a apei din cisternă, intrarea apei producîndu-se mai probabil pe latura de est.

⁶⁸ Vezi mai sus nota 56.

⁶⁹ *Op. cit.*, p. 174.

⁷⁰ Cum credea G. Murnu, *op. cit.*, p. 15, care lasă să se întrevadă unele rezerve în privința bazinului.

rațiunea absolut prioritară de a apăra rezervele de apă ale orașului a putut justifica efortul cu totul deosebit de a ridica această incintă-anexă, cu un traseu destul de lung și de dificil. Construirea ei e posterioară, fără a putea ști deocamdată cu cât, fazei ultime a zidurilor de apărare ale cetății: lucrul e lesne de constatat în punctul de joncțiune lângă poarta de sud, care e dezvelit, și în care incinta mică se adosează paramentului exterior al celei mari⁷¹, fără țeșere a structurilor. Pentru cel de al doilea punct de contact, greu de cercetat fiind nesăpat, apelul la fotografia aeriană ne-a arătat că latura de nord-est se sprijină pe frontul unicului turn al incintei existent între poarta orientală și cea meridională, ceea ce confirmă perfect prima observație. În plus, studiul fotografiilor aeriene evidențiază conturul turnurilor de colț rotunde ale laturii de sud-est a bazinei, prezența unui bastion sau a unei construcții distincte la mijlocul ei și limita spre interior a bazinei, pe al cărei mijloc se află o altă construcție.

Ceea ce se poate avansa cu siguranță încă de acum e că, într-un moment, care va trebui precizat, din ultima fază de viață a cetății, în mod cert posterior ridicării incintei, a fost necesar ca locuitorii — determinați fie de debitul insuficient

⁷¹ Observație consemnată și de R. Vulpe, *op. cit.*, p. 294, care rămîne cu toate acestea la datarea bazinei contemporană cu incinta (316), făcută deja de V. Pârvan, *loc. cit.*

al apeductului II, care avea de altfel secțiunea cea mai redusă dintre toate apeductele - canal atestate, fie de-abia de secarea timpurie a izvorului captat de acesta, indicii neîndoieelnice în aceste sens fiind oferite de demantelarea în unele porțiuni chiar a fazei a doua a apeductului și de dezafectarea cisternei prin construirea basilicii suprapuse — să apere printr-o fortificație suplimentară puternică terminația liniei de aducțiune de la poalele cetății, de care depindea în mod predominant, și de la o anumită dată chiar exclusiv, alimentarea cu apă a orașului⁷². Implicațiile defensive ale asigurării apei în cetate sînt evidente pentru condițiile istorice ale secolelor tîrzii, ea condiționînd în ultimă instanță rațiunea de a exista a zidurilor de apărare.

Raportate la apeductele monumentale cu trasee uneori de peste o sută de kilometri ale provinciilor din bazinul occidental al Mediteranei, instalațiile de aducțiune a apei descoperite la Tropaeum Traianî apar modeste și ca desfășurare și sub aspect constructiv, respectînd de fapt nota comună provinciilor acestei părți a lumii romane. Lăsînd la o parte apeductele din tuburi ceramice, extrem de răspîndite pretutindeni datorită numeroaselor lor avantaje în privința fabricării și instalării,

⁷² Cercetarea completă a traseelor apeductelor va avea de precizat dacă în afara acestui mare bazin au mai existat și altele, anterioare sau contemporane, în alte puncte și probabila localizare a termelor în această zonă.

Fig. 8. Zona cetății Tropaeum Traianî și apeductele de pe Valea Cetății. 1 — poziția captărilor actuale pentru cișmele; 2 — cișmele; 3 — pușuri moderne; E, F — captări antice probabile; I—J — traseu asigurat al conductei din canalul străzii; K — cisternă; L — bazin-rezervor fortificat.

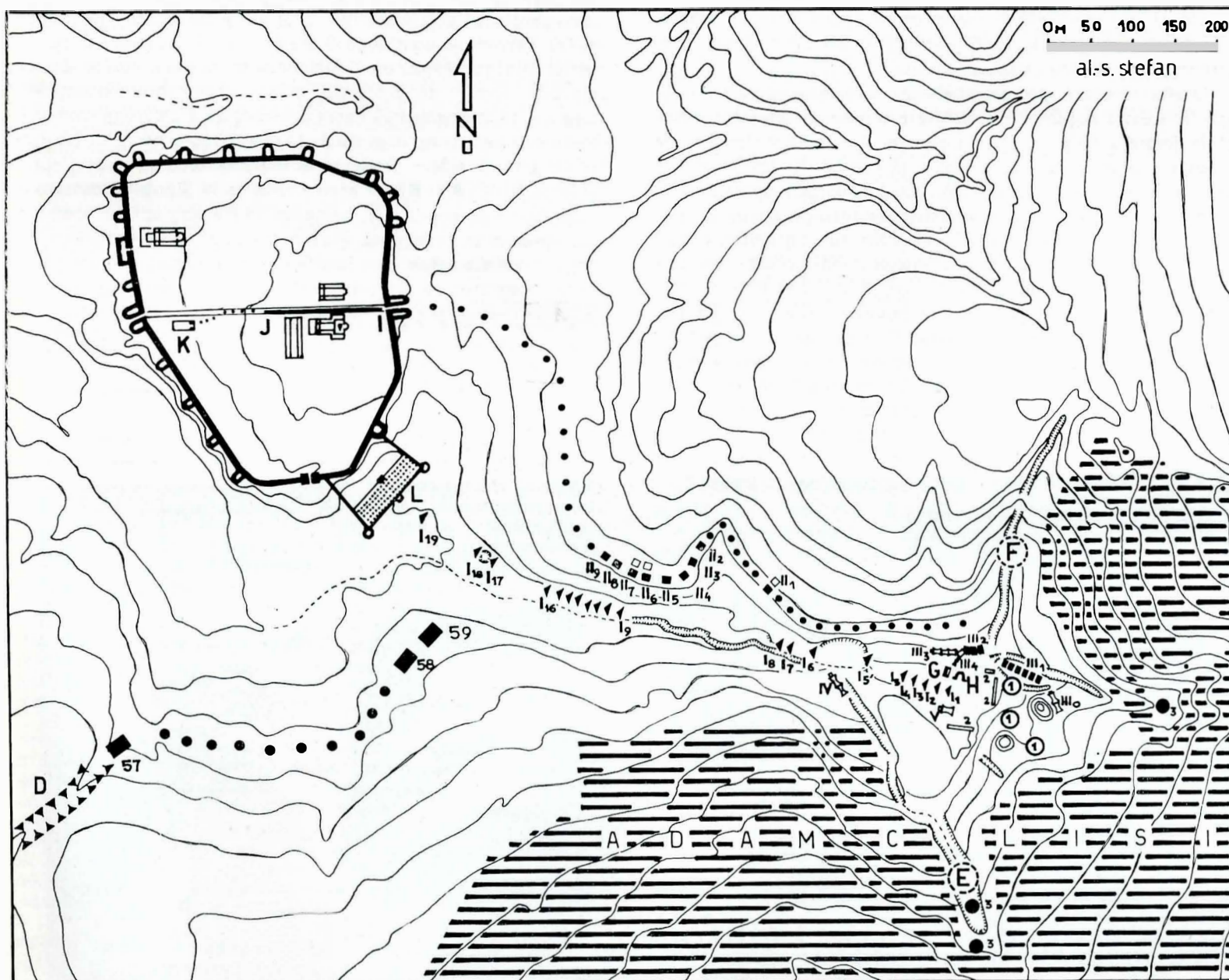

Fig. 9. Apeductul I (8)

Fig. 10. Apeductul II (5)

apeductele de tip *canalis structilis*, realizate la Tropaeum Traiani într-o formă mai economică, fără galerii de întreținere și relative puțuri de aerisire, au fost mai rar întâlnite pînă acum în Dobrogea, fiind cunoscute doar descoperirile de la Histria⁷³ și Tomi⁷⁴. Analogii nu lipsesc însă, și pentru a ne limita numai la zone apropiate, sînt de amintit monumente similare, cu unele variații în dimensiuni și în detalii, cunoscute pentru orașe din sudul Dunării: Serdica, Philippopolis, Oescus, Novae, Nicopolis ad Istrum, Hisar⁷⁵. Relativ modeste în formă, apeductele cetății Tropaeum nu sînt însă mai puțin o realizare remarcabilă de inginerie antică, care prin cunoștințe de topometrie foarte exacte și printr-un efort impresionant, permanent și tenace, a asigurat rezolvarea în condițiile dificile ale zonei a unei probleme cheie pentru viața orașului.

O altă concluzie pe care studierea aspectelor alimentării cu apă în această regiune în antichitate o pune în lumină e aceea că în împrejurările specifice Dobrogei din toate timpurile, de carență a surselor de apă, izvoarele au constituit niște constante ale ocupării teritoriului din cele mai îndepărtate epoci pînă în vremurile noastre. E cazul pentru toate cele trei puncte de izvoare captate de apeductele cetății, în jurul cărora au gravitat, uneori aproape neîntrerupt, așezări omenești pînă la actualele sate Adamclisi, Zorile și Șipote. Pentru cel dintîi, izvoarele au constituit centrul așezării civile nefortificate romane, din care s-au găsit numeroase urme sub satul actual⁷⁶. Important a fost punctul din vecinătatea izvoarelor în care se concentrau instalațiile de captare, multe vestigii de locuire, durînd pînă în ultimii ani ai cetății⁷⁷, complexul căruia i-au aparținut arcul monumental, capatul de sarcofag reutilizat, probabil ca bazin și de pus poate în legătură cu derivația III₄ și resturile unor numeroase cuptoare de mari dimensiuni⁷⁸. Acestea din urmă atestă pentru acest punct, în care, ca și azi, apa și lutul erau la îndemînă, un centru de producție ceramică și e foarte probabil ca tuburile numeroaselor apeducte să se fi fabricat aici. Așezarea medievală timpurie e

localizată și ea pe malurile Văii Cetății. Aceași situație se întâlnește în jurul izvoarelor de la Zorile, unde au apărut urmele unor așezări succesive neolitice, romane și medievale timpurii⁷⁹ și a fost verificată și pentru izvoarele puternice de la Șipote prin descoperirea de către noi a importantei stațiuni ocupate în perioada getică, romană și medievală timpurie, aflate chiar lîngă izvor.

Cercetările campaniei trecute asupra apeductelor de la Tropaeum Traiani au avut în afara finalității pur științifice și un pronunțat caracter de salvare, care în numeroase cazuri a primat. Așa cum s-a putut vedea, multe din intervențiile la apeductele din Valea Cetății s-au putut face pe drept cuvînt în ultimul ceas, pentru că aceste vestigii, deși unele cunoscute din vremea lui V. Pârvan, au continuat să fie distruse de eroziune și de intervențiile contemporane. Actualmente apărute multe dintre ele prin lucrări de protecție, aceste importante monumente, care vin să îmbogățească harta arheologică a Dobrogei romane, trebuie să fie incluse în evidența Direcției monumentelor istorice și de artă și măcar unele zone importante din Valea Cetății și instalațiile (A și B) ale apeductului de la Șipote să constituie rezervații arheologice. De asemenea, unele porțiuni din apeducte din apropierea cetății, ne gîndim mai ales la monumentele de lîngă cișmelele satului, ar justifica prin interesul pe care-l prezintă integrarea lor într-o formă sau alta în viitorul complex arheologic-muzeistic de la Adamclisi.

RÉSUMÉ

Même si le problème de l'alimentation en eau des villes de la Scythie Mineure a dû revêtir une importance considérable dans les circonstances spécifiques d'une région assez desséchée, alors comme aujourd'hui, leurs aménagements hydrauliques ont été très peu étudiés jusqu'à présent. Si ce besoin relevait, d'une façon générale, du niveau élevé de développement des structures urbaines, à partir du moment où toutes les agglomérations urbaines plus importantes, même celles de l'intérieur de la province, ont dû s'entourer de murailles, l'adduction de l'eau à l'intérieur-même de celles-ci est devenue une nécessité vitale, d'ordre militaire aussi, constituant une condition obligatoire de l'efficacité défensive des enceintes. Tel fut aussi le cas de Tropaeum Traiani, ville qui a reçu des fortifications pour le moins à partir de l'époque de Licinius et Constantin et dont les canalisations n'étaient connues que par quelques mentions sommaires et dépourvues de toute précision topographique, dues aux anciennes explorations de Gr. Tocilescu, V. Pârvan et G. Murnu.

Les recherches systématiques entreprises par l'auteur en 1968 et 1971 ont abouti à la découverte de tout un réseau d'aqueducs, d'époques et de types différents, qui captaient les eaux de trois sources distinctes, éloignées de la ville de 1 à 10 km. Tous ces aqueducs sont souterrains et formés soit de conduites en poterie, soit de canalisations en moellons joints au mortier de tuileau, dont la gouttière, à section rectangulaire au côté inférieur arrondi, est imperméabilisée tantôt par un enduit poli très mince tantôt par une couche distincte en *opus signinum*. Les pieds-droits de la canalisation étaient surmontés de dalles formant toit, scellées d'un mortier de la même composition (voir fig. 1).

L'aqueduc au débit le plus important se développe sur 10 km. Il captait les eaux à la base d'une formation calcaire en tête d'un ravin au SE du village

⁷³ Cf. V. Canarache, *art. cit.*, apeductul nr. 3, p. 67 și urm. și fig. 3, p. 64.

⁷⁴ Cf. M. Bucovăla, *loc. cit.*

⁷⁵ Cf. Teofil Ivanov, *Водоснабдяване и канализация на градовете от римската и късноантичната епоха в България*, „Arheologia”, IX, 1967, 2, pp. 15—26, fig. 1—8. Idem, *Der Städtebau in Ober-und Untermösien und Thrakien in der Römerzeit und der Spätantike*, în „Actes du Ier Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européennes”, tome, II, Sofia, 1969, pp. 500—501, fig. 8 și 9.

⁷⁶ Ziduri, descoperiri mărunte, conducte și canale, monede, cf. V. Pârvan, *op. cit.*, p. 190.

⁷⁷ Cf. V. Pârvan, *op. cit.*, p. 191 și Gh. Поганару Бордза, *Quelques monnaies trouvées à Adamclisi et la fin de Civitas Tropaeensium*, în „Dacia” N. S., XII, 1968, pp. 410—411.

⁷⁸ Cercetarea cuptoarelor figurează în planul Muzeului de arheologie din Constanța pentru campania 1972.

⁷⁹ Cf. N. Harțuche, *Contribuții la ȳrepertoriul arheologic al Dobrogei, „Pontica”, IV, 1971, pp. 260—261, cf. și Tabula Imperii Romani, fascicolul citat, s. v. Zorile.*

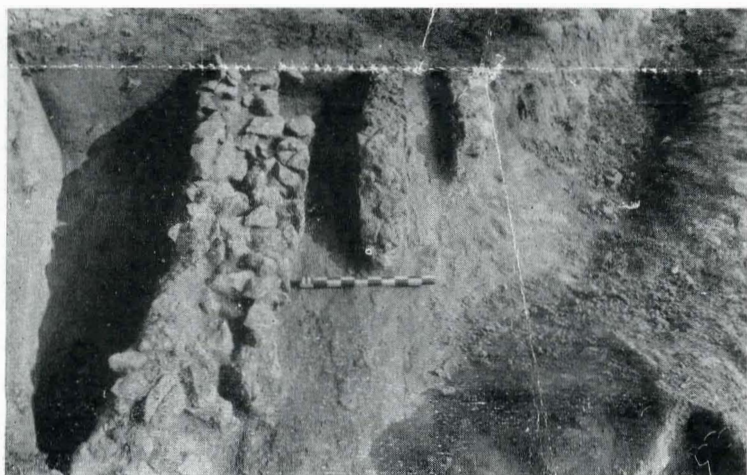

Fig. 11. Apeductul II (1): în stînga — resturile primei faze; în dreapta — fază mai nouă.

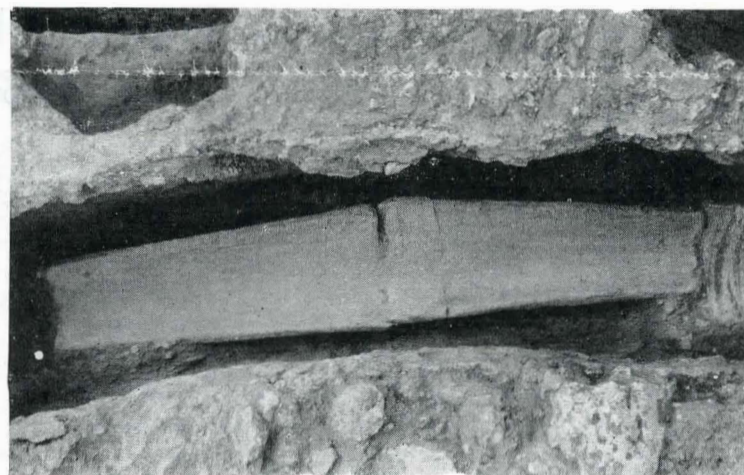

Fig. 12. Apeductul III — detaliu interior al tronsonului III₂.

de Șipote, et empruntait la rive droite de ce ravin et ensuite celle de la vallée principale Șipote-Adamclisi. Son tracé, vérifié en de nombreux points sur toute sa longueur (fig. 1), présente quatre aménagements plus intéressants visant à abrégé son parcours: deux passages d'une rive à l'autre d'un ravin, soit à l'aide de murs de soutènement, soit, plus probablement, par l'intermédiaire d'installations de siphon (fig. 1 A et B et fig. 6—7), et deux tranchées qui entaillent profondément des lignes de crête pour permettre leur franchissement (C et D). Des tubes en terre-cuite découverts en plusieurs points attestent le doublement de la première canalisation par une autre, au tracé parallèle.

D'un autre captage, au milieu du village de Zorile, au SO de Tropaeum Trajani, partait vers la ville un aqueduc en *tubuli fictiles*.

Mais les ouvrages d'adduction les plus nombreux ont été découverts dans le ravin qui s'ouvre au SE de la cité. Plusieurs captages ont été aménagés dans les calcaires affleurant à l'origine de la vallée. Une conduite en poterie descendait d'un captage en tête du ravin latéral jusqu'au thalweg (IV), une autre similaire (V) suivait le thalweg, provenant d'un captage différent. Les autres aqueducs suivaient la rive droite du ravin, et étaient des canaux: l'aqueduc I (fig. 9), enterré au pied de la pente, qui présente une réfection totale au moins pour le segment initial; l'aqueduc II, très haut sur la pente, à deux phases, dont la seconde a remployé les pierres de la première (fig. 11), et l'aqueduc III, circulant à mi-flanc de la colline. Ce dernier a subi à son tour plusieurs remaniements: le fond de la gouttière a été doublé à l'intérieur d'une couche de mortier fixant des tuiles de faîte (fig. 12) et depuis un certain point de son parcours il a été démantelé pour l'installation d'un distributeur d'où partaient deux conduites en poterie (III₃ et III₄, v. fig. 13).

Avant que ces recherches soient portées à leur fin — elles devront encore étudier les captages, les installations repérées en A et B, les tronçons encore non explorés des aqueducs et un relevé final précis devra établir la *mensura declivitatis* — les résultats obtenus permettent d'ores et déjà de préciser les aspects généraux de l'alimentation en eau de Tropaeum Trajani: 1° —

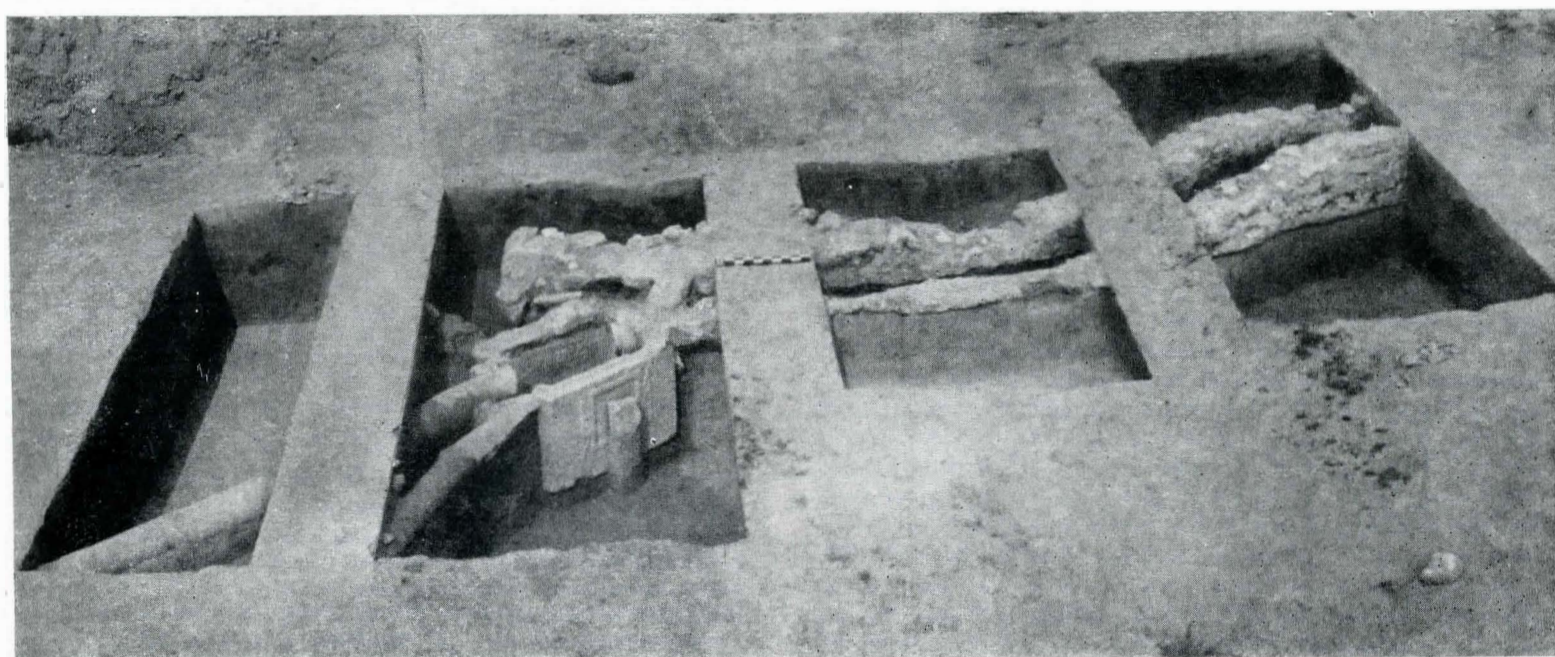
seul l'aqueduc I, grâce à sa source élevée, pouvait atteindre à la hauteur des portes orientales, où il y a le seul pont naturel entre le plateau haut de la ville et les collines environnantes. Cet aqueduc, l'unique qui ait été à même d'amener l'eau directement dans la ville, est à mettre en rapport avec la conduite d'eau potable des égouts de la rue principale (I—J) et avec la citerne (K) du quartier O, remployée ultérieurement dans les substructions d'une basilique paléochrétienne. 2° — À défaut d'indices pour des tracés aériens, tous les autres aqueducs (à l'exception, peut-être, de celui provenant de Șipote) n'aboutissaient qu'au pied de la ville; de la sorte, aux difficultés de l'adduction s'ajoutaient celles imposées par le transport de l'eau à la hauteur de l'espace urbain. Partant, on doit postuler l'existence, au bout de chacun de ces aqueducs bas, de bassins-réservoirs, ainsi que d'autres à l'intérieur de la ville. 3° — À un moment donné, quand l'aqueduc II ne suffisait ou ne fonctionnait plus, la ville dépendait alors entièrement des eaux qui arrivaient en bas, des mesures furent prises pour protéger un grand bassin-réservoir extérieur par une fortification supplémentaire. Celle-ci est certainement postérieure à la muraille, car d'un côté elle est accolée au parement extérieur, à quelques mètres de la porte S, et de l'autre, comme le montre l'examen des photographies aériennes, elle s'appuie au front d'une tour.

La question de la datation relative et absolue des aqueducs découverts est encore ouverte et sa solution reste liée non seulement à l'exploration des points de contact avec les structures de la ville, mais aussi et surtout à la datation des monuments et des phases urbanistiques de la cité elle-même, qui à présent est loin d'être assurée.

Légende des plans. Fig. 1: L'aqueduc Șipote-Adamclisi. a — captage romain probable; b — captage moderne; c — établissement occupé à l'époque gétique, à l'époque romaine et au Haut-Moyen Âge.

Fig. 8: Tropaeum Trajani et les aqueducs de la Vallée de la Cité. 1 — Captages actuels pour les fontaines; 2 — fontaines; 3 — puits actuels; E, F — captages romains probables; I—J — tracé assuré de la conduite des égouts de la rue principale; K — citerne; L — bassin-réservoir fortifié.

Fig. 13. Apeductul III: apeductul-canal III₂, bazinul de distribuție și conductele de tuburi III₃ și III₄.

Veche și însemnată țară românească din sudul Transilvaniei, întinzându-se de-a lungul cursului superior al Streiului și al afluenților săi, cu limite naturale precizate de masivele muntoase ce-l înconjoară, Hațegul continuă să reprezinte pentru istoriografia noastră medievală, sub multe aspecte, o zonă puțin cunoscută. Izvoarele scrise de care dispunem oferă pentru secolul al XIII-lea doar două-trei puncte de reper și prin urmare permit o reconstituire istorică în cea mai mare parte ipotetică. Pentru veacul al XIV-lea știrile se înmulțesc și reconstituirea devine astfel sensibil mai detaliată, deși în multe privințe încă lacunară. Abia pentru secolul al XV-lea dispunem de suficiente informații pentru cunoașterea temeinică a istoriei locale.

Toponimia hațegană a fost pusă la contribuție pentru reconstituirea unora dintre aspectele locale ale începuturilor evului mediu, printre rezultatele mai importante fiind cele referitoare la oglindirea fenomenelor de istorie socială în răspîndirea anumitor nume topice sau legăturile dintre onomastica veche românească de pe cele două versante ale Carpaților sudici¹. Importantul grup de vechi biserici românești din piatră, conservate în această zonă, a fost la rîndul său obiectul unor studii orientate prevalent în direcția istoriei de arhitectură și de artă², valorificarea acestor mărturii pentru cunoașterea istoriei social-politice a românilor hațegani din secolele XIII—XIV, vreme din care datează monumentele, rămînînd a fi făcută de aici înainte.

La începuturile cercetărilor arheologice pe care le-am întreprins în Țara Hațegului, respectînd o metodă despre care a fost vorba mai pe larg cu alt prilej, aceea a reconstituirilor regresive din cuprinsul așa numitelor țări medievale românești³, ne propunem prezentarea și luarea în discuție a unui alt grup de monumente, cetățile hațegane sau, într-un sens mai larg, fortificațiile medievale din Țara Hațegului. Obiectivele de care ne ocupăm sînt în bună parte cunoscute, dar ele nu s-au bucurat încă, cu două excepții azi depășite⁴, de o publicare propriu-zisă în literatura de specialitate.

Împrejurarea potrivit căreia interesul arătat pînă acum cetăților din Hațeg s-a manifestat prin considerarea individuală a

monumentelor respective, desprinse din contextul de istorie social-politică, tratate independent de particularitățile geografice locale și totodată desprinse din grupul cetăților hațegane, înțeles ca un ansamblu coerent, a împiedicat în mod practic valorificarea acestor mărturii pentru istoria regiunii. Dar în realitate — și faptul nu mai trebuie demonstrat — cetățile medievale nu și-au făcut apariția în afara unor stricte condiționări. Mai mult decît la oricare alt gen de monumente, data construcției, locul ales, apartenența sau forma cetăților, au reprezentat reflexul unora dintre cele mai intime particularități ale mecanismului social-politic dintr-o regiune dată. Considerarea cetăților din Hațeg ca un ansamblu de monumente, fiecare cu semnificația sa dar toate determinate de realitățile istorice locale, poate contribui la precizarea etapelor și a formelor specifice de evoluție a societății hațegane. Acestea sînt aspectele pe care vom încerca să le tratăm în paginile următoare.

* * *

După cum este cunoscut, cea mai veche mențiune din izvoarele medievale referitoare la Țara Hațegului datează din 1247 și se află în celebra *Diplomă* a cavalerilor loaniți. Ea oglindește, deși în forme greu de reconstituit, o anumită legătură, probabil și cu aspecte politice, între Țara Hațegului și formațiunile statale de la sud de Carpați, de pe teritoriul Olteniei⁵.

Următoarea mențiune documentară este cu trei decenii mai tîrzie, din 1276 și se referă la un „*Petru comite de Hațeg*”⁶. Precizăm că la începuturile organizării sale politico-administrative în cadrul regatului medieval maghiar, Țara Hațegului este desemnată cînd drept comitat, cînd drept district, pentru ca abia ulterior regiunea să-și definitiveze statutul de district al comitatului de Hunedoara⁷. Oricum, pomenitul comite Petru era, în același timp și în primul rînd, mare comis al curții regale⁸, el fiind deci un înalt dregător din preajma regelui, cu o însărcinare specială în Țara Hațegului.

Cea mai veche cetate medievală de piatră cunoscută azi în regiune, castrul regal de deasupra localității Hațeg, trebuie pusă în legătură cu această mențiune. Pentru datarea începuturilor ei în deceniul opt al veacului al XIII-lea pledează și o altă împrejurare. În primii ani ai domniei lui Ladislau IV Cumanul s-a produs acțiunea voievodului Litovoi, de afirmare a independenței și de ocupare a unor regiuni ținînd de autoritatea regală, urmată la scurtă vreme de expediția militară care s-a încheiat cu înfrîngerea și uciderea voievodului din Oltenia și cu luarea în prinsoare a fratelui său Bărbat⁹. Pe temeiul relatărilor diplomei acordate în 1285 conducătorului expediției, aceasta din urmă a fost datată la 1277¹⁰. Pe de altă parte, deși izvoarele documentare

* Studiul a fost prezentat, într-o formă prescurtată, în ședința de comunicări, din 24 III 1971, a Institutului de arheologie.

¹ I. Conea, *Basarabii din Argeș. Despre originea lor teritorială și etnică*, București, 1935, extras din „*Rînduiala*”, an I, nr. 2. Cf. și R. Vuia, *Țara Hațegului și regiunea Pădurenilor*, în „*Lucrările Institutului de Geografie din Cluj*”, 1926, p. 55 și urm.

² Vezi în special V. Vătășianu, *Vechile biserici de piatră românești din Județul Hunedoara*, în „*Anuarul Comisiei Monumentelor Istorice — Transilvania*”, Cluj, 1930 și mai nou în sinteza aceluiași, *Istoria artei feudale în țările române*, I, București, 1959. Cf. de asemenea V. Drăguț, *Vechi monumente hunedorene*, București, 1968. Pentru pictura bisericilor hațegane, cu datări foarte timpurii, vezi I. D. Ștefănescu, *La peinture religieuse en Valachie et en Transylvanie depuis les origines jusqu'au XIXe siècle*, Paris, 1932.

³ R. Popa, *Cnezatul Marei. Studii documentare și arheologice în Maramureșul istoric*, Baia Mare, 1969, p. 5—6, precum și în capitolul introductiv al lucrării noastre — *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*, București, 1970.

⁴ Este vorba de prezentările succinte făcute în urmă cu opt decenii cetății Colț și turnului de la Crivadia de către Szinte Gábor, cu planuri și desene bune dar cu datări eronate; cf. mai jos notele sub monumentele respective.

⁵ *Documenta Romaniae Historica*, B, Țara Românească, vol. I, p. 4.

⁶ D.I.R., C, *Transilvania*, sec. XIII, vol. II, p. 179, o traducere incompletă după un regist din Hurmuzaki, *Documente*, I, p. 410, întemeiat pe o transcriere din 1291. Titlul exact al personajului este „*Petrus magister agasonum nostrorum comes de Haczak*”, cf. Entz Geza, *Die Baukunst Transsilvaniens im 11—13 Jahrhundert*, în „*Acta Historiae Artium*”, tom. XIV, Budapesta, 1968, p. 167.

⁷ Pesty Frigyes, *Az eltiint régi varmegyék*, vol. I, Budapesta, 1880, p. 9. La 1390 era încă vorba de „*comitatus et districtus Hachsak*”; cf. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, vol. V, Budapesta, 1913, p. 45—46.

⁸ Vezi nota 6.

⁹ D.I.R., C, *Transilvania*, sec. XIII, vol. II, p. 272. O discuție detaliată asupra documentului la A. Sacerdoțeanu, *Comentarii la diploma din 1285 privind pe magistrul Gheorghe*, în „*Analele Univ. C. I. Parhon-București*”, *Seria științe sociale, istorie*, 9, 1957, p. 27—43.

¹⁰ *Istoria României*, vol. II, p. 146—147.

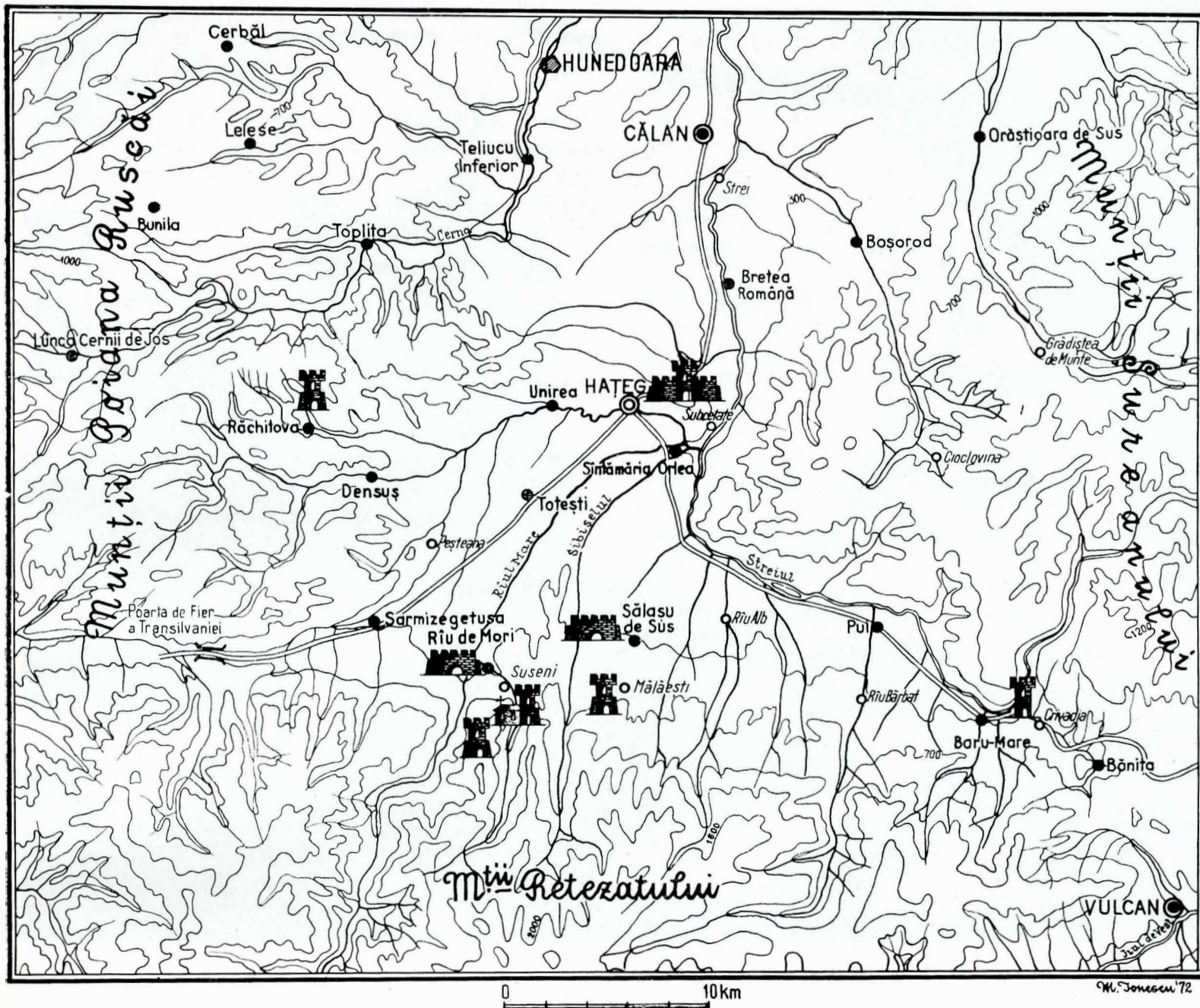

Fig. 1. Țara Hațegului — hartă cu cetățile medievale.

referitoare la campania împotriva lui Lito-voi precizează că teritoriile dependente de coroana maghiară pe care le-a ocupat voievodul oltean se aflau dincolo de Carpați, au existat istorici care au socotit Țara Hațegului ca aflându-se printre motivele confruntării sau care au localizat luptele în Hațeg¹¹, influențați probabil și de existența pe valea Streiului a satului Rîu-Bărbat atestat prima oară la un secol după aceste evenimente.

Dincolo de detaliile discuției, acțiunea în Hațeg a comitelui Petru, conflictul urmat de expediția militară împotriva lui Lito-voi și începuturile de organizare a Țării Hațegului în cuprinsul regatului medieval maghiar, materializate printre altele în construirea cetății de la Hațeg, au făcut parte din același moment istoric și s-au condiționat reciproc.

Cetatea se află pe ultima dintre culmile împădurite ce formează, geografic vorbind, limita de nord a Țării Hațegului. De la o înălțime de cca 200 m, cetatea domină confluența principalelor trei cursuri de apă ale regiunii: Streiul, Rîul Mare și Galbena sau Fărcădinul. Locul ales de constructori permite o largă priveliște asupra întregii depresiuni, atât spre Poarta de Fier, pe unde drumul venea din Banat, cât și spre izvoarele Streiului

pe unde, peste pasul Merișor-Bănița, se ajungea pe valea Jiului. Particularitatea excepțională a amplasamentului cetății constă în posibilitatea de a vedea de aici, peste un umăr de deal, și înspre nord, de-a lungul văii inferioare a Streiului pînă în valea Mureșului.

Din cetate nu s-au mai păstrat decît porțiuni de zidărie înconjurată pe trei laturi de un șanț adînc de apărare cu traseu semi-circular. Diametrul mare al cetății a fost de cca 60—70 m. Orice încercare de reconstituire a planului monumentului pe temeiul urmelor de ziduri, azi acoperite în cea mai mare parte de moloz și vegetație, ni se pare riscantă. În orice caz, cetatea a fost de dimensiuni mici, o imagine sugestivă fiindu-ne oferită de un desen din secolul trecut, din epoca în care zidurile erau mult mai bine conservate, desen ce pare să respecte în linii mari conturul construcțiilor chiar dacă operează cu rîvnă romantică asupra detaliilor topografice¹². Ar rezulta din acest desen existența unui bastion circular înspre nord, a unui turn-donjon central, probabil cel din care s-a păstrat un fragment de zid înalt de cca 6 m (fig. 3) și a altor construcții mai puțin importante pe latura de sud.

¹¹ Pentru asemenea opinii în lucrări mai vechi, vezi la A. Sacerdoțeanu, *op. cit.*; cf. de asemenea M. Constantinescu, C. Daicoviciu, Șt. Pascu, *Istoria României-compendiu*, București, 1969, p. 128.

¹² N. Nagy de Fogaraschi, *Ansicht des Hatzeger Tales*, stampă din colecția Dr. Emmerich Borger, reproducă în volumul „Siebenbürgen”, I, București, 1943, p. 428.

Prima mențiune documentară a cetății propriu-zise pare a fi din anul 1317 când unul dintre cei cinci fii ai lui Nicolaie, fiul lui Iwanka din neamul Bolugh (familia Széchy), răsplătiți de regele Carol Robert pentru slujbe credincioase, este pomenit ca „*Nicolaus de Hatzak*” comite și castelan al regelui¹³. Cu toate rezervele exprimate deja pe marginea mențiunii¹⁴ sau a acelor care s-ar mai putea formula, faptul că Nicolaie Széchy a participat în acest an la o luptă „*ante castrum Dewa*” împotriva adversarilor regelui angevin, ce țineau pe atunci în mâinile lor această din urmă cetate, pledează pentru calitatea sa efectivă de castelan al învecinatei cetăți regale din Hațeg.

Următoarea mențiune documentară, de această dată sigură, referitoare la cetatea regală de la Hațeg, este de la mijlocul veacului al XIV-lea. În 1360 aflăm că un număr de moșii confiscate de Andrei Lackfi, fostul voievod al Transilvaniei, au fost alipite domeniului cetății Hațeg¹⁵. Or, Andrei Lackfi a fost voievod al Transilvaniei între 1356 și 1359¹⁶. Pe de altă parte, Petru de Iara și de Oarda, vicevoievod al Transilvaniei, poartă tot în 1360 și titlul de castelan de Hațeg¹⁷. De la această dată înainte, mențiunile documentare ale cetății se înmulțesc iar la 1421 aflăm despre o luptă cu turcii petrecută „*sub castro Haczok*”¹⁸. Episodul a avut loc în toamna anului 1420, în timpul primei incursiuni otomane în aceste părți ale Transilvaniei.

În afară de cetatea regală, la Hațeg sau lângă Hațeg a existat și un *domus regis* despre care avem cea mai veche știre din anul 1402 când castelanii cetății Hațeg judecă „*in Haczak in domo regia*”¹⁹ dar care este cu siguranță mai vechi. Încă din 1349, regele Ungariei Ludovic I în drumul său prin Transilvania se oprește la Hațeg și acordă aici o diplomă de întărire²⁰ iar în anul următor, în timp ce vicevoievodul Transilvaniei participa la campania din Italia, soția lui își avea reședința la Hațeg și dădea de aici porunci în numele soțului ei²¹.

Cu alte cuvinte, dacă cetatea regală de la Hațeg a avut de la început rosturi strict militare, putând adăposti o garnizoană permanentă de cca 20—30 luptători, ea nu a depășit niciodată acest caracter. Rolul de centru administrativ al districtului și de reședință a castelanului, uneori identic cu comitele, alături un reprezentant al acestuia, l-a avut de fapt „*domus regis*” de la poalele cetății, ce a fost construit foarte probabil în același timp cu cetatea. În acest fel privind lucrurile, credem că acel „*turris lapidea*” pe care regele Matei Corvin îl dăruiește în 1462 fiilor lui Ioan Cînde din Rîu de Mori împreună cu satul Varalja (Subcetate) de lângă Hațeg²², nu este altceva decât chiar fosta cetate regală. Dania nu afecta funcționarea în continuare a centrului administrativ regal de la Hațeg. De altfel, în 1496

este vorba într-un document de „*castrum... Haczakwara*” aparținând unui descendent al familiei, Mihail Kendefy²³.

* * *

Prin împrejurările construirii și prin funcția pe care a îndeplinit-o mai bine de 150 de ani, cetatea regală de lângă Hațeg are valoarea unui unicat printre cetățile medievale din Țara Hațegului. Situația se prezintă deosebit pentru alte patru monumente de care ne ocupăm în cele ce urmează.

La 20 km vest de Hațeg, în colțul de nord-vest al Țării Hațegului, se află „cetatea” de la Răchitova. Monument pînă acum în mod practic necunoscut, semnalat doar ca „turn de pază” într-un ghid local²⁴, cetatea de la Răchitova domină centrul actual al satului de pe un pînten de deal înalt de 70—80 m deasupra văii cu același nume. Cetatea se compune dintr-un turn de piatră cu zidul gros de aproape 2 m, de plan patrat, cu latura de 8,40 m, avînd inițial trei sau patru nivele deasupra unei pivnițe-depozit și dintr-o incintă de plan oval, cu diametrele de 45 și 35 m, mărginită de un val de pămînt, și pe direcția de acces, de un șanț de apărare (fig. 4—6).

Săpăturile arheologice inițiate în vara anului 1970 la Răchitova²⁵ nu au dat încă rezultate care să poată fi considerate definitive. Menționăm totuși că a fost surprinsă armătura din stîlpi de lemn a valului și un șanț de apărare mai vechi, situat la numai 10 m distanță de turn, șanț astupat în momentul amenajării incintei actuale. Puținele fragmente ceramice și piese de metal surprinse în săpătură se datează din secolul al XIV-lea pînă în secolul al XVI-lea.

Cea mai veche știre documentară privind Răchitova este din anul 1360 și se datorează unui proces purtat între familia cnezială din Densuș și nepoții de bunic ai unui oarecare Costea de-o parte, și o a treia familie cnezială pe care deocamdată nu încercăm să o localizăm, pe de altă parte²⁶. Familia cnezială din Densuș, reprezentată prin Stoyan și Bolyen, fiii lui Musana, afirmă cu acest prilej că satul a fost întemeiat de amintitul Costea cu ajutorul lui Musana, știre care ar plasa începuturile Răchitovei ca sat cel mai tîrziu pe la 1310—1320. Ei obțin întărire în stăpînirea a două treimi din moșia Răchitova, moșie care, așa după cum rezultă din document, o stăpîneau de facto și pînă atunci. Densușul se află peste deal de Răchitova, la o distanță de 4—5 km, pe o vale paralelă și afluentă riului Galbena.

Din deceniile următoare posedăm cîteva știri care atestă moșia Răchitova ca aflîndu-se în continuare în stăpînirea familiei cneziale din Densuș, împreună cu alte sate din această parte a Țării Hațegului și din învecinata vale a Cernei²⁷, dar cetatea nu este pomenită în nici unul dintre documentele accesibile nouă²⁸.

La o distanță de aproape 20 km de Răchitova, în colțul de sud-vest al Țării Hațegului, la capătul dinspre munte al satului Suseni ținînd de învecinatul Rîu de Mori, se află unul lângă altul două monumente relativ binecunoscute în literatura de specialitate.

²³ „*Silva ... Balamer vocata ad castrum suum Haczakwara vocatum pertinente*”; Entz, op. cit., p. 167. Este evident că documente contemporane folosesc pentru cetatea regală cînd denumirea de „*turris*” cînd pe aceea de „*castrum*”, datorită probabil dimensiunilor mici ale cetății.

²⁴ Octavian Floca, *Hunedoara. Ghid al județului*, Deva, 1969, p. 224.

²⁵ Cercetări organizate de Muzeul județean din Deva în colaborare cu Institutul de arheologie din București, sub conducerea autorului. Din colectiv au mai făcut parte Gh. Lazin, C. Ionescu și M. Grigore.

²⁶ *Hunyadmegyei ... Évkönyve*, I, p. 60—62.

²⁷ *Documenta Valachorum*, p. 268, 285 și 321; *Zsigmondkori oklevéltár*, II, nr. 3362 și 5873.

²⁸ Nici Csánki în a sa foarte amănunțită *Magyarország ... földrajza*, V, nu are cunoștință de existența cetății.

¹³ Györffy Gy., *Adatok a románok XIII. századi történetéhez és a román állam kezdeteihez*, în „*Történelmi Szemle*”, 1964, p. 547.

¹⁴ M. Holban, *Despre raporturile lui Basarab cu Ungaria angevină și despre reflectarea campaniei din 1330 în diplomele regale și în „Cronica pictată”*, în „*Studii*”, 1, tom. 20, 1967, p. 8—9.

¹⁵ „*Castrum nostrum de Hatzchak*”; E. Lukinich, L. Gáldi, *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400 p. Christ.*, Budapesta, 1941, p. 144.

¹⁶ *D.I.R.*, *Introducere*, vol. I, p. 501.

¹⁷ *A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve*, I, p. 60—62.

¹⁸ Hurmuzaki, *Documente*, I₂, p. 515.

¹⁹ Mályusz Elemér, *Zsigmondkori oklevéltár*, Budapesta, 1951—1958, vol. II, nr. 1877.

²⁰ *D.I.R.*, C, *Transilvania*, sec. XIV, vol. IV, p. 491.

²¹ *Idem*, p. 526.

²² Szabó Károly, A *Kendefiek*, în „*Századok*”, 1868, p. 38; cf. și Csánki, *Magyarország ... földrajza*, V, p. 52—53. Satul Subcetate este situat între dealul pe care se află castrul regal și riul Strei. Opinia ultimului autor citat, după care ar fi vorba de un turn oarecare, altul decât castrul regal, este nefondată. Pentru 1496—1499, Csánki citează un document din care reiese că de acest „turn” a ținut din vechime pădurea Balomirului (op. cit., loc. cit.); compară cu nota următoare!

Fig. 2. Cetatea de la Mălăești, vedere de ansamblu.

La piciorul ultimelor creste ale Retezatului, exact în punctul în care valea îngustă a Rîușorului iese dintre munți, pe un tăpșan de pe partea stîngă a apei, se păstrează o construcție cu o siluetă particulară. Este vorba de o biserică sală, de dimensiuni mici, cu altarul rectangular încălecat de un turn masiv ce cuprinde trei etaje încoronate de piramida de piatră a acoperișului²⁹. În ordinea noastră de preocupări, ne limităm aici la descrierea turnului, de plan aproape rectangular, cu laturile de 7,00 x 6,80 m, la al cărui prim etaj, compus dintr-o cameră spațioasă, se ajungea în exterior, pe o scară de lemn azi dispărută, situată pe latura sudică. Al doilea etaj cuprinde o altă încăpere, cu ferestre pe trei dintre laturi iar deasupra acesteia, înglobînd și spațiul din interiorul coifului de piatră, se afla o încăpere prevăzută cu zece ferestre mici de tragere. Coiful acoperișului este străbătut de un coș de fum care dovedește existența sobelor în încăperi.

Pe criterii stilistice, monumentul a fost datat la începutul veacului al XIV-lea, epoca în care, în Transilvania au coexistat romanicul tîrziu și goticul timpuriu³⁰. Într-adevăr, atît altarul

de plan rectangular cît și coiful de piatră al turnului încadrează monumentul în grupul bisericilor hațegane din a doua jumătate a veacului al XIII-lea și de la începutul veacului următor, grup din care cele mai vechi monumente păstrate sînt cele de la Densuș, Sîntămăria-Orlea și Strei.

La cca 70 m de monumentul în discuție, se află ruinele încă necercetate ale unei curți nobiliare³¹, împrejurare ce ne permite să afirmăm că una dintre funcțiile sale a fost aceea de biserică de curte. Precizarea celei de-a doua funcții necesită prezentarea prealabilă a tuturor monumentelor din această categorie și de aceea vom reveni asupra ei mai jos.

Dincolo de apa Rîușorului, pe o terasă situată pe coasta muntelui la o înălțime de cca 200 m deasupra firului văii, cu o perspectivă largă asupra întregii părți apusene a Țării Hațegului, se află cetatea Colț (fig. 8). Avînd un plan aproximativ triunghiular, șanț de apărare și două bastioane adosate zidului de incintă, cetatea cuprinde în curtea interioară un turn-donjon de plan patrat, cu latura de 7,50 m, construit chiar pe colțul de stîncă de deasupra abisului. Înalt și azi de cca 12 m, turnul a avut două sau trei nivele deasupra unui parter folosit ca depozit (fig. 8). Transformările pe care le-a suferit îngreunează stabilirea

²⁹ Monumentul a fost publicat încă din secolul trecut de Szinte Gábor, *Kolczvár*, în „Hunyadmegyei ... Évkönyve”, VII, p. 69—73; mai recent, vezi la V. Vătășianu, *Istoria artei feudale*, p. 121—122 și la V. Drăguț, *op. cit.*, p. 25—26.

³⁰ V. Vătășianu, *Istoria artei feudale*, loc. cit.

³¹ Semnalate încă de Szinte Gábor, *op. cit.*, p. 74, pe vremea cînd zidurile se păstrau mai bine. Pentru mențiunea documentară a curții, vezi mai jos nota 38.

Fig. 3. Ruinele cetății regale din Hațeg.

Fig. 4. Cetatea de la Răchitova. Turnul-locuință cu incinta mărginită de val și șanț d: apărare.

locului în care a fost intrarea inițială și pun sub semnul întrebării existența de la origine a actualei intrări la parter.

În literatura de specialitate, deși a fost subliniată în repetate rânduri existența la cetatea Colț a mai multor faze de construcție, s-a opinat fără excepție pentru înălțarea de la început atât a turnului-donjon cât și a zidului de incintă³². Dar ținând seama de analogia oferită de monumentul de la Răchitova, de constatarea că zidul de incintă nu a fost ținut cu acela al turnului-donjon, ci numai adosat, ca și de materialele de construcție deosebite folosite la zidul de incintă și la zidul turnului, este evident că din prima fază datează doar turnul-donjon.

Știrile documentare sînt și de această dată destul de sărace și relativ tîrzii, cu toate că arhivele familiei Cînde din Rîu de Mori, devenită ulterior Kendefy, stăpîină a acestor locuri, sînt cele mai bogate dintre arhivele familiilor din regiune. La 1359, moșia Rîu de Mori și alte două sate ținînd de ea, confiscate înainte vreme de la Mihail zis Cînde, sînt înapoiate văduvei lui Mihail din porunca regelui Ludovic³³. Confiscarea s-a produs foarte probabil cu doi-trei ani mai devreme, cu prilejul represiunilor inițiate de Andrei Lackfy, voievod al Transilvaniei, împotriva feudalității românești din Țara Hațegului, cînd Mihail Cînde și alți cneji români au fost executați³⁴. Tot din acest document aflăm că tatăl lui Mihail se numea Nicolaie zis Cînde din Rîu de Mori. Acesta din urmă, cel mai vechi personaj cunoscut al familiei, poate fi deci plasat pe la anul 1300.

În 1394, aflăm despre alte două generații ale familiei, Ioan și Cînde, fiii lui Cînde, fiul lui Mihail³⁵, deci nepoții și fiul celui executat înainte de 1359. De la această dată înainte, știrile privind familia se înmulțesc iar Cîndeștii cunosc sub Sigismund de Luxemburg, Ioan de Hunedoara și Matei Corvin, o ascensiune excepțională³⁷.

Abia de la sfîrșitul veacului al XV-lea posedăm informații documentare referitoare la monumentele ce ne interesează. În 1493 este vorba de un „*turris supra possessionem Malomwyz*” (Rîu de Mori), în 1501 se vorbește de rîul „*sub quadam turri Kolcz nuncupata intra metas possessionis Zyzen... decurrens*” (Suseni), iar o cercetare din 1519 pomenește de „*domus Ladislai Kendeffy in Malomwyz*”, de „*domus Nicolai et Michaelis Kendeffy in Koch habita, curia scilicet nobilitaris*” și apoi din nou de „*domus curiaque nobilitaris Ladislai necnon Nicolai et Michaelis Kendeffy in (possessiones) Malomwyz ac Kolch subtus castrum similiter Kolch... habita et adiacens*”³⁸. Primele două mențiuni care ne sînt accesibile doar prin intermediul citatelor desprinse din contextul rămas inedit, ar putea să se refere fie la cetate, fie la turnul

³² Szinte, *op. cit.*, p. 74 și urm.; Vătășianu, *Istoria artei feudale*, p. 268—269; V. Drăguț, *op. cit.*, p. 24. Numai Csánki afirmă că inițial a existat doar un turn, transformat în cetate între 1501 și 1519, întemeindu-se pe modificarea termenilor folosiți de documente (*turris* în 1501, *castrum* în 1519, vezi mai jos, precum și nota 38). Argumentul nu este decisiv, deoarece mențiunea din 1501 s-ar putea referi la turnul de pe altarul bisericii Colț și, mai ales, deoarece și pentru cetatea regală din Hațeg, așa cum am avut prilejul să arătăm, se folosește termenul de *turris*. Credem că zidul de incintă al cetății Colț datează cel mai tîrziu din primă jumătate a veacului XV.

³³ *Documenta Valahorum*, p. 143.

³⁴ M. Holban, *Deposedări și judecăți în Hațeg pe vremea angvinilor*, în „*Studii*”, 5, an XIII, 1960, p. 151.

³⁵ *Hunyadmegyei ... Évkönyve*, II, p. 21.

³⁷ Pe lîngă istoria familiei întocmită de Szabo K., citată mai sus, vezi și V. Motogna, *Familia Cînde în documentele veacului XIV—XVI*, în „*Revista istorică*”, 1926, p. 68—80.

³⁸ Csánki, *Magyarország... földrajza*, V, p. 51—52.

de pe altarul bisericii Colț³⁹. Mențiunea din 1519 se referă cer la cetate calificând-o drept *castrum* și precizează în plus existența a două curți nobiliare distincte, una în Suseni, lângă care se afla capela cu turn pe altar, a doua în Rîu de Mori, satul originat al familiei. Pe temeiul documentelor mai vechi, epoca la care familia Cîndeștilor s-a despărțit în două ramuri distincte se plasează spre sfîrșitul veacului al XIV-lea și începutul celui următor, cînd frații Ioan și Cînde, reprezentînd a patra generație cunoscută a familiei, încep să apară în diplome ca avînd drepturi patrimoniale distincte⁴⁰.

Notăm de asemenea un document sugestiv din 1511 în care este vorba de un furt produs prin violență în 1493 în turnul Cîndeștilor, cînd acestora li s-au luat de acolo 3000 florini în bani precum și bijuterii și argintărie în valoare de 400 florini⁴¹.

Al patrulea monument din aceeași categorie se află la Mălăești, nu departe de Rîu de Mori, tot la poalele Retezatului, dar pe latura de nord-est a masivului muntos. Și de această dată monumentul este foarte puțin cunoscut în literatura de specialitate, el făcînd obiectul unei atenții mai stăruitoare abea în urmă cu patru ani⁴².

Cetatea de la Mălăești se află la marginea actuală a satului, la capătul unui platou triunghiular determinat de confluența a două văi. Regăsim aici, ca și la Răchitova sau la Colț, același turn-donjon masiv, cu laturile de 6,60×6,70 m și grosimea zidului de 1,35—1,50 m, păstrînd pînă azi înălțimea de peste 12 m (fig. 2). Turnul cuprindea, deasupra unui parter-pivniță cu pereții îngroșați, cel puțin patru nivele, al doilea dintre ele comunicînd cu exteriorul prin intermediul unei uși de pe latura de vest, la care ducea o scară de lemn azi dispărută. Pe paramentele turnului-donjon se distinge clar că ultimul nivel, cuprinzînd fragmente de cărămidă în zidărie, a fost adăugat ulterior.

În jurul turnului-donjon, un zid gros de 1,20 m, cu traseu circular, conservat doar pe anumite porțiuni, delimitează o mică incintă cu diametrele de 22/20 m (fig. 9). Zidul de incintă, la construirea căruia se remarcă folosirea acelorași bucăți de cărămidă, a avut înălțimea inițială de cca 6 m dar el a suferit o refacere, cînd s-au astupat crenelurile vechi și i s-a adăugat pe creastă o nouă porțiune de zidărie, pînă la înălțimea de 8 m. Pe partea dinspre nord-est a incintei se mai disting urmele unui turn exterior (nu figurează în plan) despre care nu se poate deocamdată preciza dacă face parte din prima sau din a doua fază a zidului de incintă.

Chiar dacă legarea ultimului nivel al turnului-donjon de prima sau de a doua fază a zidului de incintă trebuie amînată pînă la efectuarea unor săpături, materialele diferite folosite în construcție și exemplele pe care le-am discutat ne permit să afirmăm, fără teama de a greși, că și la Mălăești turnul-donjon a reprezentat cea mai veche fază de construcție a monumentului, urmată în timp de zidul de incintă cu cele două etape ale sale. Dacă pe traseul acestuia din urmă s-ar descoperi resturile unui mai vechi val de pămînt, analogia cu Răchitova ar fi perfectă.

În încercarea de a găsi informațiile scrise care să poată lămurii istoria monumentului, trebuie să ținem seama de faptul că satul Mălăești se află față de învecinatul Sălașul de Sus în același raport topografic în care se află Suseni față de Rîu de Mori. Or, la Sălașul de Sus, sîntem informați despre existența unei puternice familii cneziale iar în 1453, cînd avem prima știre scrisă sigură despre „*possessio Malaesd*”, aceasta aparține tocmai cnezilor din Sălaș⁴³. Despre aceștia din urmă posedăm știri

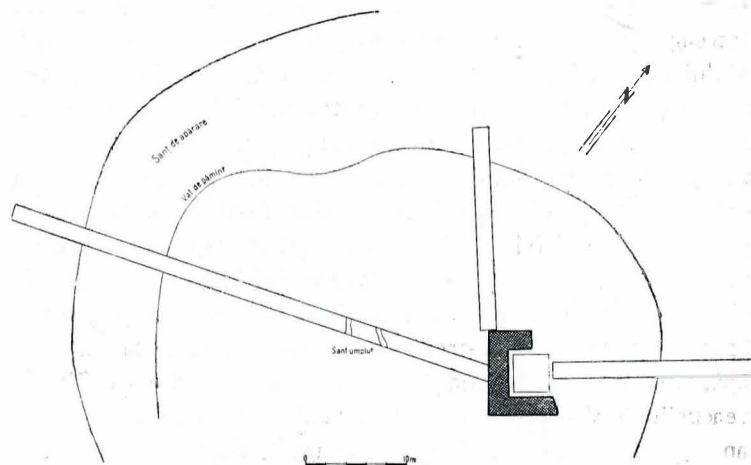

Fig. 5. Cetatea de la Răchitova. Relevu arh. C. Ionescu.

încă din 1360 cînd un „*Konztantyn de Zallas*” face parte dintre cei 12 cnezi români ce asistă ca jurați, la Hațeg, pe vicevoievodul Transilvaniei într-un proces privind stăpîniri românești din Țara Hațegului⁴⁴.

Un document destul de ciudat, din 1392, se referă la un schimb de moșii între doi cnezi înrudiți, desemnați ca fiind amîndoi din Strei-Sîngiorgiu („*Kendres filio Gregorii de Zenthgeorgh*” și „*Lachk filio Nicolai de eadem*”), localitate situată pe cursul inferior al Streiului, în care una dintre persoane cedează părțile sale de stăpînire „*in possessionibus Zalaspathaka et Fenyalath vocatis in districtu Hathzak existentes*”⁴⁵. Prima moșie este Sălașul iar cea de a doua, semnificînd în traducere „Sub brazi”, nu mai apare sub acest nume în nici un document ulterior, ea putînd fi deci identică cu Mălăești. O anumită rezervă păstrăm numai în măsura în care cele două sate Sălaș existente azi, — de Jos și — de Sus, apar precizate cu adjectivul respectiv abia cu începere de la mijlocul veacului al XV-lea și astfel, acel „Fenyalath” de la 1392 ar putea fi numele mai vechi al unuia dintre Sălașuri.

În pofida pomenitului schimb de moșii, aceleași persoane cu rudele lor („*Kenderes et Barb, filiis Gregorii nec non Kozta filio Nicolai, Keneziis de Hattzagh*” precum și „*Laczk filio Nicolai de Zentgewrgy filio ejusdem Kenderes*”) sînt întărite la 1404 în stăpînirea „*quandam possessionem seu Keneziatum Zalaspathaka vocatum, in comitatu Hunyad existentem*”⁴⁶. Documentele ulterioare oglindind ascensiunea familiei, într-o oarecare măsură asemănătoare celei parcurse de Cîndești, ne interesează aici mai puțin. Oricum, cetatea de la Mălăești nu este atestată în documentele din veacul al XV-lea accesibile nouă⁴⁷.

Interpretate îndeobște ca „*turnuri de observație*”, ca „*turnuri de pază*” sau puse în legătură cu drumurile ce treceau peste munte, monumentele la care ne-am referit, în cea mai simplă și mai veche formă a lor, nu au fost altceva decît turnuri — locuință, exemplare ale *Wohntürme*-lor sau donjoanelor izolate cum li

³⁹ Vezi și observațiile de la nota 32.

⁴⁰ Încă din timpul lui Sigismund de Luxemburg cunoaștem danii de care beneficiază doar unul dintre frați; Szabo, *op. cit.*, p. 26.

⁴¹ Csánki, *Magyarország ... földrajza*, V, p. 52. Atcaul s-a putut produce fie asupra turnului de pe altarul bisericii, fie asupra cetății.

⁴² V. Drăguț, *op. cit.*, p. 34.

⁴³ Csánki, *Magyarország ... földrajza*, V, p. 109.

⁴⁴ *Hunyadmegyei ... Évkönyve*, I, p. 60—62.

⁴⁵ *Documenta Valahorum*, p. 429—430. Ni se pare important faptul că persoane desemnate ca fiind originare din afara Țării Hațegului stăpînesc moșii în această „țară” și, mai mult, sînt numite în alte documente chiar „cnezi din Hațeg” (vezi mai jos). Cazul citat nu este unic. Vom reveni asupra problemei privind limitele istorico-geografice ale Țării Hațegului, într-un studiu aflat în pregătire.

⁴⁶ Hurmuzaki, *Documente*, I, p. 428. În registul din Mátyusz, *Zsigmondkori oklevéltár*, II, nr. 3368, Costea este desemnat ca fiu al lui „Jaroslaus”.

⁴⁷ Și de această dată ni se pare semnificativ că la Csánki, *Magyarország ... földrajza*, V, cetatea de la Mălăești nu este pomenită, dovadă că lipsesc mențiuni asupra ei în documentele inedite consultate de autor.

se mai spune în literatura de specialitate, răspândite pe aproape întreaga suprafață a Europei din primele 2—3 secole ale mileniului nostru. Nici turnul de la Colț și nici cel de la Mălăești nu aveau de păzit vreun drum, pentru simplul motiv că cei care s-ar fi încumetat să treacă, călare sau pe jos, peste crestele Retezatului înspre versantul oltean, puteau foarte bine să o ia pe oricare dintre văile învecinate, lipsite de turnuri. Nici nu se poate pune de altfel problema existenței unor garnizoane permanente în aceste cetăți în vremea în care ele ființau doar ca turnuri, ci poate doar a unui paznic, familiar al cneazului proprietar. Spațiul limitat la două-trei încăperi suprapuse, lipsa sursei de apă, atestarea satelor lângă care se află turnurile ca fiind în secolele XIV—XV în stăpânirea familiilor cneziale precum și analogiile de care dispunem, pledează toate în acest sens.

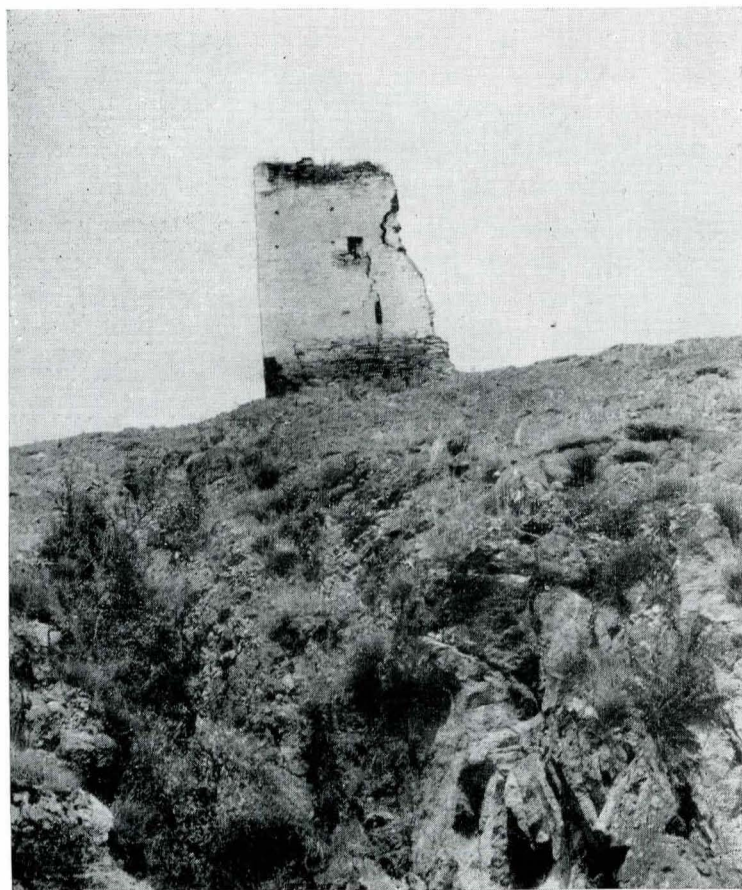
Cele patru monumente de care a fost vorba au reprezentat locuințe fortificate, cu caracter temporar, folosite în momente de primejdie de către familiile cneziale românești din Țara Hațegului și totodată ca loc de păstrare a unor bunuri de valoare deosebită.

În ordinea firească a preocupărilor, trebuie să ne întrebăm sub impulsul cărui exemplu și când au apărut în mediul românesc hațegan aceste monumente.

Judecând după izvoarele scrise dar și după monumentele păstrate, epoca de răspândire în Transilvania a turnurilor-locuință se plasează în a doua jumătate a secolului al XIII-lea și la începutul celui următor. Se pare că o contribuție importantă la introducerea lor în peisajul arhitecturii transilvănene au avut-o greavii, pătură conducătoare a coloniștilor sași. În orice caz, cea mai veche mențiune documentară referitoare la un asemenea turn-locuință privește un „*turris lapidea et domus lignea apud turim et curiam circummunitam*”, desemnate toate și cu termenul de *castrum*, stăpânite înainte de 1268 la Rodna de un „*comes Henchmannus*” și vândute la această dată de fratele său, comitele Rotho⁴⁸.

⁴⁸ D.I.R., C, Transilvania, sec. XIII, vol. II, p. 498.

Fig. 6. Cetatea de la Răchitova. Latura de est a turnului-locuință.

Turnul-locuință de la Cîlnic, din apropierea Sebeșului (fig. 10), cu plan rectangular de 9×12 m, a fost ridicat prin deceniul șapte al secolului al XIII-lea de către familia de greavi din care „*Chyl de villa Kelnuk*”, cel mai vechi personaj cunoscut al familiei, apare încă din 1264 ca partizan al regelui tânăr Ștefan V aflat în conflict cu părintele său Bela IV⁴⁹. În imediata apropiere a Cîlnicului, la Gîrbova (Urwegen), se păstrează un alt turn-locuință (fig. 11), de plan patrat, cu laturile de 9,60×9,80 m, construit cam în aceeași vreme de o altă familie de greavi⁵⁰. Și aici zidul de incintă a fost adăugat ulterior, probabil de comunitatea sătească în vremea în care aceasta a intrat în stăpânirea turnului.

Și nobilii maghiari sau feudali eclesiastici au ridicat asemenea turnuri-locuință. Monumente reprezentative s-au păstrat, printre altele, la Cheresig lângă Oradea, unde donjonul izolat de plan poligonal construit din cărămidă este anterior anului 1289⁵¹, sau la Ciacova, în Banat, unde partea mai veche a cetății atestată la începutul secolului al XIV-lea în stăpânirea familiei Chaak (Csanki) este un turn-locuință de plan rectangular cu laturile de 9×10 m⁵².

Putem cita aici și un document sugestiv din 1278, o scrisoare a episcopului din Oradea către regele Ladislau IV, raportînd că Petru fiul lui Drug a distrus clădirile mănăstirii din Igged (lîngă Diosig) iar „*pietrele acelor și pietrele pe care le-a dărit din mănăstire precum și pietrele care au fost tăiate din coloanele acelei mănăstiri, a pus ... să fie duse în Diosig unde și-a clădit un turn din pietrele din acele clădiri*”⁵³. În aprecierea actului trebuie să ținem seama de faptul că la Diosig, ca și la Cheresig, localități situate în cîmpie, piatra se găsea cu destulă greutate.

Din aceeași categorie de monumente a făcut parte inițial și cetatea de la Tăuți, în apropiere de Alba Iulia, a cărei construcție a început la 1276 sau scurtă vreme după aceea⁵⁴. Nucleul vechi al acestei cetăți episcopale este reprezentat de un turn-locuință⁵⁵.

Numărul acestor exemple s-ar putea înmulți. Mai important ni se pare faptul că apariția turnurilor și a altor întărituri construite de către nobili a devenit, în epoca de anarhie care a însoțit ultimele decenii ale dinastiei arpadiene, un fenomen atît de frecvent încît reglementările din 1291 ale regelui Andrei al III-lea prevăd în mod expres ca „*să se dărîme cu desăvîrșire turnurile sau întăriturile (turres sive castra) ridicate deasupra bisericilor sau înălțate în alte locuri, în scop de vătămare*”⁵⁶ iar așa-zisa constituție din 1298 a aceluiași rege prevede și ea dărîmarea fortificațiilor (munitiones et castella) nou clădite fără învoire

⁴⁹ Ibidem, p. 118—119. Documentul este din 1269 dar se referă la evenimente din 1264. Pentru monument, vezi R. Heitel, *Cetatea din Cîlnic*, București, 1968. Autorul ne-a comunicat că socotește foarte probabilă existența inițială a turnului-locuință izolat, fără incintă.

⁵⁰ K. Horedt, *Zur siebenbürgischen Burgenforschung*, în „*Südost-Forschungen*”, München, VI, 1941, p. 607 și V. Vătășianu, *Istoria artei feudale*, p. 17.

⁵¹ V. Vătășianu, *Istoria artei feudale*, p. 19. Datarea se întemeiază pe faptul că în 1289 regele Ladislau IV întreprindea un asediu la Cheresig (D.I.R., C, Transilvania, sec. XIII, vol. II, p. 357), iar în anul următor același rege este ucis „*prope castrum Kereszeg*” (Izvoarele istoriei românilor, XI, *Cronica pictată de la Viena*, ed. G. Popa-Lisseanu, București, 1937, p. 98). Donjonul a fost încă de pe atunci, foarte probabil, înconjurat de o palisadă cu șanț de apărare. La începutul secolului XIV, în 1313, este vorba de castelanul din Cheresig (D.I.R., C, Transilvania, sec. XIV, vol. I, p. 220), de cucerirea unui „*castrum*” din Cheresig de către Carol Robert (*idem*, p. 295) iar în 1321 este vorba de castelanul regelui de la Cheresig (*idem*, vol. II, p. 4). Fără săpături arheologice este dificil a stabili dacă donjonul a fost ulterior înconjurat de ziduri din piatră și data la care s-a produs aceasta.

⁵² T. Trăpcea, *Despre unele cetăți medievale din Banat*, în „*Studii de istorie a Banatului*”, Timișoara, 1969, p. 65—66.

⁵³ D.I.R., C, Transilvania, sec. XIII, vol. II, p. 192—193.

⁵⁴ *Idem*, p. 180.

⁵⁵ Gh. Anghel, I. Berciu, *Cetăți medievale din sud-vestul Transilvaniei*, București, 1968, p. 21 și urm., vezi în special p. 47 și planul la p. 54.

⁵⁶ D.I.R., C, Transilvania, sec. XIII, vol. II, p. 363 și 507.

regală, precum și a celor anterioare din care se pricinuesc sau s-ar putea pricinui pagube, sau a fortificațiilor mici ridicate pe biserici și mănăstiri⁵⁷.

Revenind la o regiune mai apropiată de Țara Hațegului, notăm o știre din 1309, din epoca agitată a începuturilor domniei lui Carol Robert, după care în provincia Sibiului „*Theutonici de partibus illis destruxerunt turreset fortalitia quarundam nobilium de partibus illis, quae impediabant bonum statum et pacem provinciae*”⁵⁸.

Desigur că nu toate monumentele pe care le-am adus aici în discuție au avut, fie și numai inițial, funcția de turnuri-locuință cu utilizare temporară, situate distinct de reședințele familiilor de feudali. Printre ele au fost și turnuri de pază propriu-zise, ridicate de nobilii ce stăpâneau locuri de vamă, în preajma acestora⁵⁹, după cum altele trebuie să fi fost turnuri construite în cuprinsul unor curți locuite permanent, așa cum sugerează exemplul citat la Rodna. O împărțire pe categorii a acestui gen de monumente necesită cercetări temeinice și analiza fiecărui caz particular, în contextul știrilor documentare și mai ales a situației sale topografice. În ceea ce ne privește, socotim important faptul că în grupul acestor monumente transilvănene se găseau, în a doua jumătate a veacului al XIII-lea, destule exemplare care să poată servi drept model pentru turnurile-locuință ale cnejilor hațegani.

Analogiile pe care le putem încerca nu se limitează doar la mediul feudalității catolice laice sau eclesiastice, de origine germană sau maghiară. Dispunem de un monument asemănător și în mediul românesc din Maramureș, unde la Oncești, pe valea Izei, cetatea situată pe vârful unui deal, la cca 3 km de sat, se compune dintr-un turn-locuință de plan patrat, cu latura de 7,50 m și dintr-un val de pământ cu traseu circular, cu diametrul de cca 60 m (fig. 12)⁶⁰. Cetatea de la Oncești are și o formă mai veche de existență, dar turnul de piatră datează cu certitudine din prima jumătate a veacului al XIV-lea iar proprietarii ei au fost cnejii din Oncești⁶¹. Asemănarea cu turnul-locuință de la Răchitova este în toate privințele perfectă. Bineînțeles că nu avem în vedere o legătură directă între cele două monumente, ci vrem doar să subliniem că în condiții social-politice asemănătoare, de conservare a unei autonomii mai mult sau mai puțin largi în zonele marginase ale Transilvaniei, feudalitatea românească s-a manifestat identic.

Și pentru că tot am luat în discuție o analogie din Maramureș, putem aminti aici că reședința fortificată a bogdăneștilor de la Cuhea, distrusă pe la 1359, cuprindea în incintă o clădire cu dimensiunile de 9×12 m, deci exact cât turnul-locuință al greavilor din Cîlnic. Este adevărat că, spre deosebire de turnul din Cîlnic, clădirea bogdăneștilor a fost din lemn și pământ, pe o temelie din bolovani de râu, dar grosimea de peste un metru a pereților ei și constatarea că parterul a fost folosit ca depozit oferă sugestii pentru aprecierea înălțimii construcției și reconstituirea elevației sale⁶².

⁵⁷ *Idem*, p. 445.

⁵⁸ K. Horedt, *op. cit.*, p. 608; cf. și D.I.R., *C, Transilvania*, sec. XIV, vol. I, p. 142.

⁵⁹ Se pare că un asemenea turn, ridicat de familia Gutkeled la Arieș, la locul de vamă al sării ce cobora pe Someș (D.I.R., *C, Transilvania*, sec. XIII, vol. II, p. 390—391), a fost transformat ulterior în cetatea regală atestată în secolul XIV.

⁶⁰ H. Daicoviciu, O. Bandula, I. Glodariu, *Cercetările de la Oncești, din Maramureș*, Baia Mare, 1965, p. 8 și 25—26.

⁶¹ Despre cetatea de la Oncești, vezi și R. Popa, *Țara Maramureșului*, p. 161—162 și 233—234 precum și *idem*, *Noi cercetări de arheologie medievală în Maramureș. Șantierul Sărăsău*, în „SCIV”, 4, tom. 22, 1971.

⁶² Complexul de la Cuhea publicat de R. Popa, M. Zdroba, *Șantierul arheologic Cuhea. Un centru voievodal din veacul al XIV-lea*, Baia Mare, 1966, p. 8 și urm. Am revenit cu precizări în plus în lucrarea noastră, *Țara Maramureșului*, p. 235—237. Datorită analogiilor aici discutate, nu putem exclude posibilitatea ca clădirea bogdăneștilor să fi avut mai multe nivele construite din lemn, apropiindu-se deci de forma obișnuită a turnului-locuință, dar cu utilizare permanentă.

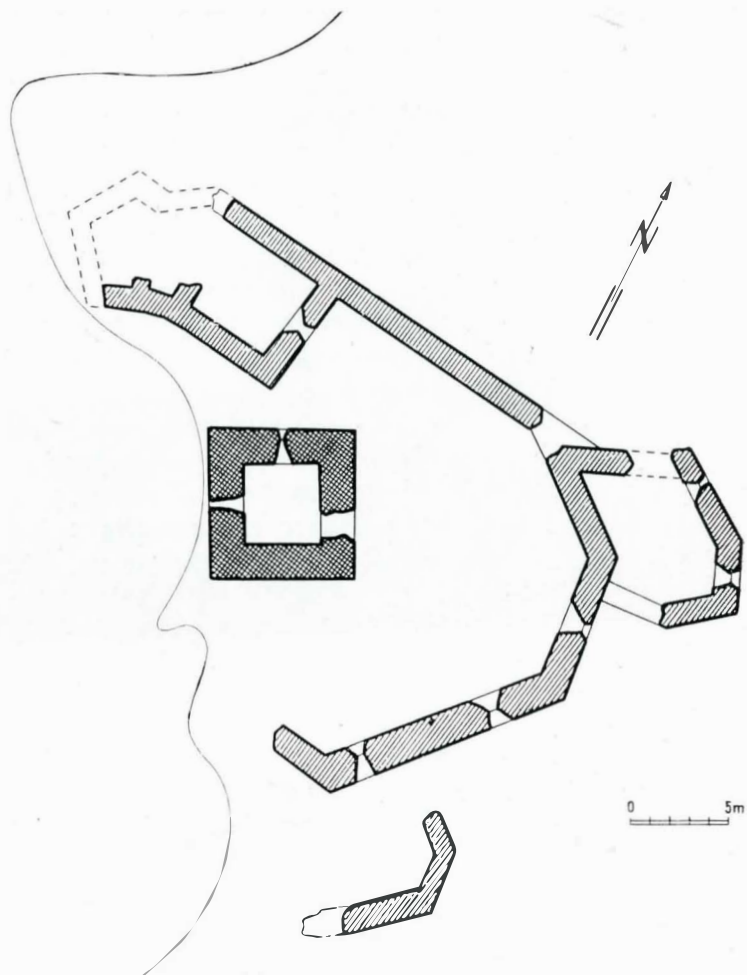
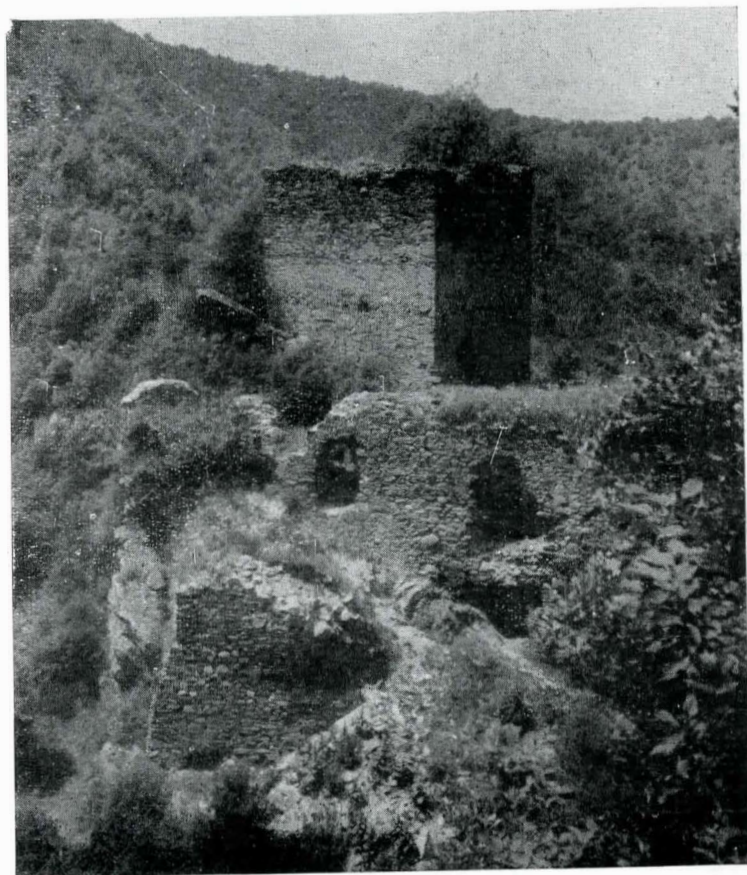

Fig. 7. Cetatea Colț. Releveu din arhiva Institutului de arhitectură „I. Mincu” din București.

Fig. 8. Cetatea Colț. Latura de vest a turnului-locuință.

În legătură cu grupul de monumente hațegane la care ne-am oprit, credem că trebuie să luăm în discuție și una dintre cetățile Țării Românești, aceea de la Poenari-Argeș. Așa cum s-a afirmat în literatura de specialitate⁶³ și s-a demonstrat prin săpăturile recente prilejuite de consolidarea monumentului, partea veche a cetății se compune dintr-un turn de plan patrat, cu parterul utilizat ca depozit și cu două sau trei etaje formate din câte o încăpăre⁶⁴. Locul ales pentru construirea acestui turn, la o înălțime considerabilă deasupra cheilor Argeșului și deasupra unui drum care nu a fost totuși în evul mediu o cale de comunicație, deoarece duce înspre crestele Făgărașului, exclude după părerea noastră posibilitatea ca această construcție să fi avut rolul unui turn de pază. Cel care s-ar fi încumetat să treacă peste crestele Făgărașului, acoperite cu zăpadă șapte-opt luni pe an, sau ar fi fost un atât de bun cunoscător al regiunii încât să poată întreprinde pe jos sau călare un asemenea drum, putea fără îndoială să aleagă oricare alta dintre zecile de văi și poteci ce duc spre munte.

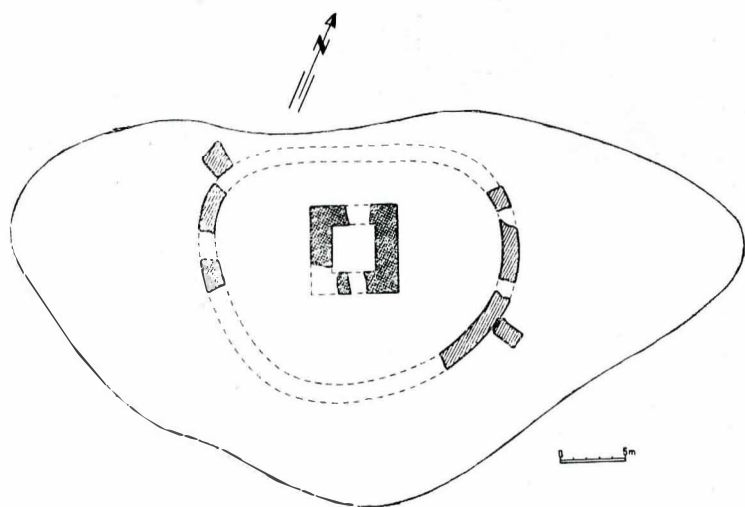

Fig. 9. Cetatea de la Mălăești. Relevu arh. Olga Băzu.

Pe temeiul celor stabilite în paginile anterioare și a exemplelor aduse în discuție, credem că nu greșim socotind cetatea Poenari, în faza inițială a existenței sale, drept turn-locuință al unuia dintre stăpînii feudali ai satelor situate la poalele cetății, folosit temporar de familie în momente de primejdie. Ulterior, după ce a ajuns în stăpînirea domniei, turnul-locuință a fost transformat în cetate domnească, devenind nucleul zidurilor nou construite. Dacă acest lucru s-a petrecut încă în epoca lui Mircea cel Bătrîn, sau abia în aceea a lui Vlad Țepeș, cum afirmă tradiția păstrată în izvoarele narative⁶⁵, are mai puțină importanță în ordinea de preocupări pe care o urmărim aici. Important ni se pare faptul că din Maramureș și pînă în Țara Românească întîlnim unul și același tip de monument construit și folosit de feudalitatea românească.

Dacă am evitat stabilirea unei legături directe între cetățuia de la Răchitova și aceea din Oncești Maramureșului, credem

⁶³ V. Vătășianu, *Istoria artei feudale*, p. 131—132, cu bibliografia mai veche.

⁶⁴ Cercetări datorate lui Gh. I. Cantacuzino de la Direcția monumentelor istorice și de artă. Autorul a făcut o primă prezentare a rezultatelor într-un referat la Institutul de arheologie în ianuarie 1969. Consemnarea lor într-un studiu al aceluiași, *Cetatea Poenari*, în „SCIV”, 2, tom 22, 1971, p. 263 și urm.

⁶⁵ *Istoria Țării Românești, 1290—1690, Letopisețul cantacuzinesc*, ediția C. Grecescu și D. Simorescu, București, 1960, p. 4.

în schimb că o asemenea legătură poate fi făcută între turnurile-locuință din Țara Hațegului și faza inițială a cetății Poenari. În acest sens pledează nu numai apropierea geografică dar și mărturia izvoarelor scrise. Astfel, un document din 1377 se referă la un cneaz Cînde de pe valea Streiului, ale cărui sate au fost confiscate după executarea sa prin spînzurare, foarte probabil în timpul represiei întreprinse în această regiune de Andrei Lackfi în 1356—1359, și ai cărui fii refugiați în Țara Românească mai produceau încă la data documentului „*quamplurimas infidelitates de partibus Transsalpinis domino nostro regio*”⁶⁶. Desigur că nu considerăm neapărat pe fiii lui Cînde de pe Strei ca inițiatori ai turnului de la Poenari, dar documentul citat dovedește că după cum în tot cursul veacului al XIV-lea, în funcție de eforturile centralizatoare ale domniei Țării Românești, s-au produs emigrări înspre Transilvania ale unor familii feudale⁶⁷, la fel și din Transilvania și mai ales din părțile ei sudice, în momentele de accentuare a presiunii aparatului politico-administrativ angevin, unele familii cneziale românești s-au refugiat la sud de Carpați. Aceasta pare a fi cea mai logică explicație a apariției turnului-locuință de la Poenari. (fig. 13).

Urmează să luăm în discuție problema datării turnurilor-locuință din Țara Hațegului. Ea s-a desprins oarecum, implicit, din cele spuse pînă aici. Dar în lipsa unor referiri documentare directe asupra monumentelor și în lipsa, deocamdată, a unor argumente rezultate din săpăturile arheologice, datarea pe care o putem propune are un anumit coeficient ipotetic. Vom încerca precizarea limitelor acestui coeficient.

După cum am arătat, istoria familiilor cneziale românești din Țara Hațegului nu poate fi reconstituită în perioada dinaintea începutului veacului al XIV-lea, după cum însuși cadrul istoric general al regiunii în secolul al XIII-lea poate fi abia schițat. Ceea ce știm cu siguranță este faptul că încă înainte de 1300 cnezii hațegani au construit biserici din piatră, adaptînd în acest scop modele tîrziu-romane și timpuriu-gotice de proveniență occidentală la necesitățile culturale și spirituale ale unui mediu ortodox românesc. Totodată, știm că modelele necesare construirii turnurilor-locuință existau și ele, încă din a doua jumătate a veacului al XIII-lea, în multe dintre zonele Transilvaniei.

Pe de altă parte, deoarece construirea unei fortificații, fie și numai a unui modest turn de piatră, a reprezentat în tot evul mediu un act cu implicații politice, față de care autoritatea centrală a statului nu putea rămîne indiferentă, este firesc să ne întrebăm cînd au existat în Transilvania condiții prielnice pentru construirea de către cnezii hațegani a unor fortificații de piatră. În toată perioada pe care o putem avea în vedere, de la mijlocul veacului al XIII-lea și pînă la mijlocul veacului al XV-lea⁶⁸, asemenea condiții au existat numai în ultimele decenii ale veacului al XIII-lea și primele două decenii ale veacului următor, deci în perioada de anarhie feudală care a însoțit stingerea dinastiei arpadiene, prelungindu-se pînă la consolidarea domniei lui Carol Robert⁶⁹ și, într-o mică măsură, în ultimele două decenii

⁶⁶ *Documenta Valahorum*, p. 271—272. Potrivirea de nume și de destin ca și faptul că mai întîlnim cazuri de familii cneziale românești stăpînind sate atît din Țara Hațegului cît și pe cursul inferior al Streiului (vezi mai sus nota 45) face posibil ca acest Cînde, de la care s-au confiscat cele două Chitiduri și Ocolișul (Mic ?), să fie identic cu Mihail Cînde din Rîu de Mori. Numele de Cînde este totuși destul de răspîndit la cnezii români din Transilvania; cf. *Documenta Valahorum*, p. 294, pentru părțile Albei și R. Popa, Țara Maramureșului, p. 111.

⁶⁷ Hurmuzaki, *Documente*, 12, p. 60.

⁶⁸ Acesta ni se pare a fi o limită *antequem* pentru construirea unor monumente atît de simple, aparținînd unui mod de viață caracteristic începuturilor evului mediu. De altfel, la mijlocul veacului al XV-lea s-a produs trecerea la catolicism a principalelor familii cneziale românești din Țara Hațegului iar acestea din urmă, transformate în familii de nobili, nu mai puteau construi asemenea turnuri-locuință primitive. Curtea fortificată de la Sîntămăria-Orlea, ridicată după 1447 de Cîndești (vezi mai jos notele 75 și 81) ar putea ilustra noua serie de construcții datorate descendenților cnezilor hațegani.

⁶⁹ Adică pînă către 1320. În 1317, cetatea regală de la Hațeg pare a se afla în stăpînirea regelui angevin (vezi notele 13 și 14) și nu este exclus ca cnezii hațegani să fi luptat de partea lui Carol Robert sub conducerea castelanului din Hațeg, la fel ca și cnezii maramureșeni pe Tisa superioară (R. Popa, Țara Maramureșului, p. 239—240).

ale veacului al XIV-lea, la începuturile domniei lui Sigismund de Luxemburg⁷⁰.

Cît privește elementele pe care ni le oferă monumentele înseși, considerate din punctul de vedere al istoriei arhitecturii, reamintim datarea îndeobște acceptată la începutul veacului al XIV-lea a capelei cu turn-locuință deasupra altarului de la Colț. Unele pietre cioplite, cum sînt chenarele de fereastră de la turnul din Răchitova, au profilaturi simple, aparținînd goticului, probabil fazei de început a acestuia, găsindu-și de altfel analogia la același monument de la Colț. Fără îndoială că datarea va trebui făcută diferențiat de la monument la monument, după cercetări arheologice prealabile, dar trăsăturile comune ale celor patru turnuri-locuință ca și argumentele despre care a fost vorba pînă aici, ne permit să luăm în considerație, pentru datarea monumentelor, începutul veacului al XIV-lea.

Nu este lipsită de interes nici aducerea în discuție a unei alte împrejurări care pledează pentru apariția practic simultană a celor patru monumente de care ne ocupăm aici. Ele au fost construite și au aparținut principalelor familii feudale românești din Țara Hațegului. Urmărind documentele din secolele XIV-XV, îi întîlnim pe cnejii din Densuș într-o situație preponderentă pe valea Galbenei și în zona de nord-vest a regiunii, pe Cîndeștii din Rîu de Mori în aceeași situație pe valea Rîului Mare și tot la fel pe cnejii din Sălaș în zona centrală a Țării Hațegului. Mai mult, aceste trei familii sînt cele ce primesc în veacul al XIV-lea confirmări în stăpînirea satelor lor, ceilalți cneji fiind atestați pînă la 1400, cu două excepții, nu ca stăpîni ai satelor, recunoscuți ca atare de către rege, ci doar ca participanți la procedurile interne, patrimonial-juridice, ale Țării Hațegului.

Cele două excepții se plasează teritorial în două colțuri opuse ale regiunii. Este vorba de o familie care stăpînea Britonia (Brătunia?) și alte sate, probabil în partea de vest a Țării Hațegului⁷¹ și de o altă familie cnezială din colțul de sud-est al regiunii, în zona Rîu Alb-Rîu Bărbat⁷². Dacă modul nostru de a interpreta informația istorică existentă se dovedește a fi corect, atunci cel puțin în legătură cu una dintre aceste familii ne putem aștepta la descoperirea resturilor unui monument asemănător. Ne gîndim în primul rînd la a doua dintre excepțiile citate, adică la zona dinspre izvoarele rîului Strei⁷³.

Oricum, indiferent de perspectivele cercetării și de descoperirea unor noi monumente, o concluzie ni se pare evidentă. Monumentele de care a fost vorba și repartizarea lor pe teritoriul Țării Hațegului oglindesc, alături de știrile scrise și cel puțin pentru nivelul de dezvoltare corespunzător veacului al XIV-lea, o anumită stratificare a feudalității hațegane în sensul existen-

Fig. 10. Cetatea de la Cîlnic. Turnul-locuință.

Fig. 11. Cetatea de la Gîrbova. Turnul-locuință transformat în sec. XIX.

⁷⁰ Spre mijlocul veacului al XIV-lea, în epoca de centralizare care a culminat în această regiune cu represiunile inițiate de Andrei Lackfy, construirea cetăților ni se pare exclusă. După moartea lui Ludovic I și pînă către 1404, raporturile mai stabile cu Țara Românească și rolul militar din ce în ce mai important al cnejilor hațegani, au creat din nou condiții pentru afirmarea unor anumite veleități ale acestora.

⁷¹ D.I.R., C, *Transilvania*, sec. XIV, vol. I, p. 406—409; *Documenta Valahorum*, p. 143—144, 268—269 (*in aliis possessionibus ad eandem possessionem Brittonia pertinentibus*) și p. 321—322; cf. și comentariile lui M. Holban, *Deposdări și judecăți în Hațeg*, p. 149—153. Localizarea Britoniei în colțul de vest al Țării Hațegului (Csánki, *Magyarország ... földrajza*, V) se întemeiază în principal pe mențiunea din 1366 după care „*possessio Brithonia*” se învecinează cu „*possessio olachalis Brazud*” (*Documenta Valahorum*, p. 206—207), ultima identificată cu Breazova. Dar despre aceeași învecinare, textul documentului precizează că este „*a parte civitatis Hachzak*” iar Hațegul este departe de Breazova, între cele două localități aflîndu-se alte două sau trei sate. Această ultimă precizare se potrivește mai bine cu poziția satului Bretea-Strei, de lângă Hațeg. Din toate aceste motive păstrăm o anumită rezervă în localizarea Britoniei.

⁷² *Documenta Valahorum*, p. 401—402 și p. 508.

⁷³ Pe valea Rîului Alb, mai sus de satul cu același nume, la locul numit „Cetate”, se mai deslușește pe teren existența unor temelii ocupînd o suprafață cu diametrul de cca 30 m. Orice precizare în plus este imposibilă înainte de efectuarea unor săpături.

ței câtorva familii cu o situație social-politică predominantă. Analogia cu cnezatele de vale din Maramureș, organisme complexe cu trăsături social-patrimoniale și politice⁷⁴, se impune de la sine.

* * *

Curțile nobiliare din Țara Hațegului reprezintă a treia categorie de fortificații, înțelese însă de această dată într-o accepțiune foarte largă a termenului. Pe temeiul documentelor și mai ales a monumentelor sau ruinelor păstrate, putem aprecia că aspectul lor a fost foarte variat, determinat de epoca de construcție sau de importanța și de resursele materiale ale familiilor respective. Alături de adevărate cetăți, cu ziduri de incintă și șanțuri de apărare, întâlnim numeroase construcții datînd în special din epoci mai noi, la care existența inițială a unor amenajări cu scop de fortificare abia se mai poate desluși sau unde preexistența unei curți întărite este doar ipotetică. Din această ultimă categorie face parte și castelul Kendefy de la Sîntămăria-Orlea, situat pe locul unei construcții mai vechi ale cărei ziduri cu bastioane au fost refolosite, în parte la temelii, în parte la amenajarea unei terase înalte. Dar cum documentele ne informează că familia Cînde a primit tîrgul Sîntămăria-Orlea de la Ioan de Hunedoara abia în anul 1447⁷⁵ iar localitatea este atestată în veacul al XIV-lea ca sat catolic⁷⁶, vechea curte întărită a Cîn-

⁷⁴ R. Popa, *Țara Maramureșului*, p. 150 și urm.

⁷⁵ Hurmuzaki, *Documente*, I₂, p. 741: „*oppidum regale Bodogasszonyfalwa vocatum, simul cum foro annuall et telonio*”.

⁷⁶ Preotul Ioan „*de villa Sancte Marie*” care reprezintă în 1315 capitlul din Alba Iulia la o introducere în stăpînirea moșiei Britonia (D.I.R., C, *Transilvania*, sec. XIV, vol. I, p. 407; pentru localizarea Britoniei, vezi mai sus nota 71) nu poate fi decît parohul din Sîntămăria-Orlea. Aceeași „*villa Sancte Marie*” în socoteala decimelor papale pe anul 1332, enumerarea satelor cato-

deștilor din acest loc nu poate fi anterioară mijlocului veacului al XV-lea.

Ne oprim în schimb la două complexe care, după mărturia izvoarelor scrise, sînt sensibil mai vechi și, mai ales, trebuie să fi fost precedate, pe același loc, de reședințe fortificate cneziale propriu-zise.

Primul dintre acestea este așa numita cetate de la Sălașul de Sus. Aspectul ruinelor păstrate explică denumirea sub care este cunoscut complexul, deși în realitate nu este vorba decît de o curte nobiliară fortificată. Incinta dreptunghiulară, cu laturile de aproximativ 95×55 m, se află la marginea de jos a satului, pe un teren practic plan, fiind înconjurată de un zid gros de 1—1,10 m, păstrat azi doar pe două dintre laturi, pînă la o înălțime de 1,50—3 m. Pe anumite porțiuni se mai distinge traseul unui șanț de apărare. Se pare că la colțurile incintei ca și pe laturile ei au existat turnuri. În interior, relieful trădează existența unor clădiri ruinate, acoperite de moloz și vegetație. Foarte interesantă este ruina destul de bine păstrată a unei capele de curte (fig. 14) avînd un altar pentagonal cu unghi în ax, o navă mai mult lată decît lungă (lungime exterioară — 7,50 m; lățime exterioară — 14 m) și un turn cu primul etaj transformat în tribună, la care se ajungea din exterior. Pe temeiul planului și a elementelor conservate, capela nu poate fi mai nouă decît prima jumătate a veacului al XV-lea, dar zidurile ruinate atestă cel puțin două faze de construcție sau transformare a monumentului⁷⁷.

Cele mai vechi știri documentare referitoare la familia cnezială din Sălaș au fost expuse mai sus, în legătură cu cetatea din învecinatul Mălăești⁷⁸. Pentru etapa mai veche a istoriei acestei familii, știrile sînt valabile și în ceea ce privește curtea întărită a acesteia. În orice caz, întregul complex așteaptă să fie cercetat atît pentru stabilirea datei exacte a construcțiilor azi încă vizibile cît și, mai ales, pentru cunoașterea fazei mai vechi, a cărei existență o putem socoti aici ca certă.

În centrul comunei Rîu de Mori s-a conservat o parte din zidurile unei curți întărite, asemănătoare, deși aici construcțiile ulterioare și transformările recente au alterat mult înfățișarea vechi. Din această curte a familiei Cînde se mai văd astăzi (fig. 16) un fragment din zidul de incintă și o capelă ruinată, cu navă dreptunghiulară și altar poligonal cu unghiul în ax, asemănător într-o oarecare măsură altarului capelei din Sălașul de Sus. În subsolurile unor clădiri refăcute se mai păstrează pereții și bolțile unor pivnițe vechi⁷⁹.

Ne-am ocupat mai sus de primele mențiuni documentare referitoare la Cîndești⁸⁰. Cît privește legătura dintre aceste mențiuni și curtea din Rîu de Mori, credem că aceasta din urmă nu este mai veche decît prima jumătate a veacului al XV-lea, o asemenea datare fiind confirmată parțial prin informații referitoare la istoria familiei în secolul numit⁸¹. Nu este desigur exclus ca tot în acest loc să se afle și resturile unor construcții mai vechi. Dar tot datorită acestor informații știm că la sfîrșitul secolului

Fig. 12. Cetatea de la Oncești. Releveu după H. Daicoviciu și colab.

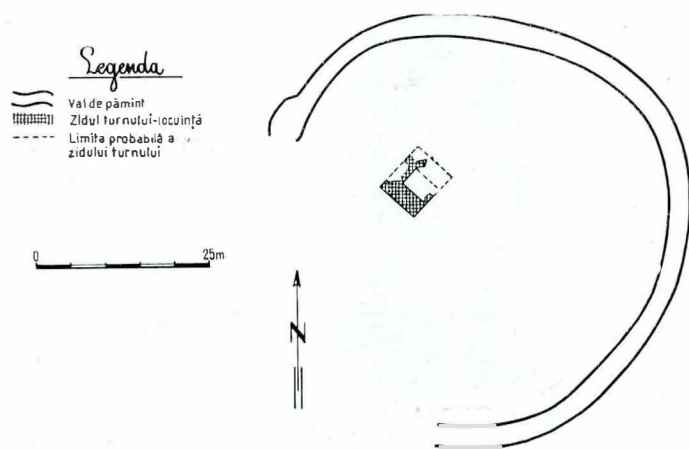
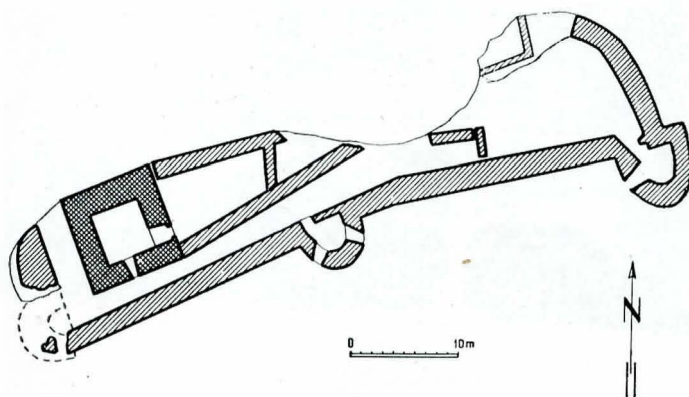

Fig. 13. Cetatea de la Poenari. Releveu din arhiva D.M.I.

lice făcîndu-se în ordine topografică de la vărsarea Streiului în sus (*idem*, vol. III, p. 129) localizarea fiind certă. În schimb moșia „*Bodoghazzonyfalwa*” aparținînd în 1346 nobililor din Pestiș (*idem*, vol. IV, p. 654—655), numită în 1444 „*possessio ... Wolachica Bodogazzonfalwa*” nu este Sîntămăria-Orlea, cum crede Entz, *op. cit.*, p. 157, ci Sîntămăria de Piatră, sat românesc de pe cursul inferior al Streiului. Credem că Sîntămăria-Orlea reprezintă una dintre cele două comunități catolice pătrunse către sfîrșitul secolului al XIII-lea în Țara Hațegului, probabil în legătură cu momentul 1275—1277 discutat mai sus. Această dată corespunde perfect datării propuse de V. Vătășianu, *Istoria artei feudale*, p. 77 pentru biserica din Sîntămăria-Orlea. Pe temeiul informațiilor scrise, nu putem deocamdată explica prezența în această biserică a unui decor pictat aparținînd iconografiei ortodoxe, datat de specialiști, fără excepție, mai devreme decît mijlocul veacului al XV-lea.

⁷⁷ O prezentare succintă a complexului la V. Drăguț, *op. cit.*, p. 34.

⁷⁸ Cf. mai sus p. 59, cu notele 43—46.

⁷⁹ Vezi și V. Drăguț, *op. cit.*, p. 22—23.

⁸⁰ Cf. mai sus p. 58 cu notele 33—41.

⁸¹ Credem că anul 1447, cînd familia Cînde a primit tîrgul Sîntămăria-Orlea de lîngă Hațeg (vezi nota 75), are valoare de termen antequem pentru construirea curții de piatră de la Rîu de Mori.

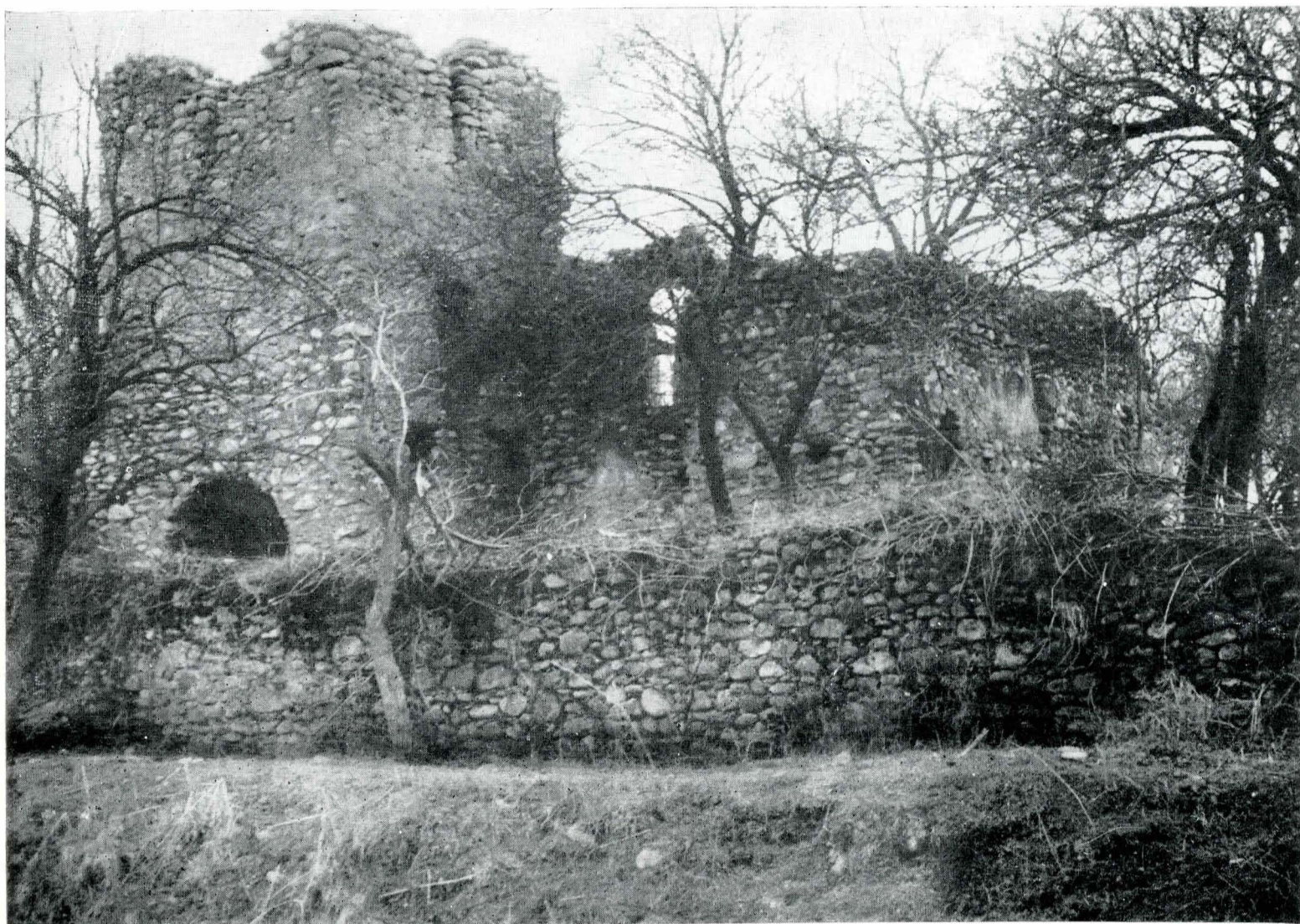

Fig. 14. Curtea întărită din Sălașul de Sus. Ruinele capelei.

XV mai exista o altă curte a Cîndeștilor în imediata apropiere a bisericii Colț, la capătul dinspre munte al învecinatului sat Suseni, iar faptul că această biserică, ce a servit de capelă curții respective, datează de la începutul veacului al XIV-lea, deschide perspective interesante atât asupra locului curții inițiale a cnezilor Cînde cât și a vechimii acesteia.

* * *

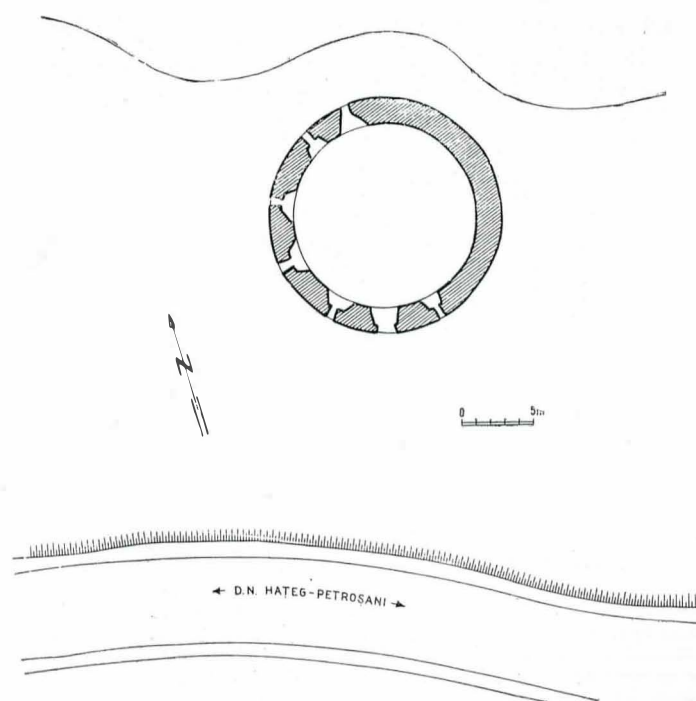
A patra și deocamdată ultima categorie de cetăți medievale hațegane cuprinde, după câte știm astăzi, un singur monument. Turnul de la Crivadia (fig. 17), situat în trecătoarea Merișor-Bănița, a făcut obiectul unor datări și atribuiri variate și contradictorii⁸² pînă cînd, în 1961—1962, cercetările efectuate în timpul lucrărilor de consolidare au dovedit originea sa medievală⁸³.

De plan circular, cu diametrul interior de 13,30 m și cu zid gros de 1,90 m, turnul era prevăzut inițial cu șapte ferestre de tragere la nivelul unui parter înalt (fig. 15). Printr-o scară exterioră de lemn, azi distrusă, se ajungea la intrarea situată la o înălțime de cca 4 m, în partea opusă ferestrelor de tragere. Turnul avea și un coronament ușor scos în consolă și, foarte probabil, creneluri la care se ajungea pe un drum de straje din lemn⁸⁴.

Construit pe marginea unui perete de stîncă ce coboară vertical mai bine de 100 m pînă la fundul cheilor pîrîului Merișor, turnul domina drumul din Țara Hațegului spre depresiunea Petroșanilor. De altfel și ferestrele de tragere sînt îndreptate în direcția acestui drum, singura parte din care putea fi atacată fortifi-

cația. Suprafața interioară de aproape 140 mp permitea amenajarea unor construcții din lemn sau paiantă pentru adăpostirea unui număr de 20—25 luptători, cît era necesar apărării turnului în cazul unui atac, dar în vremuri liniștite paza și controlul

Fig. 15. Turnul de pază de la Crivadia. Relevéu arh. Eugenia Greceanu.

⁸² Szinte G., *Kerek erőd Krivádia fölött*, în „Arch. Ért.”, u.f., XIV, 1894, p. 110—114, cu datare în sec. II; Téglás G., *Hunyadvármegye földjének története az őskortól a honfoglalásig*, I, Budapesta, 1902, p. 158—159.

⁸³ O. Floca, *op. cit.*, p. 184—185.

⁸⁴ Consolidările recente au deformat parțial monumentul avînd ca urmare, printre altele, și transformarea în poartă a unei ferestre de tragere. Desenul publicat de Szinte G. în lucrarea citată, redă cu destulă fidelitate aspectul monumentului de la sfîrșitul secolului trecut.

Fig. 16. Riu de Mori. Ruinele curții întărite.

Fig. 17. Turnul de pază de la Crivadia.

drumului se făcea desigur printr-un număr mult mai mic de ostași. Acest monument a fost un turn de pază propriu-zis, atît prin dimensiuni cît mai ales prin amplasare.

Forma ferestrelor de tragere indică o epocă relativ tîrzie, de progrese în folosirea armelor de foc, cu alte cuvinte secolul al XV-lea. Ne gîndim la vremea lui Ioan de Hunedoara și a lui Matei Corvin. Un document important de la sfîrșitul acestui veac ne încredințează că familia Cîndeștilor nu a fost străină de construirea tumului. Printre domeniile pe care regele Vladislav II le întărește în 1493 lui Mihail Kendeffy, cu mențiunea că au fost stăpînite „*ab antiquo*” de către familie, se află și un „Murylowar” alături de pămînturile din întreaga depresiune a Petroșanilor⁸⁵. Indiferent dacă citirea corectă a numelui este „Murilowar” în care — *var* are sens de cetate, sau mai degrabă „Murisowar”, adică Merisor, numele pîrului și al satului aflat azi sub cetate⁸⁶, este evident că această regiune s-a aflat în z doua jumătate a veacului al XV-lea, poate și mai devreme, în stăpînirea și sub controlul familiei Cînde. Turnul de la Crivadia a fost construit de Cîndești în calitate de stăpîni feudali ai locului sau în aceea de dregători ai regatului, pentru paza drumului ducînd spre Oltenia, împotriva unor incursiuni turcești sau în condițiile unor relații politice încordate cu vecinii din Țara Românească. Este foarte probabil ca un turn asemănător să fi fost construit, tot cam în aceeași vreme și tot de Cîndești, la cealaltă intrare importantă a Țării Hațegului, la Poarta de Fier a Transilvaniei⁸⁷.

* * *

Prezentarea tuturor cetăților medievale cunoscute din Țara Hațegului evidențiază faptul că aceste monumente, diferite ca epocă, formă, destinație sau apartenență, nu au format funcțional un sistem unitar, dar că ansamblul monumentelor este totuși coerent deoarece oglindește în felul său etapele generale și totodată particularitățile dezvoltării istorice din această regiune.

Principalul rezultat al cercetării constă în îmbogățirea repertoriului de monumente medievale românești din Transilvania și, credem, dintr-o mai bună cunoaștere a semnificației acestora. Turnurile-locuință hațegane dovedesc o dată în plus că pătura conducătoare a societății medievale românești din Transilvania, cnejii, a constituit o pătură de feudali în sensul propriu al cuvîntului.

⁸⁵ Csánki, *Magyarország ... földrajza*, V, p. 109—110; V. Motogna, *op. cit.*, p. 76—77.

⁸⁶ Cf. și C. Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, I, București, 1967, p. 391.

⁸⁷ Trecătoarea a fost dăruită Cîndeștilor încă din 1430 de regele Sigismund, cu obligația de a întreține drumul în schimbul a 5 000 bolovani de sare primiți anual de la camera din Ocna Sibiului (Hurmuzaki, *Documente*, I, p. 655—656; Szabo, *op. cit.*, p. 26). Informația se păstrează datorită unei întăriri din 1439, după distrugerea diplomei inițiale. Evident că o danie de asemenea importanță implica pentru beneficiari și obligația pazei trecătorii și de aceea credem că un turn de pază se afla și în Poarta de Fier a Transilvaniei.

Cunoașterea cetăților azi păstrate în Țara Hațegului reprezintă în același timp o etapă necesară și un punct de plecare pentru cercetarea epocii și a monumentelor care au precedat apariția arhitecturii militare de piatră din această regiune.

RÉSUMÉ

Cette étude est consacrée aux citadelles médiévales d'une région naturelle du sud de la Transylvanie, connue sous le nom de Pays de Hațeg (*terra Hatzeg*). Les monuments sont peu connus, sinon pratiquement inconnus dans les ouvrages de spécialité. L'auteur présente brièvement chaque monument à part, tout en les groupant par catégories suivant la date de construction, la qualité du fondateur, leur signification sociale-politique et leur rôle militaire. Ce groupe, il tente de le traiter comme un ensemble cohérent, représentatif pour les particularités de l'histoire locale.

La citadelle royale proche de Hațeg a été bâtie au cours de la huitième décennie du XIIIe siècle, à l'époque de la pénétration dans cette zone de l'autorité effective du royaume arpadien. C'est à cette époque qu'a eu lieu la campagne militaire contre le voïevode d'Olténie, dont l'autorité antérieure sur le Pays de Hațeg est attestée par le diplôme des chevaliers de Saint-Jean de 1247. La citadelle royale a été pourvue d'une maison royale (*domus regis*) représentant le centre administratif du district. Au milieu du XVIe siècle la citadelle royale, qui n'a jamais cessé d'être une forteresse de dimensions modestes, est devenue la propriété d'une famille d'origine roumaine.

Une catégorie complètement à part est celle formée par les tours d'habitation construites par les familles de knèzes du Hațeg, représentants de la féodalité roumaine locale. Les monuments conservés illustrent les étapes successives de transformations subies par ces fortifications. A Răchitova, la tour d'habitation est restée jusqu'à ce jour un donjon isolé, avec un vallum de terre et un fossé de défense. A Mălăești, au lieu du vallum de terre, la tour d'habitation a été entourée ultérieurement par un petit mur d'enceinte. A Colț, la tour d'habitation plus ancienne est devenue aux XVe—XVIe siècles le donjon d'une citadelle dans toute l'acception du terme. Il existe également à Colț une chapelle seigneuriale dont le sanctuaire est surmonté d'une tour d'habitation.

L'auteur a étudié les mentions documentaires concernant ces monuments, les villages où ils se trouvent et les familles de knèzes qui les ont possédés. Les sources écrites, corroborées par l'analyse du contexte historique et par les éléments de style, permettent de les dater au début du XIVe siècle, dans les années d'anarchie qui ont marqué l'avènement de la dynastie angevine. L'étude s'occupe ensuite des monuments similaires de Transylvanie, datant de la seconde moitié du XIIIe siècle, qui ont servi de modèles pour les tours d'habitation des knèzes du Hațeg. Des édifices semblables se trouvent aussi dans les milieux roumains du Maramureș et de la Valachie.

La troisième catégorie de fortifications est représentée par les demeures nobiliaires fortifiées, dont l'auteur décrit trois exemplaires, à savoir celles de Sălașul de Sus, Riu de Mori et Suseni. Leurs ruines datent du XVe siècle, c'est-à-dire de l'époque où les familles de knèzes respectives sont passées au catholicisme et ont commencé à être assimilées par la noblesse du royaume. Sur les mêmes emplacements se trouvaient sans doute les demeures antérieures, en bois, des mêmes knèzes, qui furent aussi, dès le XIIIe siècle, les fondateurs d'églises de pierre.

La tour de guet de Crivadia, située sur la voie de communication avec l'Olténie, représente une catégorie à part de fortification. Elle date du XVe siècle. Une tour semblable devait se trouver dans le pas qui mène au Banat.

En conclusion, l'étude relève le rôle complexe joué par les knèzes de Transylvanie, couche supérieure de la société roumaine à l'époque de la cristallisation de la vie d'Etat. Les monuments qu'ils ont bâtis attestent que, dans quelques zones, certaines autonomies et une certaine vie sociale-politique propres aux Roumains de Transylvanie se sont conservées jusqu'à une époque relativement tardive.

Într-un târziu, atenția unor cercetători ai artei noastre medievale s-a îndreptat asupra picturii păstrate în „bolnița” mănăstirii Bistrița-Vilcea. Ocolit cu prudență de unii, sau subapreciat de alții, acest important ansamblu de pictură murală din Țara Românească de la începutul veacului al XVI-lea, calificat drept fără importanță artistică, sau datat în secolul al XVII-lea, a reintrat de curînd în circuitul firesc al studierii evoluției artei munte-nești, dovedindu-se astfel o dată în plus că o „tradiție nefastă” nu poate dăinui la nesfîrșit.

Studiul de față, din motive obiective, nu-și propune să prezinte și să analizeze exhaustiv pictura „bolniței” Bistriței și nici să elucideze influențele și filiera prin care ele au pătruns, ci doar să prezinte în linii generale pictura numai din altar și naos¹, precum și păreri emise în legătură cu ea, să propună o datare mai „strînsă” în funcție de datele de care dispunem și pe baza unei analize stilistice să încerce o încadrare într-o anumită etapă a evoluției picturii din Țara Românească.

Mănăstirea Bistrița-Vilcea are o bibliografie impresionantă². Însă, din zecile de documente și titluri (peste două sute), numai cîteva se ocupă de pictura din interiorul „bolniței”. Dintre acestea din urmă, ne vom opri doar asupra celor mai importante, care, după părerea noastră, avînd în vedere prestigiul autorilor, au influențat negativ sau pozitiv cercetările. Astfel, în unele cazuri, datorită unui studiu insuficient aprofundat s-au emis păreri eronate privind iconografia, datarea și calitatea artistică a picturii, făcînd să planeze asupra acestui ansamblu o incertitudine nefastă, iar în altele (este vorba de studii de dată recentă), i se acordă atenție și prețuire, lăsînd din păcate să persiste unele inexactități devenite tradiționale.

Primul cercetător care a studiat pictura de care ne ocupăm a fost I. D. Ștefănescu, singurul de altfel care a încercat să prezinte și să analizeze ansamblul iconografic³, pe care îl datează cu „puțin după 1517”. Chiar de la începutul paginilor închinat acestei picturi, autorul precizează că „decorația pictată este de un interes secundar”, părere întărită și de concluzia că, din punct de vedere artistic, din pictura „bolniței” se disting portretele din pridvor ale lui Serban Cantacuzino vel Vornic și al soției sale Andriana (1710). Este foarte probabil că din cauza acestei convingeri, autorul nu a acordat atenția cuvenită scenelor, indicîndu-le fără o ordine riguroasă, ceea ce duce adesea la confuzii sau greșeli în interpretarea sau descifrarea lor⁴.

Părerea competentă a lui V. Drăghiceanu, care semnalează importanța și frumusețea acestei picturi⁵ a rămas fără ecou. Mai mult decît atît, inscripția din altar, pe care V. Drăghiceanu în raportul citat o publică în slavonă și în traducere, subliniind că este zgîriată în culoare și deci posterioară picturii, a servit prof. V. Vătășianu drept argument pentru a nu analiza pictura, expediind în două fraze acest important ansamblu de la începutul secolului al XVI-lea, în veacul următor: „Biserica din Bistrița nu mai există, iar picturile din altarul și nava bolniței au fost greșit atribuite acestei perioade pentru că o pisanie slavonă de pe un chenar roșu din altar spune: „A zugrăvit diaconul Ștefan în zilele lui Radu V. V. v. 1122 (=1614)”⁶. Este curios faptul

că prof. V. Vătășianu interpretează cuvîntul slavon „ИИГ” din inscripție drept „a zugrăvit” și nu „a scris”, cum o face V. Drăghiceanu, interpretare posibilă dacă nu ar fi existat indicația expresă că inscripția este zgîriată în pictură⁷.

Tot atît de curios ni se pare faptul că autorul importantului tratat de istorie a artei feudale românești nu a acordat atenția cuvenită spuselor lui V. Drăghiceanu cu privire la datarea, calitatea și importanța acestei picturi și nu și-a format o opinie personală, la fața locului, lucru ce apare evident, deoarece repetă greșeala lui V. Drăghiceanu, afirmînd că inscripția este pe o bandă roșie, cînd în realitate ea este făcută pe o bandă ocru-galben. Credem că acestea au fost împrejurările care ne-au lipsit de considerații și păreri competente ale prof. V. Vătășianu cu privire la acest ansamblu de pictură murală.

Istoriografia românească de artă a trebuit să aștepte încă zece ani pentru ca pictura „bolniței” Bistriței să intre în circuitul normal, o dată cu apariția primului volum din „Istoria artelor plastice în România”, sub îngrijirea acad. prof. G. Oprescu: în capitolele aparținînd lui Emil Lăzărescu și în special Mariei Ana Musicescu se încearcă, pentru prima oară, datarea și încadrarea ei în evoluția picturii noastre medievale. Aceasta a fost urmată de două lucrări de sinteză ale conf. dr. Vasile Drăguț — „Pictura murală din Țara Românească și Moldova și raporturile sale cu pictura Europei de sud-est în cursul secolului al XVI-lea”⁸ și în special în capitolul „Pictura veche” din volumul „Pictura românească în imagini”⁹. După cum era firesc, din păcate aceste prime lucrări conțin cu privire la pictura „bolniței” o serie de inadvertențe asupra cărora vom reveni în cadrul prezentării ansamblului.

*
*   *

Programul iconografic al ansamblului picturii murale din altarul și naosul „bolniței” Bistrița, cu unele lacune datorate deteriorării scenelor sau incipțiilor, este următorul:

— În centrul *bolții*, în *leagăn a naosului*, înconjurat de o triplă „slavă” cu o inscripție liturgică slavonă și simbolurile evangheliștilor, se află monumentală figură a lui *Isus Pantocrator*, străjuită spre răsărit și apus de către două perechi de arhangheli¹⁰ și două perechi de serafimi.

— Pe *arcul triumfal* al absidei se află în centru în „slavă” *Isus* — „*Îngerul marelui sfat*” și medalioane cu profeții¹¹.

— În *semicalota altarului*, spre est, este reprezentată *Maica Domnului* cu *Isus*, de tipul *Platytera*¹² sau „*Marea Panaghie*”, indicată uneori prin inscripții „*A Încarnării*”. În axa semicalotei mai sînt reprezentați *Cel vechi de zile* cu o aureolă cruciferă într-o „slavă” purtată de îngeri și *simbolul sfîntului Duh* ce purcede din El și se află deasupra *Maicii Domnului*.

Spre *Maica Domnului Platytera*, centrul compozițional, se îndreaptă în adorație arhanghelul Gavriil, regele Solomon și profetul Ieremie (în dreapta) și arhanghelul Mihail, regele David și profetul Zaharia (în stînga).

Pe pereții *semicirculari ai absidei altarului*, în registrul de jos sînt redați pînîinii bisericii cu rotulusurile desfășurate cu texte

⁷ În legătură cu interpretarea inscripției vezi și Al. Efremov, *Icoanele de la Bistrița Craioveștilor*, în „Revista muzeelor”, nr. 5/1969, p. 470, nota nr. 7.

⁸ Studiu apărut în „Buletinul monumentelor istorice”, nr. 4, 1970, p. 17—32.

⁹ Lucrare apărută la Editura Meridiane, București, 1970.

¹⁰ Spre răsărit se află arhanghelii Mihail și Gavriil, iar spre apus alți doi arhangheli ale căror nume nu sînt indicate (inscripția menționează doar prescurtat în slavonă în dreptul fiecăruia „*Arhanghelul Domnului*” și care ar putea fi Rafael și Uriel).

¹¹ I. D. Ștefănescu, *op. cit.*, p. 111, nu pomenește de „*Îngerul marelui sfat*”, iar pe profeți îi confundă cu apostoli.

¹² I. D. Ștefănescu, în *op. cit.*, p. 110, o denuște „*Orantă*”, cu toate că se știe că în acest caz *Maica Domnului* nu are pe pieptul său nici pe *Isus* copil și nici pe „*Isus Emmanuel*”.

¹ Pictura din pridvor datînd din 1710, publicată în mai multe rînduri, nu ridică probleme.

² Vezi Nicolae Stoicescu, *Bibliografia localităților și monumentelor feudale din România, I — Țara Românească*, vol. 1, Ed. Mitropolia Olteniei, 1970, p. 71—75.

³ I. D. Ștefănescu, *La peinture religieuse en Valachie et en Transylvanie depuis les origines jusqu'au XIX-e siècle*, Paris, 1932, p. 110—112.

⁴ Asupra acestora vom reveni, atunci cînd vom prezenta programul iconografic.

⁵ V. Drăghiceanu, *Monumentele Olteniei — Raportul al II-lea*, în „B. C. M. I.” an. XXVI (1933), fasc. 76, p. 58—59.

⁶ V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, vol. I, Ed. Acad. R. P. R., 1959, p. 846 și notele 3 și 4 de pe aceeași pagină; N. Iorga, în *Inscripții*, vol. I, p. 202, nr. 429 specifică, și el că este vorba de un „*Graf în altar*”.

Fig. 1. Isus Pantocrator din bolta naosului.

în limba slavonă. Figurile lor, redată în semiprofil, în odăjdii episcopale, se îndreaptă spre axa absidei unde se află fereastra, a cărei deschidere, mărită la o dată ulterioară, a afectat parțial pictura (partea de jos a imaginii Maicii Domnului și a lui Isus, cât și chipul lui Ioan Zlataust). Astfel, de la stînga spre dreapta, se află sfîntul Kiril¹³, sfîntul Grigorie Bogoslovul și Ioan Zlataust, iar de la dreapta spre stînga un sfînt episcop al cărui nume este șters și nu putem, deocamdată, să-l identificăm nici după textul din rotulus și nici după iconografia figurii, sfîntul Spiridon, sfîntul Atanasie din Alexandria și sfîntul Vasile cel Mare.

Deasupra nișei proscomidiei, în care se află semifigura lui Isus „Regele slavei”, încadrat de lance și burete, (impropriu numit și la noi după terminologia occidentală „Pietă”), se află redată viziunea sfîntului Petru din Alexandria¹⁴.

În nișa diaconiconului sînt redată instrumentele patimilor — crucea, buretele și lancea.

— Pereții de nord și de sud ai naosului sînt împărțiți în trei registre, dacă nu punem la socoteală draperiile decorative din partea inferioară¹⁵.

Registrul de jos este rezervat unui șir de sfinți redați frontal, cu rotulusurile desfășurate.

Pe peretele de sud, de la est spre vest, se află sfinții Sava, Simeon, Eftimie (?), Maxim Mărturisorul și Ilarion.

Pe peretele nordic, tot de la est spre vest: sfîntul Nicolae (?), sfîntul Grigorie Decapolitul, sfîntul Paisie Athonitul, un sfînt

¹³ I. D. Ștefănescu, în *op. cit.*, p. 110, unde enumeră episcopii nu pomește de sfîntul Kiril de Alexandria.

¹⁴ I. D. Ștefănescu, în *op. cit.*, p. 110, plasează această scenă chiar în proscomidie, împreună cu semifigura lui Isus.

¹⁵ Deci există patru registre și nu două, după cum se indică în *Istoria artelor plastice în România*, vol. I, București, 1968, p. 285, nota 4. De altfel, aceeași împărțire o face și I. D. Ștefănescu, *op. cit.*, p. 110 și 111. Indicațiile iconografice pe care le dă în continuare I. D. Ștefănescu sînt atît de puțin sistematizate și în consecință neclare, încît, cu o singură excepție, nu ne vom mai referi la lucrarea domniei sale, dorind să evităm eventuale neînțelegeri ale textului.

neidentificat a cărui figură a fost afectată de lărgirea ferestrei, sfîntul Pahomie și încă un sfînt neidentificat.

Cele două registre superioare de pe latura sudică și nordică a naosului cuprind, delimitate prin benzi ocru-galben, 16 compoziții de mărimi inegale, care nu reprezintă „ciclul cristologic”, după cum se afirmă, ci scene din viața lui Ioan Botezătorul¹⁶. Ciclul începe în registrul superior de pe latura sudică, de la est spre vest și continuă pe cea nordică, de la vest spre est; se reia din nou pe peretele sudic în registrul al doilea de sus de la est spre vest și se termină pe peretele nordic, desfășurîndu-se de la vest spre est.

În afara a patru scene, care din cauza stadiului avansat de deteriorare nu au putut fi deocamdată descifrate cu precizie, prezentăm ciclul vieții lui Ioan Botezătorul în ordinea desfășurării mai sus pomenite.

Peretele sudic, registrul superior: 1. Vestirea lui Zaharia; 2. Vizitația; 3. Nașterea lui Ioan Botezătorul; 4. Zaharia cu Elizabetha îmbrățișîndu-se; peretele nordic, registrul superior: 5. Fuga Elizabethei cu Ioan copil; 6. Ioan în deșert (?); 7. Ioan predică poporului (?); 8. Ioan predică fariseilor și saducheilor; peretele sudic, registrul al doilea de sus: 9. Ioan botează norodul în Iordan; 10. Ioan predică și-l zărește pe Isus „Mielul lui Dumnezeu” (?); 11. Botezul lui Isus; 12. Ioan îl mustră pe Irod; peretele nordic, registrul al doilea de sus: 13. Întemnițarea lui Ioan; 14. Ospățul lui Irod; 15. Tăierea capului lui Ioan; 16. Aflarea capului lui Ioan¹⁷.

Pe peretele vestic al naosului, deasupra ușii, pe toată suprafața semicirculară circumscrisă de boltă, este reprezentată Schimbarea la față într-o redactare complexă, cuprinzînd în afara episodului propriu-zis și scenele urcării și coborîrii lui Isus împreună cu cei trei apostoli de pe muntele Thabor, însă inversate, urcarea pe munte conform tradiției iconografice se face în partea stîngă (și nu în dreapta ca în cazul nostru), iar coborîrea de pe munte în cea dreaptă (și nu în stînga ca în cazul de față).

În stînga ușii de intrare se află bine cunoscutul tablou votiv reprezentîndu-i pe jupan Barbu Craiovescu și pe soția sa Negoslava, a cărei figură este în mare parte deteriorată.

În dreapta ușii, făcînd pandant ctitorilor, ce țin în mîini modelul „bolniței”, sînt reprezentați împărații Constantin și Elena susținînd crucea „aflată”; figura împăratului a avut și ea de suferit deteriorări.

*
* *

Datarea „bolniței” s-a făcut de cele mai multe ori și se mai face încă după tabloul votiv. Prin însușirile sale artistice și prin importanța sa documentară, această compoziție a atras de multă vreme atenția cercetătorilor trecutului nostru artistic¹⁸.

¹⁶ I. D. Ștefănescu, în lucrarea citată, la p. 110 și 111, în mod cu totul inexplicabil vorbește despre „o scenă din patimi” precum și despre alte scene din viața lui Isus. Cu o singură excepție — atunci cînd semnalează Botezul lui Isus care există într-adevăr, dar face parte din ciclul vieții lui Ioan Botezătorul — restul scenelor indicate nu corespund realității. Această eroare „inițială” explică într-o oarecare măsură (!!) repetarea ei și în alte lucrări. Astfel, în *Istoria artelor plastice din România*, vol. I, p. 265 la nota 4 se spune printre altele: „În cel superior (registrul, n.n.) sînt reprezentate scene din viața și patimile lui Isus...”, sau în *Pictura românească în imagini*, la p. 45 citim: „Pe bolta naosului pictura este deteriorată (!) (Pantocratorul între arhangheli) ca și registrele superioare unde se mai disting totuși scene din ciclul cristologic (împresionantă Schimbarea la față)...”; scena Schimbării la față nu se află nici pe boltă, cum lasă să se înțeleagă autorul și nici nu face parte în cazul de față din „ciclul cristologic”.

¹⁷ Identificarea scenelor puse în text sub semnul întrebării s-a încercat interpretîndu-se rămășițele — și acelea înnegrite ale picturii păstrate comparîndu-se cu alte cîteva cicluri păstrate, printre care cel din pronaosul bolniței Coziei (1542—1543) și cel din exonartexul m-rii Sucevița (1596), cu textele evangheliilor canonice, protoevanghelia apocrifă a lui Iacob și cea a lui Nicodim, precum și cu indicațiile din *Iconografia — Arta de a zugrăvi templele și icoanele bisericești*, publicată de Ghenadie al Rîmnicului, București, 1891, p. 181—184.

¹⁸ Nu ne vom opri aici la datările propuse fără argumente (sau neconvingătoare), stilistice sau documentare, ci doar bazate pe presupuneri ca cea a lui G. Balș în *Influence du plan serbe sur le plan des églises roumaines*, apărută în „L'art Byzantin chez les Slaves. Les Balkans”, I, 2, Paris, 1930 p. 283, nota 1: „... care datează probabil din 1506...”; sau a lui Ghika Budești, *Evoluția arhitecturii în Muntenia și Oltenia*, vol. II, p. 10: „... care se zice că e întemeiat de către Barbu Craiovescu în 1495 ori 1517...” și p. 12: „... este clădit de Barbu Craiovescu, călugărit sub numele de Pahomie, în 1495 sau 1517. Este singurul monument care ne-a mai rămas din veacul al XV-lea,

Argumentele aduse în lucrări mai vechi (pînă în anul 1959¹⁹), care pledează pentru datarea ei cu anii 1520—1521, sînt considerate pe bună dreptate de către prof. V. Vătășianu drept neconcludente²⁰.

În lucrările mai recente, în care se atinge sau se analizează „bolnița” Bistriței în general, sau numai ansamblul de picturi murale, datarea continuă să se facă pe baza tabloului votiv, cu diferența numai că anii propuși sînt schimbați: „1523—1529”²¹.

De ce se acceptă acum noua datare (1523—1529) și s-a renunțat la cea veche (1520—1521)? Argumentele în favoarea noii datări sînt și mai puține decît pentru cea anterioară, care pare totuși mai aproape de adevăr²². Ne punem întrebarea, pe bună dreptate, neputînd accepta afirmații neargumentate, care sînt criteriile ce au dus la această datare?

Piatra de mormînt a banului Barbu Craiovescu a dispărut, dar există transcrisă de N. Iorga „după dosarul reparației începute în 1846” (la mănăstirea Bistrița) inscripția ei, în care anul „7013” (1505) este greșit copiat, iar marele savant român propune ca data morții lui să se considere 9 martie 1524—1525²³. Piatra de mormînt încastrată astăzi în zidul clopotniței și care indică anul morții 1529 aprilie 14, este a lui Pîrvu II Craiovescu, un nepot al lui Barbu, care a fost mare ban între anii 1523—1529. Barbu II Craiovescu, un alt nepot al ctitorului Bistriței, este în funcția de mare ban în 1529 și moare în 1530²⁴.

Lipsindu-ne de argumente, autorii datării „1523—1529” ne permit să bănuim că anii propuși pentru datare se datoresc unor confuzii de nume și de ani ușor de făcut în cazul numeroasei familii a boierilor Craiovești, care în plus, poartă nume devenite tradiționale în cadrul ei.

Este interesant de relevat faptul că, toți cercetătorii care au „studiat” portretul ctitoricesc, desigur sub influența inscripției pe care o poartă și care spune: „*jupan Barbul pre numele nou numele lui (este) Pahomie*”, au ajuns la convingerea fermă, „indiscutabilă” (după cum se vede și din nota 3 pag. 265 din *Istoria artelor plastice din România*, reprodusă la nota noastră 21, dar pe care dorim s-o subliniem), că marele dregător este reprezentat după călugărirea sa, gest, pe care după cum se știe, l-a făcut la bătrînețe, încă în timpul domniei lui Neagoe Basarab, al cărui stetic apropiat era, apărînd pentru ultima oară în actele oficiale domnești la 10 ianuarie 1520.

În favoarea faptului că în anii 1520—1521 Barbu Craiovescu era deja călugărit sub numele de Pahomie există dovezi certe, care nu au fost coroborate în cazul citat pentru datarea picturii²⁵, la care, pentru a nu ne repeta, vom recurge ceva mai tîrziu.

Cercetînd cu mai multă luare aminte tabloul votiv, sîntem surprinși observînd anumite aspecte, anumite detalii, ale picturii. Imaginea Negoslavei, din care s-a păstrat doar o parte

însă este greu de prevăzut dacă așa cum este astăzi este același ca la origine”, și vol. III al aceleiași lucrări, la p. 8: „... micul paraclis al m-rii Bistrița (Vîlcea) care se crede că este clădit de către Barbu Craiovescu în 1507...”. Nu credem că este necesar să ne oprim nici asupra acelor lucrări (destul de numeroase) care datează și mai vag (dar mai aproape de adevăr) „bolnița”, atribuind-o lui Barbu Craiovescu fără să propună un an sau o perioadă precisă.

¹⁹ 1959 — anul apariției lucrării *Istoria artei feudale în țările române*, vol. I, de V. Vătășianu.

²⁰ V. Vătășianu, *op. cit.*, p. 507 și nota 1. Ide la aceeași pagină.

²¹ Această datare este propusă în *Istoria artelor plastice din România* vol. I, p. 248 („zugrăvit între 1523—1529”), p. 265 („... ansamblul pictat între 1523—1529 la Bolnița Bistriței...”) și nota 3 de la aceeași pagină care precizează: „Datarea picturii s-a făcut pe baza reprezentării ctitorului, marele ban Barbu Craiovescu, după călugărirea sa”. Noua datare a fost preluată și de Vasile Drăguț în lucrările mai sus amintite (*Pictura românească în imagini*, p. 45: „... realizată la o dată incertă între anii 1523—1529” și *Pictura murală...*, p. 18 cu trimitere (nota 8) la *Istoria artelor plastice din România*, vol. I).

²² De relevat este faptul că Nicolae Stoicescu, în *Bibliografia localităților și monumentelor feudale din România*, vol. I, (1970), p. 71, a rămas la datarea bolniței cu 1520—1521.

²³ N. Iorga, *Inscripțiile din bisericile României*, vol. II, București, 1908, p. 80—82, nr. 226.

²⁴ Vezi Nicolae Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova*, sec. XIV—XVII, Editura enciclopedică română, București, 1971, p. 46—47.

²⁵ Altfel nu ne putem explica folosirea anului 1523.

din costum, restul fiind deteriorat și repictat grosolan, nerespectîndu-se nici proporțiile și nici culorile, ci doar poate numai croiala hainelor și podoaba capilară, ne demonstrează fără echivoc, că este îmbrăcată într-un costum laic, asemănător cu cel al personajelor feminine din picturile votive ale Bisericii episcopale de la Curtea de Argeș. Este deci evident că Negoslava la data executării „portretului” său nu era călugărită²⁶. Costumul lui Barbu Craiovescu nu are nici el nimic comun cu odăjdile monahale. El poartă aruncată pe umeri o mantie de culoare ocru, prinsă în piept cu o agrafă. De sub ea se vede un caftan albastru și o tunică roșie²⁷. De subliniat este că jupan Barbu are capul descoperit, lucru inadmisibil pentru un călugăr. Faptul că el apare în costum călugăresc pe epitrahilul din 1520—1521, despre care vom vorbi mai jos, este semnificativ.

Constatînd aceste inadvertențe față de afirmațiile pomenite, era firesc să ne uităm mai atent și la inscripție, s-o comparăm cu altele care însoțesc figurile sfinților, neprezentînd îndoieli cu privire la autenticitatea lor. Cu toate că inscripția de care ne ocupăm este făcută tot cu alb pe fond albastru închis ca și în cazul celorlalte și se observă o încercare de a respecta caracterul literelor, constatăm că ductul este mai puțin ferm, că există deosebiri în grafică, iar literele sînt mai puțin zvelte și elegante. Pînă la curățirea acestui ansamblu, nu putem afirma, însă, categoric că inscripția nu este originală, ci doar să presupunem că a fost scrisă după executarea picturii²⁸.

În baza celor mai sus arătate, putem deci afirma fără frică de a greși prea mult, că tabloul votiv din „bolnița” Bistriței reprezintă pe ctitori înaintea călugăririi lor, iar inscripția, după toate probabilitățile, a fost făcută ulterior.

Cunoscîndu-se că Barbu Craiovescu nu mai apare în actele oficiale ale vremii după 10 ianuarie 1520, iar pe de altă parte, printre numeroasele donații făcute de acesta principalei sale ctitorii, se păstrează, în Muzeul de artă al Republicii Socialiste România, un epitrahil pe care este brodată figura demnitarului muntean în odăjdii călugărești și a soției sale, cu următoarea inscripție: „*Barbul Pahomie anul 7029 (1520—1521). Epitrahilul de față s-a făcut cu ajutorul și cheltuiala boieroaicei, a doamnei Negoslava*”²⁹ și un panaghiar ce poartă inscripția: „*Făcut-au acest panaghiar robul lui Dumnezeu, monahul Pahomie și jupan Preda mare ban în anul 7029*” (1520—1521)³⁰, se poate afirma că în această perioadă el era deja călugărit.

Nu ar fi poate lipsit de interes să relevăm diferența evidentă și semnificativă în același timp pe care o au în formă și în spiritul lor inscripțiile de pe obiectele de artă mai sus citate și cea din tabloul ctitoricesc.

Observăm că pe epitrahil, donatorul se numește sau mai curînd numai se amintește simplu „*Barbu Pahomie*”, ajutorul și cheltuiala fiind numai a soției sale, el renunțînd prin călugărire la cele lumești, iar pe panaghiar cu umilință se numește „*robul lui Dumnezeu monahul Pahomie*”. Pe tabloul votiv, în schimb, el poartă titlul de „*jupan Barbul*”, așa cum obișnuia să se denu-mească nu numai în documente, dar și pe numeroase obiecte

²⁶ Conf. dr. ing. Nicolae Leonăchescu în interesantul studiu *Exercitarea dreptului de proprietate al mănăstirii Bistrița—Vîlcea asupra moșiei Stroești din județul Argeș*, în „*Mitropolia Olteniei*”, nr. 9—10, 1969, p. 705—725, ridică printre altele și problema dacă Negoslava s-a călugărit (sub numele de Salomia) sau nu. În cazul de față, însă, acest aspect nu ne interesează, ci numai faptul că ea la momentul cînd i s-a realizat portretul nu era călugărită.

²⁷ C. Nicolescu, *Istoria costumului de curte în țările române*, sec. XIV—XVIII, Editura științifică, București, 1970, vede că „*Banul Barbu Craiovescu — călugărit Pahomie — este prezentat bătrîn, purtînd sutană neagră-vineție*” și că „*Pictura originală a bolniței a fost refăcută, culoare peste culoare, în timpul lui Constantin Brîncoveanu...*” (!), p. 258, nr. catalog 143.

²⁸ Aspectul deosebit, însă din alt punct de vedere, a atras atenția lui V. Brătulescu, care în studiul *Zugravul cîntăreț Gheorghe — Gherontie*, în „*Mitropolia Olteniei*”, nr. 1—2, 1962, p. 25, nota 4 remarcă: „*Inscripția slavă tradusă în spiritul limbii române și folosirea expresiei aproape românească ca formă („pe numele nou”), cred că este de natură să pledeze pentru o pictură mai tîrzie decît cea de la original, cum susține V. Drăghiceanu*”. Noi am zice că pledează nu pentru „o pictură mai tîrzie”, ci doar pentru o inscripție posterioară picturii, adăugînd că inscripția de pe piatra de mormînt a banului Barbu, așa cum a copiat-o N. Iorga (vezi nota 23), în ceea ce privește schimbarea numelui în Pahomie, diferă ca formulare și este mult mai apropiată de uzanța timpului. Sperăm că în această problemă va avea cuvîntul hotărîtor un slavist, pe care-l va interesa cazul.

²⁹ Al. Elian, C. Bălan, H. Chircă, O. Diaconescu, *Inscripțiile medievale ale României. Orașul București*, vol. I, București, 1965, nr. 1050, p. 710—711.

³⁰ *Idem*, nr. 965, p. 667.

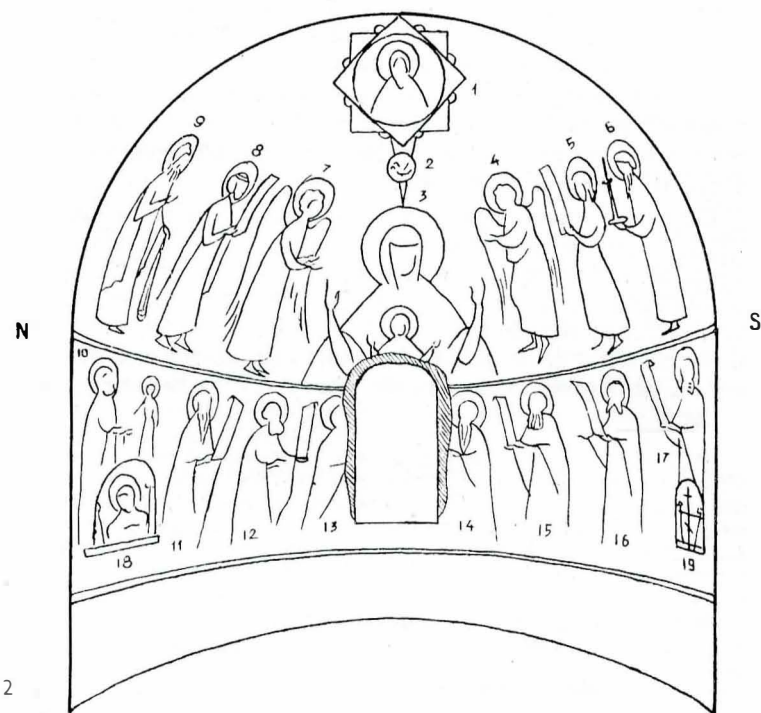
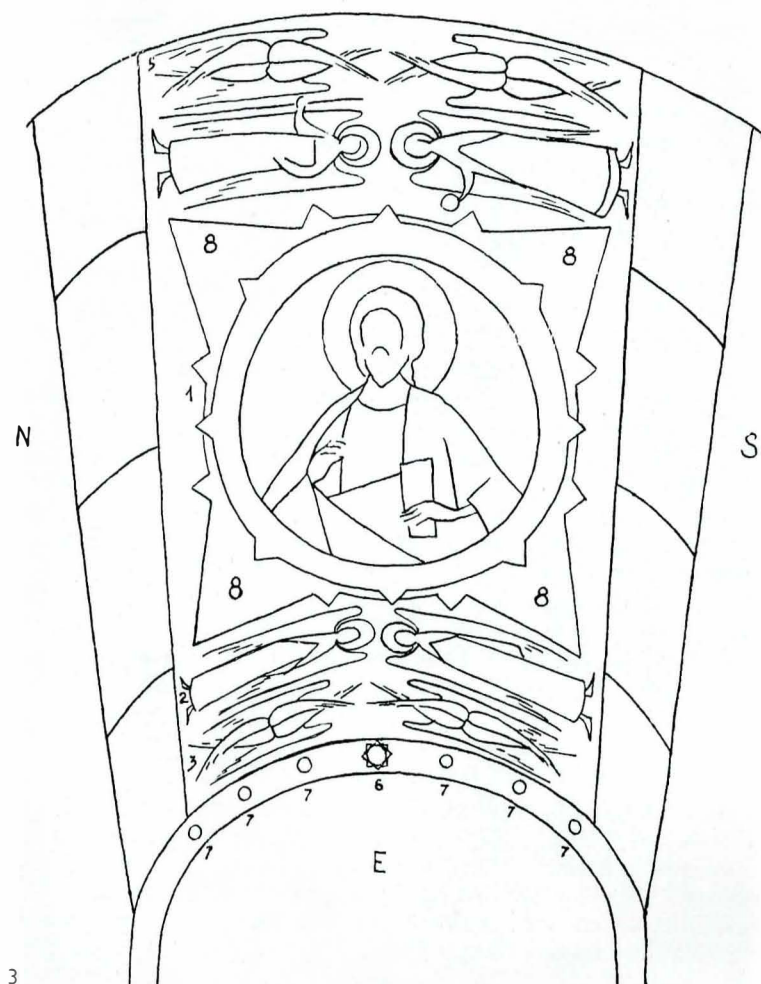
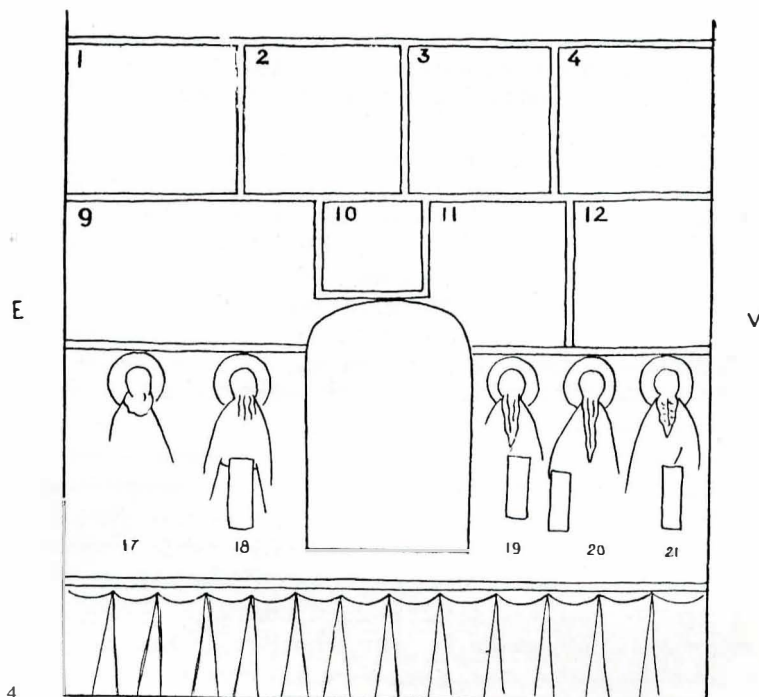

Fig. 2. Absida altarului: 1, „Cel vechi de zile”; 2, „Sfântul Duh”; 3, Maica Domnului „Platytera”; 4, Arhanghelul Gavriil; 5, Regele Solomon; 6, Profetul Eremia; 7, Arhanghelul Mihail; 8, Regele David; 9, Profetul Zaharia; 10, Viziunea sfântului Petru din Alexandria; 11, Sfântul Kiril; 12, Sfântul Grigorie Bogoslovul; 13, Sfântul Ioan Zlataust; 14, Sfântul Vasile cel Mare; 15, Sfântul Athanasie din Alexandria; 16, Sfântul Spiridon; 17, sfânt neidentificat; 18, Nișa proscomidiei cu reprezentarea lui Isus „Regele Slavei”; 19, Nișa diaconului.

Fig. 3. Bolta naosului și arcul triumfal: 1, Isus Pantocrator; 2, Arhanghelii Mihail și Gavriil; 3, Doi arhangheli; 4, Doi serafimi; 5, Doi serafimi; 6, Isus „Îngerul Marelui Sfat”; 7, Profeti; 8, Simbolurile evangheliștilor.

Fig. 4, 5. Pereții de sud și nord ai naosului: 1, Vestirea lui Zaharia; 2, Viziția; 3, Nașterea lui Ioan Botezătorul; 4, Zaharia și Elisabeta îmbrățișându-se,

„Poarta de aur” (?); 5, Fuga Elisabetei cu Ioan copil; 6, Ioan în deșert (?); 7, Ioan predică poporului (?); 8, Ioan predică fariseilor și saducheilor; 9, Ioan botează norodul în Iordan; 10, Ioan predică și-l vede pe Isus „Mielul lui Dumnezeu” (?); 11, Botezul lui Isus; 12, Ioan îl muștră pe Irod; 13, Închisoarea lui Ioan; 14, Ospățul lui Irod; 15, Tăierea capului; 16, Aflarea capului lui Ioan; 17, Sfântul Sava; 18, Sfântul Simion; 19, Sfântul Eftimie (?); 20, Sfântul Maxim Mărturisitorul; 21, Sfântul Ilarion; 22, sfânt neidentificat; 23, Sfântul Pahomie; 24, sfânt neidentificat; 25, Sfântul Paisie Athonitul; 26, Sfântul Grigorie Decapolitul; 27, Sfântul Nicolae (?);

Fig. 6. Peretele vestic al naosului: 1, Schimbarea la față; 2, Sfinții Împărați Constantin și Elena; 3, Tabloul votiv.

Schițele au fost făcute de Constantin Grigorescu căruia îi mulțumesc călduros pe această cale. (Schițele nu sînt făcute la scară).

donate diferitelor lăcașuri în timp ce deținuse cele mai mari dregătorii din Țara Românească³¹.

În spiritul informațiilor pe care le-am expus succint, nu putem accepta datarea ansamblului de pictură din „bolnița” Bistriței în nici un caz cu anii 1523—1529 și nici măcar cu 1520—1521. Deocamdată nu poate fi vorba decît de „ante 1520”.

Fără îndoială, distrugerea mănăstirii Bistrița de către Mihnea cel Rău (aprilie 1508 — octombrie 1509; pînă în februarie 1510 a domnit fiul său Mircea) din anul 1509, aliat la începutul domniei cu familia Craioveștilor, iar apoi un dușman neîmpăcat al ei, a fost totală. Iată un fragment din scrierea lui Gavril Protul, relativ la aceasta: „Și atîta nimic nu putea să le strice nimic, ca în pizmă le-au ars curțile și casele le-au risipit. Iar cîți au aflat de acel neam rămași (este vorba de Craiovești n.a.), pre toți i-au muncit cu multe munci; pre unii i-au și omorît și mănăstirea lor, care au făcut ei pre riul Bistriței, din temei s-au răsipit și biserica sfinților Apostoli, care o zidise Neagoe, scotitorul lui sveatii Nifon, să fie de îngroparea morților, iară o au sfărîmat; încă și pomii i-au tăiat și i-au dezdădăcinat. Și ridică mare goană asupra celui neam blagoslovit”³².

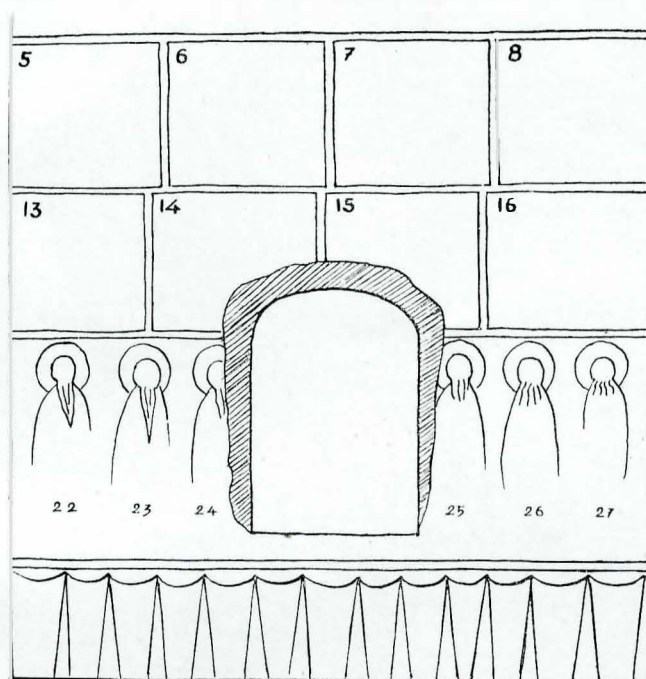
Din fragmentul citat aflăm că „sfărîmarea” ctitoriei Craioveștilor a fost atît de năprasnică, subliniată și prin tăierea și dezdădăcinarea pomilor — un sacrilegiu în Evul Mediu tot atît de mare, dacă nu și mai mare decît distrugerea unei biserici, datorită tradițiilor milenare de ocrotirea pomilor — încît nu se poate admite să fi rămas ceva din clădirile bogatei mănăstiri. Aproape contemporan cu evenimentele petrecute, Gavril Protul, ale cărui afirmații, în general, s-au dovedit a fi conforme realității, ne face cunoscut încă un lucru interesant, că Neagoe, viitorul domn al Țării Românești, ctitorise la mănăstirea ridicată de unchi și tatăl său (în cazul în care era fiul lui Pîrvu Craiovescu și al

³¹ Credem că este suficient să amintim doar cîteva dintre obiectele pe care donatorul se intitulează „jupan Barbul”: Pocal donat m-rii Bistrița (*Inscripțiile medievale*..., nr. 968, p. 668—669); Panaghiar donat mănăstirii Tismana (*Inscripții*..., nr. 963, p. 666); Anaforiță donată m-rii Bistrița (*Inscripții*..., nr. 828, p. 603—604); Chivot donat m-rii Bistrița (*Inscripții*... nr. 749, p. 571); Cățuie donată m-rii Tismana (*Inscripții*... 739, p. 568—569).

³² Tit Simedrea, *Viața și traiul sfântului Nifon patriarhul Constantinopolului*, București, 1937 (Extras din „Bis. Ort. Rom.”, nr. 5—6, 1937, p. 15—16).

V

5

Neagăi și nu fiul lui Basarab cel Tânăr, cum se numea mai târziu în actele oficiale³³), un paraclis cu hramul sfinților Apostoli, destinat să servească drept gropniță familială, deci el avea legături mult mai strânse, mai directe cu mănăstirea Bistrița și nu doar unele vagi de ordin general — familiar și sentimental.

După înlăturarea lui Mihnea cel Rău de către Craiovești și înscăunarea lui Vlăduț (1510 februarie — 1512 ianuarie) cu sprijinul acestora, conflictul între noul domn și puternica familie olteană nu întârzie să izbucnească, terminându-se prin înfrângerea și decapitarea lui Vlăduț. Numai o dată cu urcarea în scaun a lui Neagoe Basarab începe atît pentru Craiovești, cît și pentru întreaga țară o perioadă de liniște. Aceasta fiind conjunctura istorică — neliniștită, zbuciumată — în care Craioveștii aveau un rol foarte important și activ, nu credem că le-a fost cu putință să înceapă refacerea principalei lor ctitorii imediat după distrugerea ei totală (1509), ci mai curînd au întreprins reclădirea mănăstirii imediat după urcarea în scaunul domnesc a lui Neagoe Basarab, adică în primele luni ale anului 1512. Nu ar fi desigur exclus ca unele lucrări fără prea mare importanță și anvergură să fi fost făcute și în perioada domniei lui Vlăduț.

Credem că avem acum posibilitatea să afirmăm că „bolnița” și pictura ei au fost făcute post 1512 și ante 1520—1521.

Cu privire la Bistrița însă, mai dispunem de câteva date care ne pot servi pentru a strînge și mai mult „cercul” datării. Astfel, este cunoscut desenul lui H. Trenk care reproduce un cartuș, aparținînd mănăstirii, care reprezintă un vultur bicefal, cîteva inițiale³⁴ și anul 7025 (1516—1517), precum și inscripția de la 1 octombrie 1519, care pomeneste numele meșterilor Dobromir, Dumitru și Chirtop³⁵. Prima dintre ele ne mărturisește despre lucrările în curs de desfășurare, iar cea de a doua — unanim acceptată, — terminarea reconstruirii bisericii principale.

Mai există încă o inscripție brodată, care nu a fost pusă nicio dată în legătură cu datarea Bistriței și care se păstrează (numai inscripția, nu și restul) la Muzeul de artă al R.S. România. În ea se spune: „În numele Tatălui, al Fiului și al sfîntului Duh, eu robul lui Dumnezeu Io Neagoe Voevod, m-am dus la mănăstirea Bistrița, hramul preacuratei Născătoare de Dumezeu și am dăruit sfîntului Grigorie Decapolitul un acoperămînt și un inel de aur:

³³ Descendența lui Neagoe Basarab este încă în discuția istoricilor, însă chiar dacă el nu era fiul lui Pîrvu, este cert că a fost crescut, educat, susținut și promovat de atotputernicia, la acea dată boieri olteni, față de familia cărora a avut și a păstrat o deosebită prețuire.

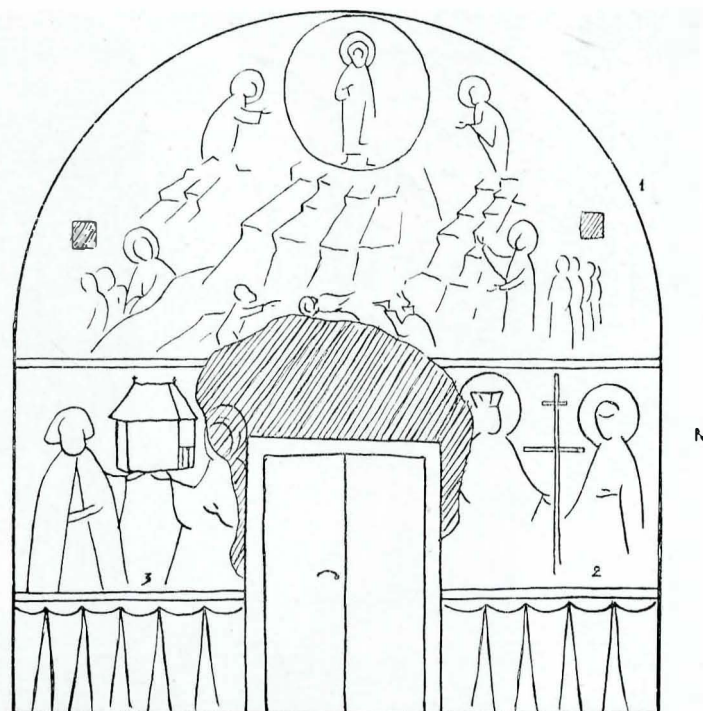
³⁴ Interpretarea inițialelor de pe cartuș drept „Pahomie monah ctitor” și „Pahomie ctitor” asociată cu vulturul bicefal, însemn heraldic imperial adoptat la noi numai de domnitori, pare puțin cam hazardată (vezi și V. Vătășianu, op. cit., p. 505—506; N. Iorga, G. Balș, *Histoire de l'art Roumain ancien*, Paris, 1922, p. 96; Sp. Cegăneanu, *Ceva cu privire la meșterul Manole*, în „B. C. M. I.”, anul III, 1910, p. 44—47, unde sînt reproduse desenele lui H. Trenk) mai cu seamă că în acea vreme (1516—1517) Barbu Craiovescu nu se călugărise încă, deținînd în perioada dintre 1495 și 1520 funcții de ban și mare ban.

³⁵ N. Iorga, *Inscripții*, vol. II, p. 81, nr. 225, unde se specifică în mod expres: „A început și s-a sfîrșit (biserica, n.n.) la anul 7028 luna lui octombrie 1”.

E

S

6

cine va strica să fie anatema cu Iuda. Scris în August, 4 zile în anul 7022” (1514)³⁶.

Comentarea acestei inscripții ni se pare de prisos, ea ne vorbește cu claritate de vizita domnitorului, din anul 1514, la mănăstirea Bistrița. Dar biserica mare cu hramul Adormirii Maicii Domnului nu era terminată la această dată. Unde erau adăpostite moaștele sfîntului Grigorie Decapolitul, salvate desigur de călugări de la dezastrul din 1509?

Într-una din bisericuțele miniaturale din peștera din cheile rîului, foarte greu accesibile și umede? Ni se pare prea puțin probabil, mai cu seamă că Bistrița a fost un important focar de cultură, cu numeroși caligrafi și artiști care, după cum se știe, cunoșteau și — ceea ce este mai important —, respectau regulile generale de conservare, altfel nu s-ar explica păstrarea pînă în zilele noastre, timp de sute de ani, a unor opere de artă executate din sau pe materiale delicate, ca manuscrise, broderii, icoane etc. Unde se oficiau slujbele religioase obligatorii pentru obștea călugărească care, desigur împuținată, s-a reîntors la mănăstire pentru a se ruga, a lucra și supraveghea construcțiile în curs de desfășurare?

La aceste întrebări firești un se poate răspunde satisfăcător decît presupunînd că în aceste scopuri s-a construit o biserică, un paraclis, de proporții modeste, pentru a face față exigențelor. Foarte probabil că pe locul paraclisului-gropniță a sf. Apostoli, ctitorit de Neagoe în tinerețea sa³⁷, cu mult înainte de a deveni domn, s-a ridicat de către Barbu Craiovescu, în scopurile amintite, în grabă³⁸, actuala bisericuță, numită astăzi impropriu — „bolniță”. În sprijinul ipotezei noastre se adaugă și faptul că reprezentarea sf. Grigorie Decapolitul se află la loc de cinste, aproape de altar, între sfîntul Nicolae și sfîntul Paisie Athonitul, pe latura nordică, în partea în care de obicei se depun și astăzi sfintele moaște în bisericile ortodoxe.

Presupunem că la 4 august (sau poate la 15, cînd era hramul) 1514, Neagoe Basarab și-a depus darurile pe cutia cu moaștele lui Grigorie Decapolitul, care se afla la acea dată în fața reprezentării pictate a sfîntului.

Din bogata zestre a Bistriței printre alte obiecte de artă s-au păstrat și două icoane, care din întîmplare se află una — *Isus Pantocrator* — la schitul Păr (fost Țigănia) din imediata apropiere a mănăstirii, iar alta — *Măica Domnului Hodighitria* — la Muzeul de artă al R.S. România, extrem de apropiată ca tipologie, grafie, stil, culoare și concepție cu pictura murală din paraclisul

³⁶ *Inscripțiile medievale...*, vol. I, p. 735, nr. 1096.

³⁷ Ipoteza amplasării poate fi verificată doar în urma unor săpături arheologice. Nu este exclus ca actualul paraclis să fi fost clădit în această perioadă, însă în alt loc, conform noilor necesități și spațiului disponibil.

³⁸ Graba a fost fără îndoială factorul care a determinat atît simplitatea boltirii, cît și „neglijența execuției construcției”. Vezi în acest sens: N. Ghika-Budești, *Evoluția...*, vol. II, p. 12; V. Vătășianu, *Istoria...*, vol. I, p. 507; *Istoria artelor plastice*, vol. I, p. 248.

Fig. 7. Scenă din ciclul vieții lui Ioan Botezătorul; „Ioan Botezătorul muștrind pã regele Irod”

(să-i zicem pe nume)³⁹, ctitorit de Barbu Craiovescu⁴⁰. Pe faționul Maicii Domnului Hodighitria⁴¹, este o inscripție, sub forma unui ornament, din care se distinge cu claritate numai anul 7021 (1512—1513)⁴². Similitudinile stilistice amintite ne permit să considerăm că atât icoanele, cât și pictura murală din paraclis au fost create aproximativ în aceeași perioadă de timp, de același atelier de pictură, dacă nu chiar de același pictor.

În baza datelor istorice, a inscripțiilor păstrate și a argumentelor analizate mai sus — care sperăm că au fost suficient de convingătoare —, considerăm că putem propune datarea ansamblului de picturi murale din altarul și naosul paraclisului mănăstirii Bistrița-Vîlcea, cu anii 1513—1514.

*
* L*

Să revenim acum asupra aspectului stilistic și estetic al ansamblului de pictură murală din paraclisul mănăstirii Bistrița — Vîlcea și să încercăm să precizăm locul și importanța ce trebuie să i se acorde în cadrul evoluției picturii din Țara Românească.

³⁹ Ar fi interesant de stabilit când apare documentar la mănăstirea Bistrița-Vîlcea bolnița și dacă este vorba de paraclisul în discuție. Nu credem că este cazul în lucrarea de față, deoarece autorul s-a convins că în perioada care interesează, ea apare în documente ca paraclis. Mai curînd această problemă ar reveni activilor cercetători ai istoriei medicinei românești, care nu de mult (mai 1969) s-au întrunit într-un simpozion cu tema „Semnificația medico-istorică a bolnițelor mănăstirești” unde s-au discutat probleme interesante. Comunicările au apărut în „Mitropolia Olteniei”, nr. 9—10, 1969 și 1—2, 1970, precum și în volum separat cu titlul indicat în 1970. Unele comunicări s-au ocupat chiar de bolnița Bistriței, fără să atingă însă aspectele ce ne-ar fi putut interesa aici, iar datarea, sau mai curînd datările care s-au propus, sau unele afirmații, fiind făcute fără argumentație sau trimiteri, nu pot fi luate în considerație, ca de exemplu la p. 44 (extras) „Cea mai veche bolniță atestată documentar ar fi cea de la Bistrița, ridicată de Barbu Craiovescu (1497—1520) (!), sau la p. 21 (extras), „... Bistrița, 1507, distrusă și refăcută în 1521—1524”.

⁴⁰ Al. Efremov, Icoanele de la Bistrița Craioveștilor, în „Revista muzeelor”, nr. 5, 1969, p. 467—470.

⁴¹ Icoana Maicii Domnului Hodighitria a suferit de curînd o restaurare în atelierele de specialitate din Muzeul de artă al R. S. România, restaurare ale cărei rezultate sînt discutabile.

⁴² În articolul mai sus pomenit, Icoanele de la Bistrița Craioveștilor, la p. 470, s-a strecurat o greșeală tipografică: în loc de 1513 cum este corect, s-a tipărit 1512, însă anul din paranteză (1512—1513) este bine redat.

Nu vom discuta părerile și opiniile ce au fost de circulație, despre care s-a amintit la începutul studiului, care au influențat negativ nu numai un public mai larg de amatori, dar chiar și pe cercetători, ci vom căuta să completăm în măsura posibilităților părerile acelor care acordă prețuire acestui ansamblu, — care fără îndoială prevalează — și eventual să încercăm să privim și sub alte prisme pictura din 1513—1514 a paraclisului.

Pe bună dreptate, M.A. Musicescu își încheie rîndurile consacrate picturii paraclisului Bistriței-Vîlcea, pe care poate din subiectivitate le-am fi dorit mai multe, cu fraza: „Din punct de vedere artistic este una din reușitele realizări ale picturii Țării Românești”⁴³, sau V. Drăguț o caracterizează drept „operă de valoare”, „cu o mare putere de evocare”, „impresionantă”, sau avînd „o măreție aspră”⁴⁴. Și chiar numai faptul că ultimul o atribuie celor mai apropiați colaboratori ai lui Dobromir zugravul, pictor ce se bucura de o mare faimă în această epocă de o efervescentă culturală și artistică atât de mare, demonstrează înalta apreciere pe care o acordă acestei picturi⁴⁵.

Ambele lucrări citate, fiind opere de sinteză, nu se puteau ocupa mai pe larg și analitic de acest ansamblu și, în mod firesc, au emis judecăți de valoare de ordin mai mult general, bineînțeles cu accentele respective. Este poate cazul în studiul de față să privim mai îndeaproape această pictură cu totul deosebită prin calitățile sale artistice.

După cum a remarcat și M.A. Musicescu în locul citat, pictura se adaptează perfect arhitecturii pe care o „îmbracă”. Partea centrală a bolții naosului este rezervată unor figuri și simboluri majore în biserica ortodoxă, care parcă plutesc și domină ansamblul întreg, nefiind îngrădite de nici o bandă limitativă sau decorativă. Aceeași libertate în concepția compozițională, însă mai savantă, o aflăm în semicalota altarului, unde, spre Maica Domnului converg lateral arhangheli și profeți, iar pe axa perpendiculară a semicalotei descinde, spre acest centru simbolic și psihologic, raza purtătoare a Sfîntului Duh ce purcede din Cel vechi de zile, care ocupă punctul culminant al semicalotei.

⁴³ Istoria artelor plastice..., vol. I, p. 265.

⁴⁴ Pictura românească în imagini, p. 45.

⁴⁵ Idem, p. 45.

Fig. 8. Scenă din ciclul vieții lui Ioan Botezătorul; „Botezul nrodului în Iordan” (fragment).

Dificultatea adaptării picturii figurative la o suprafață „in-grată” ca cea a semicalotei a fost rezolvată nu numai cu dibăcie, dar și cu o fantezie ce o descoperim în proporțiile diferențiate ale figurilor și în special în mișcarea imprimată profeților.

Între două benzi orizontale ocru-galben ce încing hemiciclul absidei, se îndreaptă cu solemnitate — spre axa ei centrală, în care este deschiderea ferestrei, și, corespunzând în partea superioară cu reprezentarea Maicii Domnului cu Isus, marii ierarhi ai Bisericii cu rotulusurile desfășurate. Ritmica sobră dar lipsită de monotonie, precum și simetria acestei „procesuni”, privită în ansamblul său, este puțin tulburată de plasarea deasupra proscomidiei a Viziunii sfântului Petru din Alexandria.

Partea superioară a pereților naosului și nașterea bolții este împărțită prin benzi ocru-galben în 16 compoziții consacrate vieții sfântului Ioan Botezătorul. De dimensiuni inegale, adaptate atât la arhitectură (deschiderea ferestrelor — mărite ulterior, ceea ce a dus la afectarea unora, curbura bolții), cât și la exigențele conținutului scenelor, din câte se mai poate distinge astăzi, putem afirma că au constituit și mai constituie o frumoasă pagină din pictura noastră medievală, în care pictorul a dat dovadă nu numai de măiestrie și de cunoașterea tradițiilor, ci și de fantezie și spirit inovator, cum ar fi în scena *Ioan botează norodul în Iordan*. Și, deoarece acest ciclu este mai mult narativ decât simbolic, îi permitea artistului mai multă libertate în a-și manifesta personalitatea, el imprimă compozițiilor o dinamică mai alertă, o mișcare mai expresivă și mai puțin reținută a figurilor și un colorit mai viu în costumele unor personaje și în arhitecturile din fundal.

Pe pereții de nord și sud ai naosului, ca și în altar, între două benzi orizontale ocru-galben, sînt înfățișați sfinți, însă de data aceasta frontal, static, mișcarea fiind sugerată doar de o gestică reținută și de drapajul veșmintelor.

În acest registru al naosului, ca și în cel corespunzător lui în altar, există un dezechilibru în ponderea compoziției generale, care nu se observă la prima vedere. În timp ce pe peretele sudic sînt reprezentați doar cinci sfinți, pe cel din nord se află șase. Mai precis, în același spațiu dintre altar și fereastră, pe peretele de nord, în dreptul sfinților naționali sîrbi Sava și Simeon (de pe

peretele sudic) vedem trei figuri. Cea care pare să fie „în plus” este chiar cea a lui Grigorie Decapolitul, „înghesuit” între Paisie Athonitul și marele ierarh Nicolae al Mirelor de la Lichia.

Această parte a arhitecturii, ca și cea de pe peretele vestic, unde se află sus, deasupra ușii, impresionanta *Schimbare la față* și *Constantin și Elena*, jos în dreapta ei, făcînd pandant cu binecunoscutul tablou cu donatori, nu a ridicat pictorilor probleme dificile de decorare, oferind suprafețe plane.

Însă nu numai adaptarea picturii la spațiul dat este remarcabilă, mai cu seamă că arhitectura acestei construcții este puțin obișnuită în Țara Românească, după cum au observat-o mai mulți cercetători. Principala calitate a acestui ansamblu de pictură murală constă, după părerea noastră, în valoarea lui artistică cu totul deosebită.

Fără să analizăm fiecare compoziție sau figură în parte, lucru ce constituie unul din aspectele unei monografii la care prezentul studiu nu are pretenție, am dori să adăugăm cîteva considerații la cele spuse în lucrările amintite ale M. A. Musicescu și V. Drăguț, și, în același timp, să atragem luarea aminte asupra altora, a căror înaltă ținută artistică este de netăgăduit.

În ordinea ierarhiei iconografice — și după părerea noastră, nu numai a ei — și în special a valorii artistice, trebuie să începem cu reprezentarea lui Isus Pantocrator din bolta naosului. *Pantocratorul* impresionează puternic. Prin noblețea tristă și blîndă, dar pătrunzătoare a expresiei, prin eleganța mișcării, fără aspră severitate care adesea merge pînă la duritate cu care sîntem obișnuiți la acest tip iconografic, dacă n-ar exista inscripția ce-l definește ca atare, am fi înclinați să-l numim „*Psychosotis*” sau „*Psychosoter*” (salvator de suflete) sau și mai curînd „*Everghet*” (binefăcătorul). Miinile, de o mare finețe, într-o gestică elegantă, ritmica faldurilor hainelor, nu reușesc să-ți distragă atenția de la această stranie apariție, ce este pusă în valoare de calități picturale deosebite și printr-un colorit tradițional — hion roșu-violaceu, himation albastru — dar de nuanțe delicate și pastelate. Nimic ostentativ, nimic ce aparent ar putea să-ți oprească ochiul, însă privirea se desprinde cu greutate de această figură ce-ți rămîne neștearsă în memorie prin demnitatea ei nobilă și melancolică. Fără îndoială, *Pantocratorul* din paraclisul Bis-

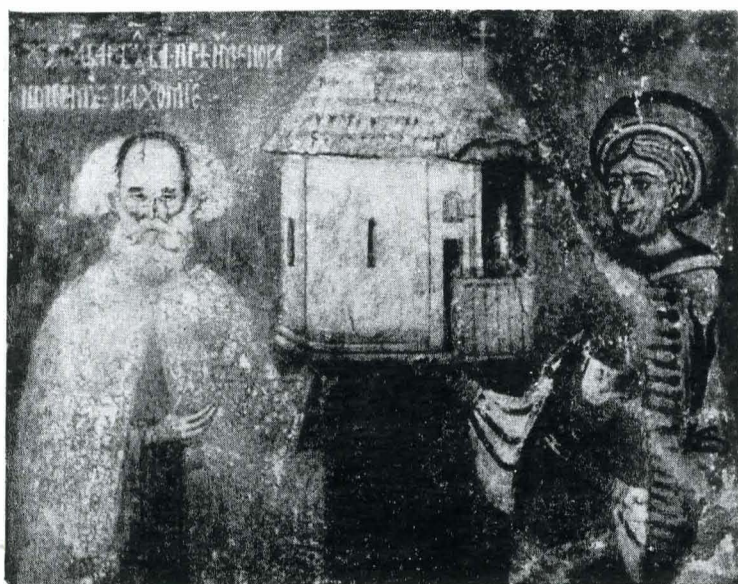

Fig. 9. Fragment din tabloul votiv de pe peretele vestic al naosului.

tritei, prin frumusețea spiritualizată ce o degajă, este cel mai remarcabil din toate reprezentările de acest tip în pictura Țării Românești din secolul al XVI-lea — care din păcate s-au păstrat puține și repictate în parte — și unul dintre cele mai deosebite din întreaga noastră pictură murală din această epocă.

Cele două perechi de arhangheli ce-l flanchează spre răsărit și apus, în special aceștia din urmă, fac cu cinste pandant *Pantocratorului*. Mihail și Gavriil fiind mai puțin accesibili privirilor din cauza unui strat mai gros de murdărie, după cât se poate

Fig. 10. Arhanghel de pe bolta naosului.

observa, sînt asemănători întrutotul cu cei din vest. Siluetele lor prelungi cu aripi brun-roșcate par și mai elansate din cauza curburii bolții, iar veșmintele tradiționale în care alternează (tunică, mantii) roșu-violaceu și albastru, precum și ocrul loros-urilor, înviorează atmosfera bolții. Chipurile lor, cu ovalul feței fin, rafinat, au în expresie ceva asemănător cu Isus, care parcă le-a conferit o parte din personalitatea sa.

Urmărind centrul bolții, de data aceasta însă în altar, privirile se opresc asupra „slavei”⁴⁶ purtate de îngeri pe fondul căreia se desprinde *Cel vechi de zile* cu nimb crucifer, binecuvîntînd cu ambele mîini. Atitudinea plină de măreție este însoțită de o expresie mai severă, conform exigențelor dogmatice și iconografice, însă calitatea artistică este de o înaltă ținută.

Cu toate că este tare deteriorată, se poate aprecia fără frică de a greși că *Maica Domnului*, prin trăsăturile sale de mare finețe, prin expresia de o infinită blîndețe și tristețe și coloritul pastelat și catifelat, a fost, din punct de vedere al realizării artistice, apropiată de cea a *Pantocratorului*.

Fără a atinge înalta spiritualitate a principalelor personaje — simboluri din ierarhia bisericească — adaptîndu-se exigențelor iconografice, pictorii paraclisului mănăstirii Bistrița, după cum era încă firesc la epoca de care ne ocupăm, fără să diminueze valoarea artistică a creației lor, abordează restul subiectelor, conferindu-le calități de altă natură, potrivite locului și semnificației lor. Observăm astfel că figurile arhanghelilor din altar, a profeților ce-i urmează, precum și părinții bisericii sînt animați de mișcare, dar și aici nuanțată. Dacă ritmica celor ce adoră pe *Maica Domnului* și vestesc miraculoasa încarnare este mai vioaie, episcopilor ce oficiază liturgia li s-a imprimat o mișcare solemnă. Veșmintele lor, fără să fie lipsite de sobrietate, sînt bogate fără ostentație, cu accente înviorătoare de roșu, albastru și ocrugalben. Expresia fețelor, atît de variate ca tipologie, este în general și ea solemnă, dar lipsită de severitate.

Șirul oficianților sfintei liturghii parcă se prelungește, continuă, cu cel al sfinților din naos, redați strict frontal și static. Și abia despre această parte a ansamblului putem vorbi fără reținere că este de „o măreție aspră, cu un pronunțat caracter monastic”⁴⁷, sfinți a căror prezentare o face atît de sugestiv M.A. Musicescu: „Pe trupuri înalte, capetele mici, chipurile încadrate de nimburi mari, înalte frunți dezgolite, cu tîmpie strîmte și ochi mici sub arcade puternic arcuite, cu obrazul supt și descărnat, cu bărbi lungi care accentuează verticalitatea statică a figurilor frontale, sfinții pustnici sînt reprezentați într-un stil ce vădește spiritul auster în care a fost concepută zugrăvirea monumentului”⁴⁸.

Aici apar mai evidente — și ținem să remarcăm, să subliniem chiar știința și resursele de care au dat dovadă pictorii — căci la o cercetare mai atentă se disting cel puțin două „mîini” (lucru firesc, dacă ne amintim că asemenea lucrări erau executate de echipe de zugravi sub conducerea, de obicei, a unui meșter cu renume) — pentru a evita monotonia în tipologie și în expresia chipurilor, sfinții fiind prezentați cu trăsăturile lor fizice și în special morale, transmise prin hagiografia și erminii, într-o factură plină de forță, cu treceri brusce de la umbră la lumină. Și dacă în altar sau în scenele vieții lui Ioan Botezătorul, se observă folosirea culorii roșu cinabru, în anumite locuri la redarea carnației personajelor, pentru a le da mai multă viață, în registrul inferior al naosului nu aflăm nici urmă de ea, totul fiind de un ascetism riguros.

Ridicînd privirea mai sus de aceste chipuri, ce ne scrutează cu severitate, vedem, sau mai curînd întrevădem din cauza strîcăniilor suferite, două registre de compoziții de data aceasta cu un caracter narativ ce ilustrează *viața sfîntului Ioan Botezătorul*.

⁴⁶ „Slava” sau „Gloria” este reprezentarea simbolică a „domniei” lui Dumnezeu, în diferitele lui ipostaze asupra universului. Interpretarea ei este complexă și complicată, ca de altfel multe din simbolurile folosite de Biserică. De obicei, în epocile mai apropiate, se întîlnesc adesea abateri, compicări. „Slava” se compune dintr-un cerc (sau oval), un romb și un dreptunghi, suprapuse, formînd raze prin colțurile lor, de culori sau nuanțe diferite și simbolizează, în ordinea expunerii lor (uneori succesiunea dintre cerc și romb se inversează), cerul, puterea emanată și pămîntul. Uneori, în colțurile dreptunghiului apar simbolurile evangheliștilor care au răspîndit în toate colțurile lumii gloria lui Dumnezeu. Colțurile dreptunghiului mai simbolizează că învățătura lui Dumnezeu poate fi percepută numai după întruchiparea lui pe pămînt.

⁴⁷ Pictura românească în imagini, p. 15.

⁴⁸ Istoria artelor plastice în România, vol. I, p. 265.

Fig. 11. Maica Domnului „Platytera” (detaliu).

Fig. 12. „Viziunea Sf. Petru din Alexandria” din absida altarului.

Fig. 13. „Sf. Spiridon” din absida altarului (fragment).

Ceea ce ne atrage atenția în primul rând, prin contrast cu restul picturii din naos, este mișcarea. Personajele gesticulează mai liber, se îndreaptă decis într-o anumită direcție, se mișcă. Ritmica este mai accelerată, mai variată, mai expresivă. Fondul neutru de pe care se detașau sfinții dispăre și locul lui este preluat de peisaje și arhitecturi stilizate în spirit tradițional, sugerând locul unde se desfășoară acțiunea. Uneori mișcarea este mai violentă ca în scena *Decapitării*, elegantă ca în cea a *Ospățului lui Irod* în care Salomeia dansează cu grație, sau elocvent ponderată ca într-una dintre cele mai frumoase compoziții din ciclu — *Acuzarea lui Irod*. Aici prinde viață și coloritul, renunțându-se la folosirea numai a unei game surde, culorile vii apar — cu

toată murdăria și starea avansată de degradare în care se află această zonă.

Nu credem că este posibil ca în stadiul de față să ridicăm problema reprezentării împăraților Constantin și Elena, de pe perețele vestic, deoarece aceste stranii figuri, care ies din contextul general al ansamblului, nu ni se par cele originale, în sensul că în afara unor vizibile repictări, figurile lor, după părerea noastră, au fost spălate destul de mult, înlăturându-se astfel straturile superioare de culoare. De asemenea, avem rezerve față de „autenticitatea” reprezentării lui Isus din proscomidie, care, ca expresie, culoare, factură și anatomie, pare a fi o repictare ulterioară, poate la începutul secolului al XVIII-lea.

Fig. 14. „Sf. Pahomie” din naos (fragment).

Fig. 15. „Sf. Vasile cel Mare” din absida altarului.

Despre *tabloul votiv*, asupra căruia s-a insistat în prezentul studiu ceva mai sus și care este pomenit și reprodus adesea în literatura de specialitate, nu credem că este necesar să mai vorbim, însă am dori să atragem luarea aminte asupra picturii ce se află deasupra lui, în spațiul semicircular format de boltă. Aici este pictată o „impresionantă” *Schimbare la față*, impresionantă atât prin dimensiunile sale raportate la ansamblu, cât și prin calitatea sa artistică. Figurile delicate se pierd aproape într-un peisaj muntos, care, cu toate că respectă redarea tradițională schematico-convențională, nu este lipsit de grandoare, având detalii pline de poezie. Nu numai anecdotică minunii ci însăși gama mai deschisă și caldă în care este realizată această compoziție sugerează cele întâmplare pe muntele Thabor.

Din succinta prezentare a picturii paraclisului Bistriței, precum și din cele câteva reproduceri, sperăm că s-a putut desprinde nu numai înalta ținută artistică a unor părți, ci înalta valoare a întregului ansamblu, importanța pe care este necesar să i-o acordăm în studierea evoluției picturii medievale din Țara Românească. Fără îndoială, ea poate fi apreciată la adevărata sa valoare numai la fața locului, în confruntarea directă dintre operă și spectator. Numai astfel, în afara unor numeroase detalii frumoase, se poate percepe cu emoție și satisfacție adâncimea gândirii creatorilor, răsfrântă asupra întregului ansamblu, cum ar fi de pildă legătura subtil sugerată printr-o anumită concepție, stil și atmosferă între *Schimbarea la față* și *Maica Domnului* din conca altarului, sau cea dintre șirul sfinților din altar și naos.

Nu putem fi întrutotul de acord cu calificativul „*grafism accentuat*”⁴⁹, atunci când se vorbește de ansamblul picturii paraclisului Bistriței, după cum considerăm că acest termen (sau nu-

mai „*grafism*”), adesea întâlnit în literatura de specialitate cu privire la pictura noastră medievală, ar trebui folosit cu mai multă prudență, știut fiind că atât pictura bizantină și cea post-bizantină, cât și școlile naționale influențate de ea, au preluat unele procedee de redare a figurilor și în special a costumului, în care dominantă o constituie grafismul, pentru dematerializarea corporală, fizică, considerată de biserică ca o țară a păcatului originar. Relativitatea acestui termen în cazul aprecierilor emise și asupra picturii de care ne ocupăm, ar trebui să nu fie uitată, după cum trebuie ținut seama și de caracterul decorativ pe care-l are pictura murală și însăși posibilitățile tehnice ale acestui gen.

Pe bună dreptate, V. Drăguț afirmă că renumitul Dobromir zugravul nu poate fi autorul acestui ansamblu⁵⁰, date fiind deosebirile stilistice între acesta și pictura rămasă din Biserica episcopală de la Curtea de Argeș; însă domnia sa sugerează ca „*autori probabili fiind Dumitru și Chirtoș...*”, colaboratorii lui apropiați. Ne vine foarte greu să credem acest lucru, deoarece, în afara diferențelor stilistice semnalate de autorul rîndurilor citate, este necesar să subliniem că din punct de vedere artistic pictura paraclisului este superioară celei de la Curtea de Argeș, fiind în același timp de o cu totul altă înțelegere a spiritului și formelor.

Nu credem că este cazul în prezentul studiu să facem o amplă comparație între cele două picturi, însă este necesar să amintim în linii mari de unele deosebiri flagrante și edificatoare. În timp ce, după cum este știut, pictura de la Curtea de Argeș este opera unor artiști formați la sau sub influența „școlii cretane”, opera lor are un caracter aulic, elegant-teatral, convențional, căutînd

⁴⁹ Idem, p. 265.

⁵⁰ *Pictura românească în imagini*, p. 45.

Fig. 16. „Schimbarea la față” (fragment).

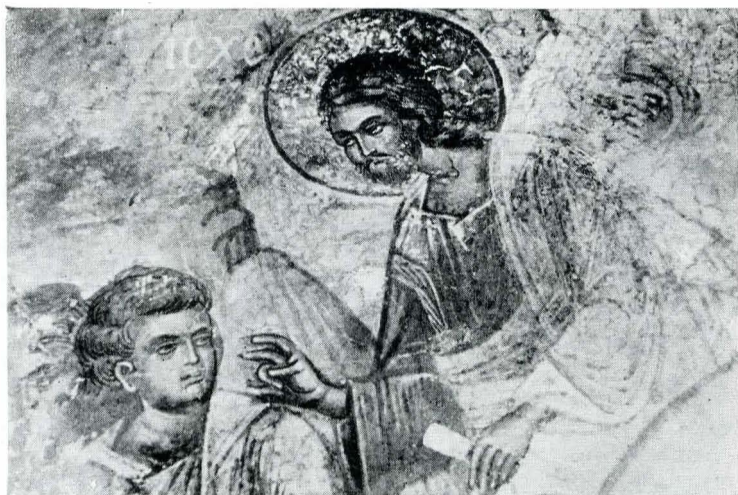

Fig. 17. „Schimbarea la față” (detaliu).

să emoționeze sau mai curînd să uimească prin bogăție, ampoare, fast și virtuozitate „necompensată de respirația largă și liberă a creației”⁵¹, pictura paraclisului Bistriței este de o largă respirație creatoare ce emoționează profund și prin faptul că figurile și scenele sînt realizate în spiritul lor și nu convențional. Folosirea inspirată a unor mijloace restrînte, a nuanțelor subtile, este impresionantă, iar limbajul direct, franc, dar rafinat, cu care se adresează privitorului, îl obligă la o contemplare profundă, la introspecție. Limbajul plastic de care s-au folosit creatorii ansamblului din paraclis este, am putea spune, radical opus celui de la Curtea de Argeș și ne permite să presupunem o cu totul altă sferă de influență suferită de artiști. Concepția spiritualizată, desenul fin, culoarea pastelată cu dominante de violaceu, brun și ocră (aurul nu este folosit nici la nimburi), umanizarea expresiei, ne face să ne gîndim la pictura bizantină din ultima ei fază, trecută probabil prin filiera sîrbească, cu care atît domnitorul cît și familia Craioveștilor avea legături strînse de rudenie.

* * *

Ansamblul de pictură din paraclisul mănăstirii Bistrița-Vîlcea este singurul păstrat în întregime de la începutul secolului al XVI-lea și cu toate că unii cercetători afirmă contrariul (vezi nota 27), nu este repictat decît în porțiuni mici, despre care s-a amintit în text. Mai mult decît atît, ansamblurile de pictură de la Stănești (1537) și bolnița Coziei (1542—1543), nu au nimic comun din punct de vedere al viziunii artistice și al stilului cu pictura paraclisului, aceasta fiind, din cîte cunoaștem astăzi, unică în genul său, fără urmări, deoarece exigențele timpului

⁵¹ Istoria artelor plastice în România, vol. I, p. 264.

Fig. 18. „Cel vechi de zile” (detaliu).

s-au schimbat, iar artiștii aveau în fața ochilor fastuoasa pictură de la Curtea de Argeș, care a făcut tradiție. Aruncînd o privire în trecut ca să putem face o legătură, s-o încadrăm într-un curent artistic, vedem că din secolul imediat anterior ei (al XV-lea) nu ni s-a păstrat nici o pictură și numai sfîrșitul veacului al XIV-lea a fost ceva mai generos cu noi. Ne referim la pictura originală din principala biserică a mănăstirii Cozia.

Vorbînd despre pictura Coziei, M. A. Musicescu, ne spune: „În ce privește locul lor în evoluția ulterioară a picturii medievale muntenești, se poate spune că, dacă tematica și stilul celei de la Cozia nu au urmași (cu excepția, în parte a ansamblului din bolnița Bistriței) . . .”⁵². Timiditatea acestei afirmații pusă între paranteze ni se pare exagerată, dacă în afara pustnicilor comparăm scenele păstrate din sinaxar cu cele ce ilustrează viața lui Ioan Botezătorul, sau mai cu seamă scena Viziunea sfîntului Petru din Alexandria, făcînd abstracție de locul amplasării ei la cele două monumente. De la sine înțeles este faptul că trebuie să ținem seama că între realizarea celor două picturi s-a scurs peste un secol. Însă asemănări stilistice și de viziune există fără îndoială.

Cunoscîndu-se că pe parcursul zbuciumatului veac al XV-lea în Muntenia nu s-a produs o cotitură majoră în viața culturală și spirituală pînă la venirea patriarhului Nifon, chemat de Radu cel Mare (1495—1508), pentru a reorganiza Biserica și că domnia lui Neagoe Basarab (1512—1521) a însemnat o etapă nouă, strălucită, în istoria, cultura și arta Țării Românești, ne permitem să presupunem că pictura din paraclisul Bistriței a fost ultima manifestare a unei tradiții, care în noua conjunctură economică, politică și culturală nu și-a mai găsit urmași.

Această ipoteză, care poate fi confirmată într-o zi de noi cercetări și descoperiri, ne permite să sperăm că pictura din paraclisul Bistriței constituie acea verigă a cărei lipsă este mult deplînsă, care face legătura între pictura secolului al XIV-lea cu cea din secolul al XVI-lea. Și chiar dacă ipoteza noastră va fi infirmată, acest ansamblu rămîne una dintre cele mai prestigioase realizări ale geniului creator român.

Résumé

Dans la présente étude, l'auteur aborde le problème de la peinture intérieure de la chapelle (improprement nommée „hospice”) du monastère de Bistrița (dép. de Vîlcea), l'unique „témoin” de la riche fondation de la famille des Craiovescu qui, élevée à la fin du XVe siècle, puis entièrement détruite en 1509 par le prince Miheea le Mauvais, a été refaite après cette date par la même famille de puissants dignitaires olteniens. A cette occasion, l'auteur passe en revue les principaux ouvrages consacrés au monument, dont les uns sous-estiment la valeur artistique de la peinture, les autres la datent un siècle plus tard, ou encore (c'est le cas des derniers ouvrages parus) apprécient la peinture à sa juste valeur, mais continuent à en interpréter inexactement, suivant des ouvrages plus anciens, le programme iconographique.

Après la présentation correcte du programme iconographique, la discussion est ouverte sur le problème de la datation de la peinture qui, basée le plus souvent sur le tableau votif de Barbu Craiovescu, interprété à tort comme vêtu de l'habit monastique (on sait que le fondateur est entré en religion, sous le nom de Pahomie, en 1520) varie chez les différents auteurs entre les années 1520 et 1529. Or, l'auteur, démontre qu'il s'agit en vérité du costume laïque de l'époque, donc antérieur à 1520, et que l'inscription respective semble avoir été exécutée ultérieurement; en conséquence et s'appuyant aussi sur des données historiques, sur les inscriptions d'autres objets et sur des analogies de style avec des icônes du même monastère datant de 1512—1513, il croit pouvoir dater l'ensemble de la peinture dans les années 1513—1514.

L'analyse stylistique de l'ensemble de peinture murale du sanctuaire et du naos (le porche en maçonnerie a été ajouté et peint en 1710) est remarquable par sa haute tenue artistique, imprégnée à la fois d'une spiritualité élevée (la voute et le sanctuaire) et de la sévérité qui sied à un édifice monastique. Supérieure comme conception et comme facture à ce qui s'est conservé de la peinture de l'église épiscopale de Curtea de Argeș (1526), à laquelle les meilleurs peintres du temps ont travaillé, la peinture de la chapelle de Bistrița semble, malgré des ressemblances formelles, correspondre à une autre vision artistique, qui sera dépassée par les nouvelles exigences de l'époque de grand éclat culturel et artistique du règne de Neagoe Basarab (1512—1521), lequel, avant d'accéder au trône, fut le premier fondateur de la chapelle, en tant que membre de la famille des Craiovescu.

Etant donné que, par certains traits, cette peinture rappelle celle de la fin du XIVe siècle du monastère de Cozia et que, d'autre part, elle diffère nettement de celle qui lui fera suite en Valachie, l'auteur émet l'hypothèse que ce remarquable ensemble mural est une ultime manifestation d'une tradition artistique du XVe siècle (on sait qu'aucun exemplaire de cette époque ne s'est conservé), tradition qui n'a pas survécu dans la nouvelle conjoncture économique, politique et culturelle du XVIe siècle. En tout état de cause, la peinture de la chapelle de Bistrița représente une des manifestations les plus remarquables, les plus prestigieuses, de l'esprit créateur de la Roumanie médiévale.

⁵² Idem, p. 167.

COMISIA MONUMENTELOR ISTORICE ȘI DE ARTĂ

În vederea aplicării articolului 17 al Decretului 301/1971, prin Dispoziția Biroului Executiv al Consiliului Culturii și Educației Socialiste nr. 39/21 ianuarie 1972, a fost instituită *Comisia monumentelor istorice și de artă*.

Componența comisiei a fost stabilită cu acordul membrilor Consiliului Culturii și Educației Socialiste, iar problemele ce urmează a fi studiate, dezbătute și rezolvate de către comisie vor fi cuprinse în programul de activitate al Consiliului Culturii și Educației Socialiste. Biroul executiv poate solicita comisia în examinarea și soluționarea operativă și a altor probleme.

Președintele și secretarii comisiei se ocupă de organizarea activității comisiei, exercitând conducerea operativă a acesteia. Schimbările ce vor avea loc în componența comisiei vor fi aprobate de plenara Consiliului Culturii și Educației Socialiste.

I. Președinte:

1. DOBRIN TAMARA — Vicepreședintă a Consiliului Culturii și Educației Socialiste

II. Secretari:

2. ANTONESCU IULIAN — Directorul Direcției muzeelor din Consiliul Culturii și Educației Socialiste
3. DRĂGUȚ VASILE — Directorul Direcției monumentelor istorice și de artă

III. Membri:

4. BALȘ ȘTEFAN — Arhitect, Direcția monumentelor istorice și de artă
5. BANDULA OCTAVIAN — Președintele Comitetului de cultură și educație socialistă al județului Maramureș
6. BĂDESCU NICOLAE — Prof. arhitect, vicepreședinte al CSEAL
7. BĂLAN CONSTANTIN — Cercetător principal la Institutul de istorie al Academiei de Științe Sociale și Politice
8. BILCIURESCU VIRGIL — Arhitect, Institutul de studii și proiectare pentru sistematizare, arhitectură și tipizare (ISART) din cadrul CSEAL
9. BORDENACHE RICHARD — Prof. arhitect, Institutul de arhitectură „Ion Mincu”
10. BURGHIU GHEORGHE UDRIȘTE — Președintele Comitetului de cultură și educație socialistă al județului Gorj
11. COLEFF MIHAI — Președintele Comitetului de cultură și educație socialistă al județului Brașov
12. CONDURACHI EMIL — Prof. univ., secretarul Asociației Internaționale de Studii Sud-Est Europene
13. CORVĂTESCU ADRIAN — Arhitect, Direcția monumentelor istorice și de artă
14. DAICOVICIU HADRIAN — Conf. univ., director adjunct al Muzeului de istorie al Transilvaniei
15. DEMENY LUDOVIC — Cercetător principal la Institutul de istorie „N. Iorga” al Academiei de Științe Sociale și Politice
16. DOICESCU OCTAV — Profesor, arhitect, Institutul de arhitectură „Ion Mincu”
17. DÖRNER EGON — Arheolog, șef de secție la Muzeul județean de istorie — Arad
18. FILIPESCU GHEORGHE — Director adjunct, Direcția monumentelor istorice și de artă
19. GHEORGHIU ADRIAN — Profesor, Institutul de arhitectură „Ion Mincu”
20. GRECEANU EUGENIA — Arhitect, grupa de studii a Direcției monumentelor istorice și de artă
21. IONESCU GRIGORE — Profesor, șef de catedră la Institutul de arhitectură „Ion Mincu”
22. IRIMIE CORNEL — Etnograf, directorul Muzeului Brukenthal — Sibiu
23. JOJA CONSTANTIN — Arhitect, cercetător principal la Institutul de istoria artei al Academiei de Științe Sociale și Politice

24. MĂLCOMETE PETRE — Secretar cu probleme de propagandă al Comitetului județean PCR — Iași
25. Col. MILITARU VICTOR — Directorul Muzeului militar central
26. LĂZĂRESCU EMIL — Cercetător științific principal la Institutul de istoria artei
27. MORAR ROMAN — Secretar cu probleme de propagandă al Comitetului județean PCR — Cluj
28. MUNTEANU VICTOR — Inginer, director tehnic, Direcția monumentelor istorice și de artă
29. MUSICESCU MARIA — Istoric de artă, cercetător principal la Institutul de Studii Sud-Est Europene
30. NÄGLER THOMAS — Cercetător la Centrul de științe sociale — Sibiu al Academiei de Științe Sociale și Politice
31. NENCIU GHEORGHE — Vicepreședinte al Departamentului Cultelor
32. NICOLESCU CORINA — Conf. universitar, specialistă în arta medievală la Institutul de arte plastice „Nicolae Grigorescu”
33. PALL FRANCISC — Profesor, Universitatea „Babeș-Bolyai” — Cluj
34. PĂRĂLUȚĂ MIHAI — Adjunct al ministrului Turismului
35. PETRESCU DÎMBOVIȚA M. — Profesor, directorul Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol” Iași al Academiei de Științe Sociale și Politice
36. PETRESCU PAUL — Etnograf, șef de secție la Institutul de istoria artei al Academiei de Științe Sociale și Politice
37. PIPPIDI DIONISIE — Profesor, directorul Institutului de arheologie — București al Academiei de Științe Sociale și Politice
38. POPA RADU — Cercetător principal al Institutului de arheologie al Academiei de Științe Sociale și Politice
39. POPESCU MIRCEA — Istoric de artă, directorul Institutului de istoria artei al Academiei de Științe Sociale și Politice
40. RĂDULESCU ADRIAN — Directorul Muzeului de arheologie din Constanța
41. RĂDULESCU ILIE — Secretar cu problemele de propagandă la Comitetul municipal P.C.R. București
42. ROMAN VASILE — Președintele Comitetului de cultură și educație socialistă al județului Vâlcea
43. RUȘȘINDILAR PETRU — Președintele Comitetului de cultură și educație socialistă al județului Suceava
44. STOICA GEORGETA — Instructor principal la Direcția muzeelor
45. SZEKELY ZOLTAN — Istoric, directorul Muzeului din Sf. Gheorghe
46. ȘTEFĂNESCU ȘTEFAN — Președintele secției de istorie și arheologie a Academiei de Științe Sociale și Politice
47. SÎRBU ZINA — Director general adjunct, Ministerul Educației și Învățământului
48. THEODORESCU RĂZVAN — Cercetător, Institutul de istoria artei al Academiei de Științe Sociale și Politice
49. TEODORU HORIA — Prof. arhitect, Institutul de arte plastice „Nicolae Grigorescu”
50. TUDOR DUMITRU — Prof. univ., Facultatea de istorie a Universității București
51. TEODORESCU AMELIA — Arhitect, expert la Consiliul UGSR
52. TOMA VALERIU — Tipograf, Combinatul poligrafic „Casa Științei”
53. VĂTĂȘIANU VIRGIL — Profesor de istoria artei — Universitatea din Cluj

VASILE DRĂGUȚ — Director al Direcției monumentelor istorice și de artă — Răspunderea unei aniversări (3).

Prof. univ. AURELIAN SACERDOȚEANU — Comisiunea Monumentelor Istorice la 80 de ani (7).

Prof. univ. HORIA TEODORU — Din activitatea Comisiunii Monumentelor Istorice (17).

Prof. univ. VIRGIL VĂTĂȘIANU — Secția pentru Transilvania a Comisiunii Monumentelor Istorice (18).

Arh. ȘTEFAN BALȘ — Restaurarea bisericii Crețulescu (19).

RADU FLORESCU — Limesul dunărean în perioada târzie a Imperiului roman (23).

CRISTIAN M. VLĂDESCU și GH. POENARU BORDEA — Un segment din limes Alutanus. Fortificațiile romane din jurul masivului Cozia (27).

MARIA COJA — Cercetări noi în așezarea greco-romană de la Capul Dolojman—Argamum (?) (33).

AL.—S. ȘTEFAN — Apeductele cetății Tropaeum Traiani (43).

RADU POPA — Cetățile din Țara Hațegului (54).

AL. EFREMOV — Pictura interioară din paraclisul mănăstirii Bistrița—Vâlcea (67).

*** — Comisia Monumentelor Istorice și de Artă (79).

VASILE DRĂGUȚ — Directeur de la Direction des Monuments Historiques et d'Art — La responsabilité d'un anniversaire (3).

Prof. univ. AURELIAN SACERDOȚEANU — La Commission des Monuments Historiques au bout de 80 ans (7).

Prof. univ. HORIA TEODORU — De l'activité de la Commission des Monuments Historiques (17).

Prof. univ. VIRGIL VĂTĂȘIANU — La section de Transylvanie de la Commission des Monuments Historiques (18).

Arch. ȘTEFAN BALȘ — La restauration de l'église Crețulescu (19).

RADU FLORESCU — Le Limes Danubien à l'époque du Bas Empire (23).

CRISTIAN M. VLĂDESCU et GH. POENARU BORDEA — Un segment du Limes Alutanus. Les fortifications autour du massif Cozia (27).

MARIA COJA — Nouvelles recherches dans l'établissement gréco-romain de Capul Dolojman-Argamum (?) (33).

AL. — S. ȘTEFAN — Les aqueducs de Tropaeum Traiani (43).

RADU POPA — Les citadelles du pays de Hațeg (54).

AL. EFREMOV — La peinture intérieure de la chapelle du Monastère de Bistrița-Vâlcea (67).

*** — La Commission des Monuments Historiques et d'Art (79).

VASILE DRĂGUȚ — Director of the Direction of the Historical and Art Monuments — The Responsibility of an Anniversary (3).

Prof. AURELIAN SACERDOȚEANU — The Commission for the Historical Monuments by its 80-th Anniversary (7).

Prof. HORIA TEODORU — From the Activity of the Commission for the Historical Monuments (17).

Prof. VIRGIL VĂTĂȘIANU — The Section for Transylvania of the Commission for the Historical Monuments (18).

Arch. ȘTEFAN BALȘ — The Restoration of Crețulescu Church (19).

RADU FLORESCU — The Danubian Limes in the Late Period of the Roman Empire (23).

CRISTIAN M. VLĂDESCU and GH. POENARU BORDEA — A Section of the Limes Alutanus. The Roman Fortifications around the Cozia Mountain (27).

MARIA COJA — New Researches in the Greek-Roman Settlement from Capul Dolojman-Argamum (?) (33).

AL. — S. ȘTEFAN — The Aqueducts from Tropaeum Traiani (43).

RADU POPA — The Citadeis from Țara Hațegului (54).

AL. EFREMOV — The Inside Painting from the Chapel of the Bistrița Monastery-Vâlcea County (67).

*** — The Commission for the Historical and Art Monuments (79).

COLECTIVUL REDACȚIONAL

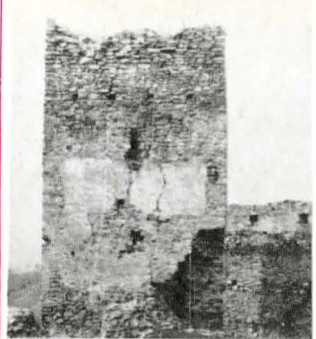
RODICA BĂNĂȚEANU (secretar de redacție), VALENTINA BUȘILĂ, IULIU BUZDUGAN (redactor șef adj.), MIRCEA DUMITRESCU, OLGA MĂRCULESCU, TEREZA SINIGALIA, MARGARETA ȘIPOȘ.

Redacția: Calea Victoriei nr. 174, București, sectorul I, telefon 13 98 17. Administrația I.S.I.A.P., str. Brezoianu nr. 23—25, telefon 14 67 99. Costul unui abonament anual este de 140 lei; abonamentele se fac la redacție sau la administrație.

Lei 35

40880

buletinul monumentelor istorice nr. **3** 1972

